

Könyv a magyar nyelv jelenéről és jövőjéről*

1. A könyvekkel való ismerkedést többnyire a címlapjukkal szoktuk kezdeni. Az alább bemutatandó könyv borítóján A magyar nyelv jelene és jövője cím áll. Ennek alapján az olvasó nagy valószínűséggel arra számít, hogy e műben a magyar nyelvről kapunk ismereteket, mégpedig az időperspektíva nézőpontjából. A „jelen” fogalma a munka keletkezési idejére vonatkoztatható, hagyományos nyelvészeti terminussal *szinkrón*-nak nevezett elemzést, leírást ígér. Ebbéli várakozásunkat megerősítheti a könyv szerkesztőjének, TOLCSVAI NAGY GÁBORNak a cím alatt található megjelölése. Az időperspektíva horizontját a címben a „jelen” mellett a „jövő” jelöli ki, ami a tudományban jóval kevésbé megszokott időbeli kiterjesztés. Elsőre ez a közelítésmód akár gyanút is kelthet bennünk a tudomány illetékességét érintően: tapasztalataink szerint ugyanis a számtalan véletlen, bizonytalan, nem ismert tényezőtől meghatározott, így jórészt kiszámíthatatlan jövő egzakt bemutatására a tudomány csak ritkán vállalkozik.

2. A könyvekkel való ismerkedés során egy efféle érdeklődő-meditatív közelítésmódban a következő lépés a tartalomjegyzék fellapozása szokott lenni. A könyv egyes részeinek fő- és alcímei azután – mind a rövidebb, mind pedig a részletesebb tartalomjegyzékben – egy attól teljesen eltérő fogalmi hálót vázolnak fel számunkra, mint amit a könyv címe alapján várakozási horizontként a magunk számára előre vetítettünk. Ennek a fogalmi hálónak a kulcsszavai a „nyelvközösség” és a „nyelvhasználat”, értelemszerűen a magyar nyelvközösség, azaz a magyar nyelvhasználók összessége és a magyarul beszélők nyelvhasználata. A könyv felépítése, témakörei egyértelműen mutatják, hogy a szerzők figyelmének középpontjában végül is és főképpen az „ember” áll, mégpedig „az ember, aki a nyelvet használja”. Ez a közelítésmód az alkotók tudatosan vállalt nézőpontjából következik, aminek az alapja a nyelv funkcionális értelmezése.

2.1. A funkcionális szemléletű nyelvészet korunk tudományának egyik meghatározó nyelvelméleti modellje, amely más nyelvészeti irányzatokkal versengve van jelen egyre határozottabban napjaink egyetemes és magyar nyelvtudományában

* A magyar nyelv jelene és jövője (szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Gondolat Kiadó, Budapest, 2017) című könyvnek a Magyar Tudományos Akadémián 2018. február 28-án megtartott bemutatóján elhangzott előadás szerkesztett változata.

egyaránt. E nyelvfelfogás egyes elemei már korábban is megjelentek a nyelv tudományos vizsgálatában, ez a közelítésmód azonban – viszonylagos egységében is sokféle irányzatot felmutatva – csak a 20. század utolsó harmadában szerveződött korszerű és átfogó nyelvtudományi elméletté. A funkcionális nyelvfelfogás a nyelvre mint az emberi tudás részére tekint. A nyelv mint tudás azonban nem autonóm jelenség, hanem összefügg a világról való szélesebb körű tudással. Ennek pedig az az alapja, hogy az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól. A nyelvi tudás az ember megismerő tevékenységével van szoros kapcsolatban, ennek fogalmi struktúrái szervezik ugyanis magukat a nyelvi formákat is.

Az ember a nyelv révén képes létezni társas lényként is, így a beszéd, a nyelv nemcsak a megismeréssel, hanem általában véve az emberi cselekvéssel is a legszorosabban összefügg. Ennek megfelelően az emberi nyelv az egyén önalkotásának és ezzel együtt a közösség önalkotásának is megkerülhetetlen tényezője. A nyelv ilyen módon felfogott funkcionális értelmezése szükségszerűen magával hozza a nyelvhez, illetve a tőle elválaszthatatlan nyelvhasználóhoz való multi- és interdiszciplináris közelítésmódot. Ez a szemlélet a könyv egészében és egyes részeiben is meghatározó módon van jelen: első renden abban jelenik meg, hogy a többségében nyelvész képzettségű szerzők mellett egy-egy fejezet történész, irodalmár, jogtudós és szociológus-demográfus tollából való.

A magyar nyelv jelene és jövője című kötet a maga egészében azt is bemutatja tehát, hogy a szerzők – mindenekelőtt persze a szerkesztő, TOLCSVAI NAGY GÁBOR, aki több fejezetnek egyben szerzője is – milyen tudományos közegben tartják lehetségesnek a magyar nyelv, illetve általában is a nyelvek funkcionális szemléletű leírását.

2.2. Ha a könyv egymást követő szövegeit olvassuk, és a bennük lévő tartalmat ismét csak a mű címéhez viszonyítva vizsgáljuk, akkor az is feltűnik, hogy a könyv címében megjelölt időhorizont a „múlt”, azaz a történetiség perspektívájával bővül. Természetesen nem egy pusztán kommunikációs eszközként vagy pláne valamiféle elvont entitásként értelmezett nyelv történetére vonatkoztatva, hanem az itteni felfogásnak megfelelően a nyelvhasználó ember, a magyar nyelv-közösség múltjára vonatkozóan. Ez a történeti szemlélet ugyancsak a funkcionális nyelvészet alapállásából adódik. Ha az emberi nyelvet a megismerés és a kultúra elidegeníthetetlen részének tekintjük, akkor nem is lehet ezt másképpen: a nyelvet a beszélők ugyanis nemcsak jelen idejű történésként működtetik, hanem ezzel egyúttal hagyományként tovább is adják az újabb és újabb generációknak.

Az egymással közvetlen kapcsolatban álló beszélők viszonyát a funkcionális nyelvészet – s ennek megfelelően e kötet is – hálózatként fogja föl. Az egyén egyszerre több hálózati közösségnek is tagja, s e kisebb közösségek kapcsolatrendszere adja a nagyobbakét, végül pedig az egész közösségét. Ez a kapcsolati háló azonban nemcsak a pillanatnyi nyelvi működésnek és interakcióknak biztosít keretet, hanem történetileg is megragadható az alakulása, változása. Ennek megfelelően a magyar nyelv története és a magyar nyelv-közösség története csakis együtt értelmezhető.

A magyar nyelv jelene és jövője című kötet az ezredforduló körüli három-négy évtized nyelvi történéseit kívánja részletesebben kidolgozni, mivel a szerzők

megítélése szerint ez az a perspektíva, amelyből megvilágíthatók a mai magyar nyelvi-nyelvhasználói viszonyok. A szerzők azonban – ha azt az éppen tárgyalt jelenség megkívánja – gyakran évszázados távlatba helyezik az adott kérdéskört, s ennek során felvillantanak, előhozak akár sok évszázados előzményeket is.

3. A könyv tartalmi gazdagságát formálisan az is jelzi, hogy 21 tematikus alfejezetre oszlik; ezek teljes körű áttekintésére e helyütt természetesen nincs mód. A továbbiakban ezért csupán két olyan témakört szeretnék kiemelni, amelyek – megítélésem szerint – a könyv leglényegesebb mondanivalóit hordozzák, és ennek megfelelően nemcsak egy-egy fejezet témájaként jelennek meg, hanem ezek a gondolatok valamilyen formában szinte az egész könyv szövetében jelen vannak. E témakörök egyike inkább a múltba nyúlik vissza, a másik pedig főképpen a jövőben fog kiteljesedni.

3.1. A magyar nyelvközösség a honfoglalást követően a Kárpát-medencében megtelepedve nemcsak földrajzi, hanem társadalmi-kulturális értelemben is Közép-Európa keleti peremén helyezkedett el, és ebben a térben határozza meg magát folyton megújuló és változó módon úgy, ahogyan ezt saját magának és a környezetének a társadalmi, politikai, hatalmi viszonyai megkívánják, illetve lehetővé teszi. A magyar nyelvközösség önmeghatározása során azonban nemcsak közvetlen szomszédaival került és kerül ma is kapcsolatba, hanem – hagyományosan leginkább Nyugat-Európa felé tájékozódva – távolabbi kultúrákkal, nyelvekkel is kooperál.

E kapcsolatrendszer felmérése pontos fogalmi keretet követel meg, amelynek létrehozását és alkalmazását megnehezíti az a körülmény, hogy ezek a fogalmak használatosak a nem tudományos, köznapi beszédmódokban is, illetve más szaktudományokban is alkalmazzák őket, ráadásul nem is mindig azonos tartalmakkal. A *nyelvközösség*, *nemzet*, *állam* és *társadalom* fogalmának tárgyalása, főképpen pedig ezek viszonyrendszereinek bemutatása önálló fejezetben történik (GYÁNI GÁBOR, 91–106). Ebből kitűnik, hogy a magyar nyelv – leginkább a környező nyelvektől, de minden más nyelvtől való határozott különbözősége miatt – a magyar nemzet tudatnak is meghatározó összetevője. Ezt főleg a más nemzetek önmeghatározásával való összevetésben kell kiemelni, mivel nemzet és nyelv összefüggése számos másféle mintázatot is mutat. Önálló fejezet tárgyalja a könyvben azt is, hogy mindezek a viszonyok hogyan tükröződnek a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzetében (ANDRÁSSY GYÖRGY, 64–90). A magyarság közép-európai létének történettudományi szempontú megközelítését a legszélesebb horizonton az itt említett fejezeteket megelőző, A magyar nyelv és nyelvközösség Európában címet viselő részben vázolja fel a kötet (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, 49–63).

3.2. A könyv alkotói úgy látják, hogy a magyar nyelv léte és jellege, minősége – együtt szemlélve a magyar kultúra egészével – a magyar nyelvközösség jelentékeny erejét mutatja. Megállapítják, hogy ezt a nyelvi teljesítményt, vagyis magát a nyelvet leginkább a magyar nyelvközösség számbeli fogyása és térbeli visszaszorulása veszélyezteti. Ennek bemutatására kapott önálló fejezetet a magyar nyelvközösség demográfiai szempontú alakulástörténetének áttekintése (TÓTH PÁL PÉTER, 109–136). Ezt a folyamatot erősítette fel az a hatalmas trauma is, amelyet a trianoni békediktátum okozott a magyar nyelvközösségnek. Közismert,

hogy az első világháború után az államhatárokat teljesen önkényesen, a nyelvi, néprajzi, kulturális, történelmi szempontokat figyelmen kívül hagyva húzták meg. Ezzel évszázadokon át formálódó, szervesen működő nyelvhasználói hálózatokat vágtak szét, ezek szerves fejlődését szakítva meg.

Kitűnik ez a magyar nyelvjárások helyzetét áttekintő fejezetből is (KISS JENŐ, 199–221): a mai Magyarország területén található nyelvjárási régiók mindegyike átnyúlik a trianoni határokon. Ez a szétszakítottság a nyelvhatáron természetes módon meglévő nyelvi kontaktushatásokat felerősítette, ami önmagában még nem lett volna megrendítő hatással a magyar nyelvhasználatra. Pótolhatatlan veszteségeket okozott viszont a külső régióban élő magyar nyelvű közösségek nyelvi jogfosztottsága. Az ebben a helyzetben felerősödő nyelvi és kulturális asszimilációs folyamatok a magyar nyelvhasználók számának rohamos apadásával jártak e térségekben. Ebben a tekintetben jelentős változást hoztak az 1990-es évektől a térségben lezajló politikai folyamatok: az Európai Unióba betagozódó vagy oda csatlakozni kívánó államok határai átjárhatóvá váltak, ami lehetőséget teremtett a magyar nyelvű közösség hálózatainak fokozatos újraelakítására.

Az ennek nyomán megindult nyelvi határtalanítást a könyv szerzői a magyar nyelvet talán legmélyebben érintő folyamatnak tekintik az utóbbi évtizedek felgyorsult nyelvi változásai közepette is. E kérdéskört a könyv több fejezete is fő témaként tárgyalja. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, 150–163), valamint A külső régiók című egység (PÉNTÉK JÁNOS, 179–198) ennek más-más nézőpontú megközelítését adja. Speciális kérdéskört helyez középpontba A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban című rész (SZABÓMIHÁLY GIZELLA, 299–320). A kötet áttekinti a magyar nyelvhasználat jellemzőit a tengerentúli diaszpórában is (BÁBA SZILVIA, 265–275). A fentieknek mindegy tükörtémájaként jelenik meg a könyvben a Nem magyar nyelvű kisebbségek magyar nyelvi közegben című fejezet problematikája is (KNIPF ERZSÉBET, 239–264). Az e fejezetekben tárgyalt nyelvi helyzet elemzése jórészt a múltba mutat ugyan, de számos teendő adódik belőle a jövőre vonatkozóan is.

4. Ugyancsak mintegy száz évvel ezelőtt kezdték kifejteni hatásukat a nyelvre az újonnan megjelenő nyelvtechnológiák is. Ám e folyamat inkább talán a jövőbeli perspektíváit illetően érdemes a figyelemre. A kommunikáció új formái: a hang rögzítésének és főképpen továbbításának a lehetősége, azaz lényegében a rádió és a televízió megjelenése jelentős nyelvi hatásokkal is járt. Ezt nemcsak felerősítette, hanem új dimenzióba is helyezte a digitális kultúra létrejötte és elterjedése, amely Magyarországon mintegy három évtizedes múlttra tekint vissza. A globalizáció e téren érvényesülő hatása leginkább az internethasználat terjedésében mutatkozik meg. E kérdés tárgyalása is önálló fejezetet kapott A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása címmel (PRÓSZÉKY GÁBOR, 321–335). Ezeknek az újabb nyelvhasználati színtereknek jelentős hatásuk van a magyar standard alakulására és ezzel szoros összefüggésben a nyelvjárást használó beszélőközösségekre: ebben a kommunikációs térben kialakult egy újfajta nyelvhasználati forma is, a regionális köznyelv.

A könyv szerzői az irodalmi nyelv teljesítményének különleges értéket tulajdonítanak. A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés című fejezetben (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, 433–461) az fogalmazódik meg, hogy „a költői nyelv nem a nyelvhasználatok egyikeként jelenik meg, hanem mint a nyelv egyáltalán, mint az összes nyelvi lehetőség megvalósulása”. Ebből pedig az is következik, hogy „csak nagy irodalmi kultúrájú nyelvek tesznek lehetővé jól artikulált, kifinomult és ezért alkotó gondolkodást” (442).

Ahogy az eddigiekben is hangsúlyoztam, A magyar nyelv jelene és jövője című könyv egészét áthatja az a szemlélet, amely a nyelvet a nyelvhasználattól elválaszthatatlannak tekinti, és ebből adódóan ebben látja megragadhatónak. E felfogás szerint a nyelv változásai a nyelvhasználók kulturális, társadalmi feltételeinek változásaiból vezethetők le. Ebből a szemléletmódból következik a mű címében szereplő nyelvi jövőkép értelmezése is: a könyv egyes részeiben megjelenő, harmonikusan egybesimuló ismeretrendszer ugyan a jelenről ad a múltból levezethető tudást, ez azonban folyamatosan a jövőbe mutat.

A magyar nyelv jövője ilyen perspektívában kibontakozó képének valószínűsége és elvárhatósága „megalapozottan, de nem kizárólagosan megformálható” (511) – fogalmazza meg a könyv összefoglaló fejezete a nyelvtudománynak a jövőhöz való viszonyulását. Azt is megállapítja e fejezet, hogy „A magyar nyelv és nyelvközösség nyelvi, kulturális teljesítménye az 1990 körüli és az azt követő nagy átalakulás során kiválóan minősíthető” (512). S noha a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség önfenntartó rendszer, ez a működés csak akkor érvényesülhet, ha nem érik erőszakos külső hatások.

5. A nyelvközösség működését hatékony nyelvstratégia segítheti. A könyv hangsúlyozza azonban, hogy a rendszerváltás utáni állami, politikai vezetés adós a magyar nyelv és nyelvközösség általános, a főbb elveket középtávon rögzítő stratégiájával. Ennek főbb elemeit a Nyelvi tervezés című fejezet (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, 487–507) foglalja össze. A korábban már említett demográfiai és főleg a kisebbségekre irányuló nyelvi jogi kérdések mellett eszerint kiemelt szerepet kell biztosítani az anyanyelvi oktatásnak. Ennek fontossága a könyv több témájával kapcsolatban is előjön, de külön fejezetek foglalkoznak a magyarországi (KUGLER NÓRA, 336–356) és a határon túli (VANČO ILDIKÓ, 357–430) anyanyelvi oktatás kérdéseivel. Ebben a keretben lehet leginkább alakítani a felnövő generációknak az anyanyelvhez való viszonyát a jövőt meghatározó és szinte beláthatatlan távlatokat nyitó digitális kultúrán belül is. A digitális anyanyelv fejlesztése a magyar nyelvstratégiának ugyancsak kiemelten fontos területe kell, hogy legyen.

6. A tudományos kutatásra általában is, és a nyelvtudományi munkálatokra specifikusan is jellemző jelenségnek tekinthetjük azt, hogy az egyéni kutatómunka mindinkább fragmentálissá válik. A kutatók egyre inkább részproblémák megoldásával foglalkoznak, ami persze nélkülözhetetlen a mélyebb megismerés szempontjából. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy ennek következtében csökken a kutatómunka önreflexiója, aminek hatására háttérbe szorulhat a nagyobb célok

elérésének igénye, s ily módon végső soron akár sérülhet a tudomány legáltalánosabb értelemben vett „hasznosságába” vetett hit is.

Nagyobb szintézisek létrehozására egyre inkább kutatói közösségek vállalkoznak. Az itt bemutatott könyv is egy ilyen fontos szintézis, amely új perspektívákat vázol fel a nyelv egészéhez és részleteihez, részproblémáihoz való közelítés számára is. Tudományos jelentősége multi- és interdiszciplináris szemléletéből következően azonban túlmutat a nyelvtudomány hatókörén, és fontos minden, a nyelvvel kapcsolatos tudomány, tudásterület számára is.

Összességében azzal a megállapítással ajánlom az olvasók figyelmébe A magyar nyelv jelene és jövője című könyvet, hogy annak szerkesztője és szerzői roppant hasznos munkát végeztek el. Azt remélem, hogy a benne lévő tudásanyag hozzájárul majd azoknak a feltételeknek a folyamatos javításához is, amelyek a magyar nyelvközösség optimális működését teszik lehetővé.

Kulcsszók: magyar nyelvközösség, a magyar nyelv helyzete Kelet-Közép-Európában, nyelv és nyelvhasználat, a nyelv társadalmi beágyazottsága, magyar nyelvstratégia.

A new book on the present and future of Hungarian

A recently published volume entitled ‘The present and future of Hungarian’ represents a novel approach to the history of the recent past of this language, its current situation, and its foreseeable future. The novelty of the approach primarily comes from a consistently applied functionalist perspective, considering language to be an entity that is undetachable from language use and from the community of language users. It is also due to this perspective that the discussion is multi- and interdisciplinary in nature, involving a number of interrelated disciplines. The authors depict major events and characteristics of this language in their broadest possible social embeddedness and successfully pinpoint the areas that appear to be the most salient with respect to the future and competitiveness of Hungarian, as seen from the perspective of its present state.

Keywords: Hungarian language community, situation of Hungarian in Eastern Central Europe, language and language use, social embeddedness of language, Hungarian language strategy.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet reflexiói

A magyar nyelv jelene és jövője című kötetre

Általános vélemény. A címben a jelen és jövő kiemelése és összekapcsolása arra utal, hogy a kötet a mai magyar nyelv állapotának rajza mellett a magyar nyelv tervezési, stratégiai kérdéseivel is foglalkozik. A mű megjelentetésének szükségességéről, tartalmának és megformálásának módjáról és a munka céljáról az Akadémia elnökének előszava tájékoztat bennünket. Megtudjuk, hogy az Akadémia a magyar nyelvvel való törődést ma is ugyanolyan fontos kötelességének tartja, mint amennyire azt az alapító törvény 1827-ben megfogalmazta. Ez azért is megnyugtató, mert ezzel egyértelművé vált, hogy a nyelvstratégia tudományosan megalapozott terület, amelynek a létjogosultságát a legfőbb tudományos testület is elismeri. Másrészt azért is lényeges ez a kijelentés, mert a nemzetközivé váló tudományos környezetben az Akadémia a magyar nyelv mellett teszi le a voksát, a tudományok magyar nyelvű művelése ma is kiemelt cél. Ez a Magyar Nyelvstratégiai Intézet (a továbbiakban: MANYSI) egyik stratégiai kiindulópontja is.

Az elmúlt három évtized kutatásaiból kiindulva, azokat összefoglalva igyekszik ez a kötet összegző stratégiai áttekintést adni. Felvázolja a magyar nyelv változásainak irányait és az újabb jelenségeket, abból a célból, hogy a magyar nyelv művelése, megismertetése és jövőjének formálása szempontjából legfontosabb tanulságokat és javaslatokat a döntéshozók figyelmébe ajánlhassa, például a nyelvstratégia, illetőleg az anyanyelvi oktatás vagy a közigazgatás működésével kapcsolatban. A fő cél a közösség jólléte, a kultúra fenntartása, a nemzet teljesítő-képességének megtartása és fokozása. A kötet a legutóbbi évtizedekben, kiemelten a rendszerváltozás után a magyar nyelvhasználatban és a magyar nyelvben bekövetkezett változásokról szól; a nyelvközösség és a társadalom átalakulásának kérdéseit a nyelvi mozgásokkal szoros összhangban és kölcsönhatásukban elemzi, miközben bemutatja a folyamatok történeti előzményeit is. Igyekszik továbbá a nyelv és a nyelvközösség egészét befogni a vizsgálatokba.

Az Előszó kiemeli a kötet összképre törekvő, illetve szintézis jellegét, az adatok és a magyarázatok fontosságát, a szigorú és pontos tudományos megközelítés követelményét. A tanulmányokra jellemző „a szabatosság, a megértés és megértetés szándéka, amelyet a józanság és egyúttal az elkötelezettség vezérel” (16).

Minden fejezetben megtaláljuk az elméleti, nyelvtudományi alapozásra utaló kifejezéseket, e kategóriák egymáshoz igazodó megjelenítését. Ennek ellenére, részben a szerzők eltérő tudományterületi szemléletmódja, részben pedig a kutatások korábbi egyéni megalapozása-megtervezése és célzottsága miatt a tárgyalásmód és a nézőpont egysége nem mindig valósul meg; a kötetet a látható logikai egymásra épülés, a tudatos szerkesztés ellenére is leginkább a megjelölt téma köré csoportosított tanulmányok gyűjteményének tekinthetjük.

* Szerkesztette TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Gondolat, Budapest, 2017. 513 lap.

A TOLCSVAI NAGY GÁBOR által felvázolt elméleti keret, az alapmegközelítés funkcionalista, kognitivistá. Ez mindenképp hasznos, hiszen a nyelvstratégia operatív, gyakorlati, és a nyelvnek ezt az oldalát – az imént említettel ellentétben – a legtöbb nyelvészeti irányzat képtelen megragadni. A funkcionalista megközelítés a nyelvet (ahogyan nevében is áll) funkciójában, a társadalmi életben betöltött szerepében vizsgálja, és a kultúra részének tartja. További előnye ennek a szemléletnek az is, hogy állást foglal. A legtöbb tudomány, tudományos irányzat nem meri ezt megtenni, mivel úgy tartja, hogy az sértené (kvázi) objektivitását. Ám az ellentmondás éppen abban rejlik, hogy például az érzelmeket érzem nélkül, az értékeket értékítélet nélkül képviselni nem lehet, márpedig a humán tudományoknak igenis feladatuk az értékszempont figyelembevétele. Így tehát a funkcionalista nyelvészet, amely a nyelv társadalmi, társadalomalakító szerepét vizsgálja, nem marad semleges, nem távolítja el magát, hanem kijelenti, hogy a két véglet közötti egyensúlyi állapotot tartja ideálisnak. Természetesen a „valódi közép” megtalálása nem könnyű feladat, mivel annak elhelyezkedése mindig viszonylagos.

Ez a megközelítés támogathatja és megalapozhatja a készülő nyelvstratégiát, jóllehet egy stratégia szövegében nem kell közvetlenül megjelennie minden általános és elméleti megfontolásnak. Véleményünk szerint a nyelvstratégiának tudományos és szakmai alapvetésből kiindulva, a problémák feltárása után azok megoldására vonatkozó cselekvési tervet kell tartalmaznia; fel kell sorolnia a tennivalókat, az intézkedési javaslatokat, az ehhez szükséges intézményrendszert, az anyagi forrásokat és az ellenőrzés folyamatát.

I. A jelen tapasztalati tere: nyelv és nyelvközösség (TOLCSVAI NAGY GÁBOR). Az első fejezet a magyar nyelv és nyelvközösség ezredfordulós és várható jövőbeli helyzetéről kíván összefoglalást adni. A vizsgálat indokoltságát elsősorban az adja, hogy az elmúlt 30-40 esztendő olyan jelentős változásokat hozott közösségünk, társadalmunk, gazdaságunk, kultúránk és nyelvünk életében, amely szükségessé teszi egy tudományos szintézis létrehozását ahhoz, hogy nyelvünk jelen állapotát és jövőbeli lehetőségeit leírassuk. A szintézis jelentőségét megalapozza, hogy a közelmúlt folyamatait elemző, értelmező, többnyire empirikus kutatásokon, sőt szakmai-tudományos konszenzuson alapul, amelynek hitelességét az MTA I. osztálya mint tudományos testület erősíti meg. Érdemes megjegyeznünk azt is, hogy mindez együtt jár – a nyelv komplex és dinamikus értelmezésén kívül – annak a tudományos alapú kinyilvánításával is, hogy a nyelvvel, a nyelvhasználattal kapcsolatos (irányított) tevékenységre *s z ü k s é g l e h e t* – a magyar nyelvközösség esetében viszont *s z ü k s é g v a n*. Így lehetséges, hogy a munka, amely „Egyszerre érvényesíti a tárgytudományos leírást és a közösség önalkotásának folyamatát” (21), alapul szolgálhat a további cselekvéshez, leginkább egy szaktudományosan megalapozott, lényeglátó nyelvstratégia kidolgozásához, amely további, a nyelvvel, illetve nyelvhasználattal kapcsolatos cselekvések programja lehet.

Az alapvetésből az is kiderül, hogy a helyzetleírás nem tisztán nyelvtudományi jellegű és szemléletű, hiszen a történetiség, a nyelv és a beszélőközösség együttes leírása, valamint a jövőbe tekintés, a stratégiai cselekvésre irányuló és az azt ösztönző célzatosság megkívánja a komplex megközelítést. A cél az ellentétesnek

látszó hatások dinamikus egyensúlyozásával egy versenyképes, stabil, mozgásban és változásban önazonosságát megtartó közösség és nyelv fenntartása, folyamatos teremtése és működtetése. E gondolat a záró fejezetekben a stratégiai cselekvés céljai között ismét visszatér, és több fejezetben is hangsúlyossá válik.

A nyelv és a nyelvközösség egymást feltételezik, az ember biológiailag képes beszélni, de a nyelv alkotó használatát csak az interakciókban tudja elsajátítani, gyakorolni, fejleszteni. Az elemi interakciók pedig a közösségben formálódnak a közösség számára értelmezhető nyelvi formákká: „A nyelvi tevékenység nem csupán két beszélőtárs ügye, a közösségképzés lényeges elem: a nyelvi cselekvés és a megismerés dialogikus megnyilvánulásai közösséget képeznek” (23–24). A nyelvközösség kommunikációs rendszere folyamatosan alakul, de a közösség maga normák szerint szabályozza is, elsősorban a helyzetnek való megfelelésség szerint.

A nyelv kulturális, ideológiai értelmezései című fejezet azért kiemelkedően fontos, mert tárgyilagos nézőpontból igyekszik értelmezni és értékelni az egyes, ideológiákba hajló, azokkal keveredő nyelvmegítéléseket: a nyelvi működés szempontjából igen fontos standard változatnak és a helyesség kategóriájának vitájában folytonosan összecsapó és kibékíthetetlen ellentétet mutató vélemények és csoportosulások objektív nézőpontból, mintegy felülnézetből kapják meg kritikai értékelésüket. Fontos megállapítás, hogy az ideológiákat képviselő, olykor szinte erőltető megnyilvánulások maguk is egyértelműen és egyoldalúan ideológiai alapokon állnak, onnan támadnak vagy vitáznak (vö. az aszimmetrikus fogalmi meghatározottság kategóriával). Az összegzésben – megnyugtató módon – azt olvashatjuk, s mélyen egyetérthetünk a szerzővel, hogy a nyelv, s így természetesen a magyar nyelv vizsgálatakor sem lehet teljesen elkülöníteni a tudományos és a nem tudományos, racionális és feltételezett, az értékelés nélküli és az értékelő szempontot is tartalmazó megközelítéseket, mivel az érték, a kultúra, valamint a közösség történelmének figyelembevétele nyitott szemléletet követel meg. És bár a hierarchikus társadalmi viszonyok értelmezésével így eredményesebbek lehetünk a nyelv helyzetének leírásában, kutatásában, még mindig nem gondolhatjuk, hogy eleget tudunk – s a komplex emberi nézőpontot és az önreflexiót ekkor sem kapcsolhatjuk ki, hiszen nem lehetünk mindentudók, nem gondolhatjuk, hogy azokká váltunk. A nyelvstratégiában mindennek különös jelentősége lesz majd. Megkönnyítheti például azoknak a vitáknak a lefolytatását, amelyek eddig a nyelvművelés, a nyelvi tervezés, a nyelvstratégia teljes egészét a nyelvtudomány hatókörébe szerették volna vonni, illetőleg amelyek a nyelvtudomány hatókörét és illetékességét a stratégia egészére kizárólagosan ki akarták terjeszteni.

II. A magyar nyelv és nyelvközösség helyzete szűkebb és tágabb környezetében (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, ANDRÁSSY GYÖRGY, GYÁNI GÁBOR). A szerző-szerkesztő objektív álláspontot foglal el, elhatárolja a magyar beszélőközösség, a nemzet és az állam fogalmát; kijelenti, hogy ezek történeti koronként egymást átfedő kategóriák (50). Egyet lehet érteni azzal, hogy a magyar nyelv és nyelvközösség a régió más etnikumaival és nyelveivel kapcsolatban áll, így a régió nyelveinek, kultúráinak, etnikumainak az áttekintése fontos a magyar nyelvközösség ezredforduló utáni helyzetének leírásához és értelmezéséhez (49). Ez az elkép-

zelés egybeesik a MANYISI-nak azzal az álláspontjával, hogy nyelvünk fennmaradása leginkább a határon túli beszélőközösségek körében van veszélyben, így ezeknek a magyar beszélőközösségeknek a fennmaradására csak a régió nyelveinek, kultúráinak, nemzeteinek a tanulmányozásával lehet stratégiát alkotni. Intézetünk stratégiai célja a környező országok magyarlakta területein működő nyelvtudományi műhelyek, oktatási és kutatási központok támogatása, munkájuknak az ösztönzése, hisz éppen ezek az intézmények és közösségek tudnak tudományos alapot nyújtani a kisebbségi helyzetben lévő magyar nyelvközösségek fennmaradását célzó stratégiának.

A magyar nyelv és nyelvközösség Európában című fejezet szerzője tárgybeli ismertetését a történettudományi modellek (ezek közül is részletesebben KOSÁRY DOMOKOS, valamint SZÜCS JENŐ koncepciójának) bemutatásával kezdi. A térség – magyar nyelvet is érintő – nyelvtudományi modelljeire rátérve kiemeli a BALÁZS JÁNOS, majd DÉCSY GYULA munkáin alapuló areális modellt, melynek lényege a dunai nyelvsvözettség, amelybe a magyaron kívül más nyelvek is beletartoznak. Azt is megemlíti, hogy ezek a nyelvek milyen nyelvi szinteken, milyen nyelvi jegyekben hatottak egymásra (54–55). Bár egyesek – érthetetlen módon – vitatják, nyilvánvaló, hogy nemcsak a magyar vett át idegen elemeket, hanem a környező nyelvek is vettek át a magyarra jellemző vonásokat. További összegző, részletező kutatásokra van szükség ahhoz, hogy pontosabban lássuk a magyar nyelv kontaktusjelenségeit a dunai nyelvsvözettségben. – A szerző röviden kitér a legfrissebb politikai, ideológiai változásokra is, és az a konklúziója, hogy régióink átmenetet képez Kelet és Nyugat között, de mindvégig megtartja a nyugati orientációt, és a pluralizmus velejárójaként a szovjet koloniális időszak eltelte után egyszerre mutat állandóságot és változik viszonylag gyorsan (60).

Igen fontos, hogy az Európai Unió számon tartja a tagállamok hivatalos nyelveit, hogy a nyelvi jogok köre tág ugyan, de a kisebbségi közösségek kollektív jogai korlátozottak, így nem tudja megakadályozni például „a Magyarországgal szomszédos államok kisebbségeinek nyelvi jogfosztását” (60). Bár a megfogalmazás általános, távolságtartó, lényegét tekintve igaz. – Azt az állítást is támogatni lehet, hogy az Unió alapértékének számít a tőke, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása, és az így alakuló interkulturális hatások megváltoztatják az európai nyelveket, beszélőket, sőt, az identitást is. Ennek következtében egyszerre jelentkezik az igény a többnyelvűsége és az összetett kulturális önazonosságra, valamint az élesen körülhatárolódó, egyféle identitásra (60). A szerző kijelenti, hogy nem igazolódtak az interkulturális hatásokból levezetett elméletek, amelyek szerint gazdasági, politikai és kulturális szempontból sem észszerű a kisebb európai nyelvek fennmaradása, és inkább ezek összeolvadása várható (60–61). Ám hozzáteszi, hogy az uniós térben a magyar nyelv közepes méretű nyelv, jelentős súlya van, az unió egyik hivatalos nyelve, s ez bizonyos mértékű védettséget ad. Az is igaz, hogy az unió elsősorban inkább az egyéni szabadságot védi, és nem a kisebbségeket; emiatt a határon túli magyar kisebbségek nyelvi jogainak diszkriminációja is fennáll az EU-n belül (61). Ez véleményünk szerint fontos állítás, hiszen a helyzet megváltoztatása, a határon túli magyar kisebbségek nyelvi fennmaradásának biztosítása a legfontosabb nyelvstratégiai célok egyike.

A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete fejezetének bevezetésében a szerző részletesen kitér a nyelvi jogok definíciójára. Kiemeli, hogy a nyelvjog nem korlátozódik az államok belső jogára, létezik nemzetközi nyelvjog is. Nehézséget jelent azonban, hogy nincsen egyetemesen elfogadott értelmezése ennek a terminusnak (tudniillik a nyelvi jogoknak).

A tanulmány rövid történeti áttekintést ad a magyarországi nyelv jogokról, a honfoglalás korától egészen a jelenkorig. Bár kitér Trianon földrajzi, politikai, nemzeti, jogi következményeire, meglehetősen szűken szól róla; pedig ezt a kérdéskört jogi, szociolingvisztikai és társadalomtudományi szempontból mélyebben is érdemes lenne elemezni (legalábbis bizonyos szintig, régiókra lebontva), hiszen ez az egyik fő oka a nyelvi jogok határon túli csorbulásának. A tanulmány általános szempontrendszerrel mellett szükség lett volna (akár egy másik tanulmány keretében) részletesebb, a határon túli területekre lebontott nyelv jogi elemzésekre is.

A nyelvi jogokkal kapcsolatban a szerző kitér arra, hogy a nem megfelelő, pontatlan megfogalmazás milyen „szabad” jogértelmezéseknek ad teret, s hogy ezáltal sokszor nem az eredeti jogszándék érvényesül. Kiváltképp fontos ez a megközelítés a MANYSI-nak, két szempontból is. Egyrészt nyelvi jogi (nyelvpolitikai) vonatkozása miatt problémafeltárást jelent: tulajdonképpen azonosítja az egyik lehetséges okát annak, hogy az uniónak miért nincs még átfogó, konkrét kisebbségi, őshonos nyelveket védő jogszabályi „csomagja” (itt említendő meg egy polgári kezdeményezés, a „Minority SafePack”, amely éppen ezt igyekszik pótolni). Másrészt felhívja a figyelmet egy szintén általánosnak mondható, leginkább nyelvi természetű problémakörre: a jogszabályok megfogalmazásának szándékos vagy szándéktalan pontatlanságára.

A szerző a hivatalos nyelvek problémáját jogelméleti szempontból tárgyalja, és elgondolkodtató következtetésekre jut. Így például arra, hogy a hivatalos nyelvek meghatározásakor figyelembe kell venni a földrajziséget, a „hely” kérdését. Jog szempontból tehát minden nyelvnek hivatalos nyelvnek kellene lennie abban az országban, ahol az őshonos, és így a közigazgatásban, a bíróságokon, az oktatásban, a közéletben is teljes körűen kellene tudnia használni azt az őshonos beszélőnek. Az összes szomszédos ország ebbe a kategóriába tartozik, így alapvető emberi jog lenne, hogy mindegyikben hivatalos nyelv legyen a magyar, és a szerző ezt – nagyon helyesen – nem is tartja lehetetlen küldetésnek, ám stratégiai megközelítésre, összehangoltságra van szükség.

A Nyelvközösség, nemzet, állam, társadalom viszonya alfejezet történeti megközelítésből tárgyalja első lépésben a dualista Magyarorszag oktatáspolitikai törekvésein keresztül az akkulturáció, a nyelvi egységesülés/egységesítés kísérleteinek hazai nemzetiségekre gyakorolt hatását, annak eredményességét. Nagy erénye e résznek, hogy a szerző elhelyezi az 1867 és 1918 közötti magyar nemzetiségpolitikát a korabeli nemzetközi inerciarendszerben, s megállapítja, hogy az „egyáltalán nem mondható túl szigorúnak vagy különösen elnyomónak: a francia, az angol, a német vagy a spanyol politikai gyakorlatnál, melyek mind a restriktív irányt erősítik, koncesszív, olykor disztributív mivoltával inkább a liberálisabb európai minták körébe sorolandó” (97). Ezt követően a szerző a Trianon utáni gyökeresen megváltozott közeget, a kisebbségbe került ma-

gyar közösségek identitás- és nyelvhasználatbeli dilemmáit egy esettanulmányon, a csehszlovák állam és a felvidéki-kárpátaljai magyar kisebbség viszonyának történetén keresztül érzékelteti. Ilyen informatív és a témában még manapság is felfelbukkanó sematikus megközelítéstől elszakadó ismertetést szívesen fogadna az olvasó román és délszláv viszonylatban is.

III. A magyar nyelvközség belső szerkezete és működése a Kárpát-medencében (TÓTH PÁL PÉTER, TOLCSVAI NAGY GÁBOR, PÉNTEK JÁNOS, KISS JENŐ, KNIPF ERZSÉBET, BÁBA SZILVIA). A Kárpát-medencei magyar nyelvközség belső szerkezetével és működésével foglalkozó fejezet alapvető törvényszerűségei nyilvánvalóak, világos alapvetést adnak. A jövőre nézve legfontosabb teendők abból a megállapításból következnek, hogy a népességfogyást felgyorsítja és visszafordíthatatlanná teszi a határon kívüli magyarságnak az anyaországba való beköltözése; ezzel együtt azonban arra is figyelmeztet a szerző, hogy nem elegendő a Magyarországon zajló folyamatokat figyelembe venni az egész magyar nyelvközség sorsa szempontjából. Ez a megállapítás is erősíti azt a fentebb már kifejtett álláspontot, hogy a MANYSI jó úton jár, ha az egyik leglényegesebb stratégiai feladatnak a határon túli magyarság fennmaradását célzó intézkedések kidolgozását tartja.

A magyar nyelvközség kommunikációs rendszere 1945 után című fejezetben a rendszerváltozás előtti és utáni időszak főbb tényezői mellett az ún. közösségi szemantika változásairól is szó esik: a természetes, eredeti jelentésképzés egyes mozzanatait példa szemlélteti (*a polgármester, tanácselnök* jelentése az értelmező szótárak korábbi és újabb kiadásai alapján). 1990 után a szerző szerint ún. heterarchikus rendszer jelent meg: nyilvános beszélgetések, társas viszonyok, tagolt nyilvánosság jellemzik ezt az újabb időszakot. Az új rendszer hálózatosága, többértékűsége, bonyolultsága világossá és nyílttá vált, s az ezredfordulóra már dinamikus és nyitott rendszerként írhatjuk le a magyar nyelvközség hálózatát, mely folyamatos változásban van. Fő tényezői a nyitottság, az újítás, a bárki számára hozzáférhető diszkurzusok, társalgásrendek és -rendszerek. Az önalkotó jelleg szembevetendő az ezredforduló közlésrendszerében: nincs cenzúra, nincs külső ideológiai ellenőrzés, a társalgásokat a résztvevőktől származó saját szabályszerűségek irányítják, folytonos újításokkal és egyéni interakciókban alakul és változik a nyelv. A rendszer nyitottá válik újonnan belépő beszédpartnerek számára, új közösségek és közlésformák, alrendszerek számára, új közlési, illetve nyelvi konstruálási, szerkesztési módokra; nagy az igény az önreflexióra, önértelmezésre. A politika helyére azonban másfajta cenzúra kezd belépni: az üzleti, korporációs korlátozás, a társadalmi-közösségi alapú cenzúra, a verbális erőszak, a politikailag korrekt beszédmód sablonjai; állandó élő jelenlét a média és a világhálós csatornák, rendszerek belépnek a magántérbe, újabb kényszerítő hatásokat hozva létre. Az internet egyszerre korlátlan és más módon korlátozó, kényszerítő, deformáló, ellenőrző stb. A közlés gyorsabb, célratörő, összpontosító, hatékony, takarékos.

Az adekvátság is megjelenik a felsorolásban, ez azonban erősen vitatható. Épp az adekvátság átalakulása, a normahiány, a normalazulás miatt válik kérdé-

sessé az adekvátság, illetőleg az inadekvátság veszi át a helyét mind gyakrabban a stílári, szerepbeli és udvariassági kötelmek tekintetében. Említi is a szerző a bizalmasságot, az udvariasság területén a tekintélyi formák helyébe lépő lazább, közvetlenebb megoldások terjedését, a bizonytalanságokat. Kitér még a szintén lényeges újabb egyenlőtlenségek megszületésére: a korcsoportokat, társadalmi csoportokat és különféle egyéb csoportokat eltérően érintették a változások. A média, az internet elterjedése és térnyerése főleg az idősebbeket hozta hátrányos helyzetbe, a fiatalok pedig jelentős előny(ök)höz jutottak. A MANYSI szerint a norma, a viszonyítási pontok változásának tudatosítása, a kommunikációs technológiák megismertetése, az ezzel együtt járó képességek és kompetenciák kialakítása fontos stratégiai cél; megvalósulásához hozzájárulhatna, ha a fenti összefüggést a tudomány képes lenne közérthető módon eljuttatni a magyar beszélőközösséghez. A közérthetőség, a kérdésfelvetések nyilvánossága, az érdemi tudományos vita alapvetően fontos ahhoz, hogy a társadalmi kommunikáció, az információtechnológia, a gazdasági környezet átalakulásával együtt módosuló társadalmi kommunikáció minél zökkenőmentesebb legyen. Mindennek a legmegfelelőbb színtere pedig az iskola lenne. Így kapcsolódik össze a tudományos alapvetés, a tudományos ismeretterjesztés és az oktatás, nevelés.

Az anyaország és a külső régiók viszonyára vonatkozóan fontos és helytálló az a megállapítás, hogy a közlési rendszer történelmi szétszabdálásának és részekre bomlásának ellenére, majd pedig az emiatt kialakuló elszigetelődés, különfejlődés, sőt az idővel egyre nagyobb arányban bekövetkező beolvasztás és nyelvesztés ellenére sem vált a magyar nyelv többközpontúvá. Századunk elejére a határon túli magyar anyanyelvű kisebbségek – különböző fokon – kétnyelvűvé váltak. A széttartás, a különfejlődés leginkább a szókincsben mutatkozik meg, főként a hivatalos nyelvhasználat, a közigazgatás, a nevek és a szaknyelvek területén. A MANYSI a tevékenységébe beépítette ezt az összefüggésrendszert, mert a közigazgatási kommunikáció, a névtan és a szaknyelvek kutatási eredményeinek összegyűjtése, az erre vonatkozó álláspontok összegzése, majd az ebből való stratégiaalkotás meghatározó területe az intézet tevékenységének.

Kialakult ugyan a regionális közösségi tudat, az önazonosság, ám a szétdaraboltság ellenére a magyar nyelvközösség lényegében egységes maradt. A határtalanítás a trianoni határokkal létrejött tagolt helyzet meghaladása, afféle nyelvi újraélesztési és újraegyesítési program. Ennek a tervezése bonyolult, mert a természetes módon változatosságot mutató nyelvközösségben a nyelvi tények összevetése, a különbözőségek és azonosságok leírása, értelmezése csak a saját közlésrendszerükben és szűkebb környezetükben betöltött funkciójukból vezethető le. Fontos tehát, hogy tudjunk a határon kívül és belül használt szókincs eltéréseiről, a meglévő változatokról. A határtalanításban, a kölcsönös megértés és a nyelvközösség egységének munkájában nagy feladat hárul a Termini Kutatóhálózatra, amelynek anyagi támogatására a Nemzetstratégiai Kutatóintézet és a MANYSI is tett lépéseket.

A magyarországi helyzet fejezete a belső nyelvközösség nyelvi helyzetét vázolja az 1990-es rendszerváltozás utáni időszak jellemző mozzanataival. Megemlíti a populáris kultúrára és nyelvváltozatokra épülő új típusú régiókat,

valamint a nyilvánosságban megjelenő számos újabb stílus és regiszter megjelenését, a közömbös, az informális kifejezőmód felé való elmozdulást. A bulvár, a bizalmasság, a durvaság egyaránt felszínre került, s megjelent a nyilvános közlésterben is; az alacsonyabb rangú változatok is megszólaltak, az identitás vállalása és a hatáskeltés középpontba került.

Az ezredfordulón a Kárpát-medence magyar nyelvű közlésrendszere sajátos képet mutat; ennek tényezői: a történetileg szerves fejlődés maradványai, a trianoni régiók rendszere, az állandóan változó, mozgékony hálózatok. Igen fontos a fejezet azon megállapítása, hogy a sokféleség zavarok forrása lehet, s hogy a többféle okból jelentkező, egységre való törekvés is szülhet feszültséget.

A fejezet a nyelvi alkotás megvalósulását, a nyelvi változások jellemző sajátosságait a stílus változásában igyekszik bemutatni. A stílus jelentős változásának igényét és folyamatát a városi, populáris kultúra csoportjainak mozgásából és térnyeréséből, illetőleg sajátságaiból látja levezethetőnek a szerző, majd vázolja az e csoportok nyelvi közlésben mutatott viselkedésének meghatározó összetevőit. Végül e jellemzők hatásaként értelmezi és mutatja be a beszélőközösségben általánosan tapasztalható főbb újdonságokat (például pillanatnyiság, hatáskeltés, érzelmi modulációk, elmosódottság, átértékelés-átértelmezés). Az egymástól távol eső forrás- és céltartományok szokatlan összekapcsolásából eredő stílusero (potenciál) a bizalmas, nem formális beszédmód kiterjesztéséhez vezet, és kapcsolódik a városi-populáris csoportok hálózatban elfoglalt kiemelt helyzetéhez. A helyzet és a nyelvi változások megismertetése lehet a nyelvstratégia célja, mert csak a megalapozott, nem sztereotip tudás alakíthatja ki a nyelvünkhöz való viszonyulást, a nyelvi viselkedésmód jól követhető, stabil rendszerét.

A külső régiók helyzetét tárgyaló fejezetben többek között képet kapunk a szórvány és a sziget helyzetű közösségek nyelvépülésének és nyelvvesztésének folyamatáról; vázlatosan áttekinthetjük a kétnyelvűség és a nyelvcsere, az identitásváltás és az asszimiláció kérdéseit is. A közlésszinterek és regiszterek fogyását és a nyelvi hiányt, térvessztést, a nyelvi kompetencia szűkülését említve a szerző a közéleti-szakmai használati szint töredékességére hívja fel figyelmünket, s rámutat, hogy ez is csak tudatos nyelvi tervezéssel hozható helyre (az angol nyelv erejének, hatásának fokozódása, elsődlegessége azonban újabb akadályt jelenthet). A határon túli magyar közösségek nyelvhasználati színtereinek a tervezése kiváltképpen kényes feladat, mert a nyelvtudomány és a politika eltérően értékeli a nyelvvesztéssel járó folyamatokat. A nyelvtudomány számára a funkcionális és a strukturális nyelvvesztés természetes folyamat olyan kétnyelvű helyzetben, ahol nincs vagy nem elégséges a nyelvi kisebbségeket támogató nyelvpolitika. Nem autonóm kisebbség esetében a kiegyensúlyozott kétnyelvűség inkább járható és célravezető út lehet. Az államnyelv magas szintű ismerete ugyanis csökkenti a kiszolgáltatottságot, erősíti az érvényesülés lehetőségét. És ha fennmaradnak az anyanyelv használatának természetes színterei – a családon kívül is –, különösen ha nyelvpolitikai lépések is segítenek fenntartani ezeket a színtereket, akkor lehetőség van az anyanyelv megtartására. Ez viszont már túlnyúlik a határon túli magyar kisebbségek esetében a magyar joghatóság körén, tehát diplomáciai, nemzetközi jogi feladat.

Bizonytalanul bár, de egy új korszak eljövételének lehetősége körvonalazódik, melyben egyrészt bővülnek a nyelvhasználati színterek, kitágul a nyelv hatóköre, nő a standard és az angol nyelv szerepe, s a világhálón megvalósuló közlések révén újabb elemek lépnek be a nyelvet befolyásoló tényezők sorába. Mindezek olyan folyamatok, amelyekre az oktatásnak fel kell készülnie, amelyeknek be kell épülnie a tananyagfejlesztési stratégiába, a pedagógusképzésbe. A MANYSI erejéhez mérten közreműködik e tevékenységekben, de legalábbis figyelemmel kíséri a központi tananyagfejlesztést, a tantervi fejlesztéseket, és ugyanez volna kívánatos a közigazgatás és a központi fejlesztők részéről is.

A nyelvjárások című fejezet – a területi változatnak mint az egyik meghatározó teljes nyelvváltozatnak a körüljárása, általános jellemzése és használati tereinek, megjelenéseinek vázolása után – a magyar nyelvjárástípusokat és a mai nyelvjárási állapotot tekinti át. A kötet témája szempontjából különösen fontos a nyelvjárásváltozás okainak és tényezőinek, lezajlásának alaposabb tárgyalása. A szerző szerint a változások nyomán nem kell a nyelvjárások eltűnésétől tartanunk, csupán a nyelvjárási jelenségek kopásával, funkcionális átrendeződésével kell számolnunk. Továbbélésük azonban függ a használatukhoz fűződő attitűdtől és presztízstől. A megoldási javaslatokról ugyan nem olvashattunk, de az is nyilvánvalóvá válik, hogy szükség van a nyelvjárásokra vonatkozó stratégiai lépések kidolgozására. A nyelvjárások megbélyegzettségét csökkenthetné, esetleg meg is szüntethetné a megfelelő iskolai oktatás és a tudományos ismeretterjesztés, valamint a nyelvjárásoknak a médiában való rendszeres, tervszerű és helyénvaló megjelenése, megjelenítése is (elfogadva azt az álláspontot, hogy a nyelvjárások országos médiában való általános használata a valóságtól idegen olyan nyelv esetében, amelynek van központi változata, és vannak helyi [regionális] változatai).

A magyar standard helyzete című fejezetben a nyelv tervezése szempontjából lényeges mozzanatként merül föl, hogy a standardizációnak mint folyamatnak is figyelmet kell kapnia (nemcsak a kodifikált, kész rendszernek). A nyelvstratégia szempontjából különösen fontos megállapítás, hogy az 1990 utáni időszakban a standardizáció, a kodifikáció intézményes jellege csökkent, s hogy maga a standard és a mintaváltozat funkciója is elbizonytalanodott. Mindebből az is következik, hogy a nyelvstratégia kimunkálásakor a standard szerepét erősítő és gyengítő tényezőket egyaránt számba kell vennünk, s hogy a standard jelentőségének és norma jellegének körüljárása, majd pedig az ebből fakadó kulcsteendők meghatározása a nyelvstratégia számára alapvető feladat.

Az őshonos, nem magyar nyelvű kisebbségek helyzetét tárgyaló fejezet a nyelvcsere, a nyelvsváltás jelenlegi állapotáról egy kisebbségi nyelvcsoporthokra (német, beás, román, szlovák, roma, szerb) vonatkozó, 2001 és 2004 között végzett többdimenziós kutatás eredményeinek alapján tájékoztat. A vizsgálat a nyelvcsere helyzetét mutatja jellemző állapotnak: ez tekinthető a mára vonatkozóan jellemzőnek és érvényesnek a többi nemzetiség esetében is. A nyelvstratégiai irány összhangban van a fejezet megállapításaival, tudniillik hogy az oktatás a kulcskérdés, és elsősorban az anyanyelvet oktatók kinevelése, a nemzetiségi tanárképzés helyzetének további javítása látszik a legfontosabb teendőnek.

A történetileg kialakult diaszpóra-közösségek (USA, Kanada, Latin-Amerika és Ausztrália) esetében a magyar nyelvnek az etnikai hovatartozásban és az önazonosításban van meghatározó szerepe; az egyes nemzedékek magyar nyelvhez való viszonyulása, a nemzeti identitás megőrzése a diaszpórában is ugyanolyan lényeges kérdés, mint a Kárpát-medencében. A szerző igen fontosnak tartja a nyelvi örökség megtartását, ápolását, és ezt közös felelősségként, közös feladatként jelöli meg a jövőre nézve. E feladat csak a magyartanítás módszertani megújításával vihető véghez hatékonyan. A MANYSI felkutatja a diaszpórában élők és a magyar nyelv iránt érdeklődő nem magyar (származású) közösségek tananyag-fejlesztési és oktatási igényeit, és megtervezi az elvégzendő feladatokat.

A III. nagy fejezetben a Kárpát-medence magyar nyelvközösségének jelenlegi helyzetéről összességében jó áttekintést kapunk: különösen értékes és sikeres az összefoglalás a történeti folyamatok és összefüggések vázolásában, a határon kívüli beszélőközösségek működésének bemutatásában, valamint a kiemelten fontos nyelvváltozatoknak, nyelvjárásaink és a köznyelvi (standard) mintaváltozat átalakulásának megragadásában, a változások okai és összefüggései társadalmi, történeti meghatározottságának bemutatásában, s különösen ezek elméleti megalapozásában, rendszerezésében. Sajnos kevés gyakorlati útmutatót kaptunk arra nézve, hogy a kedvezőtlen folyamatok miként változtathatók meg.

IV. A nyelvhasználat intézményes színterei (DOMONKOSI ÁGNES, SZABÓMIHÁLY GIZELLA, PRÓSZÉKY GÁBOR, KUGLER NÓRA, VANČO ILDIKÓ). A fejezet elsőként a köszönések, az udvariassági formulák és a megszólítások vizsgálatával foglalkozik kognitív pragmatikai, interakcionális szociolingvisztikai keretben. A nyelvi kapcsolattartási formák egy beszélőközösség kulturális jelzőrendszerét képezik, amelyből megismerhetjük a társadalom változásait. Egy változóban lévő társadalomban általánosak a megszólítási bizonytalanságok, hiszen a társas kapcsolattartási viszonyok is változnak.

DOMONKOSI ÁGNES kiindulópontjai közé tartozik, hogy a tegezés és nemtegezés összefüggést mutat a közösségi szerepekkel és értékekkel. Empirikus adatokra, illetve modellezésből származó adatokra alapozza megállapításait, és tekinti át ezt a stratégiai fontosságú nyelvi területet. Megállapítja, hogy a tegezés terjedése az elmúlt évtizedek leglátványosabb változása. Ezt a megszólítási formát már a nem egyenrangú, de bizalmas viszony kiépítésére is lehet használni. Szintén alapvető, hogy a státuszbeli, szerepbeli különbségektől és a bizalmi viszonytól függetlenül is általánosnak tekinthető a 40 év alatti korosztály általános tegeződése. Ennek a változásnak az eredményeként a fiatalabb korosztályban megváltozik a tegezés értéke, már a hivatalos helyzetekben is megfelelőnek tartják korosztályi sajátosságként. Az életkori alapú, szolidáris szándékú, nominális formák nélküli tegezés informális, és a nominális formákkal való kombinálása az említett korosztályban a tegezés funkcióját tágítja, átveszi a nemtegező formák számos szerepét. Mindennek terjedése aligha kívánatos: a megoldási javaslat kidolgozása a MANYSI-ban folyamatban van.

„A hivatalos megszólítási formák napjainkra egyrészt a nyelvi elemkészlet elégtelensége, másrészt a nyelvhasználati bizalmasság kiszélesedése miatt viszonylag szűkebb körre szorultak vissza” (290). Ennek ellenére nyilvánvalóan szükség van hivatalos formákra, ám ezen a területen az egyelőre még ellentmondásos megítélésű változatokból fognak kiemelkedni az általánosan elfogadott változatok. Ez a megjegyzés is mutatja a nyelvi tervezés nehézségeit és fontosságát.

A mindvégig leíró szemléletű elemzés röviden kitér a köszönésformák bemutatására, és megemlíti a legújabban terjedő *Szép napot!* formát (291). Véleményünk szerint már észlelhető, hogy a napszakokhoz igazodó változatok is terjednek (*Szép reggelt!, Szép estét!*).

A magyar nyelv használata a közigazgatásban a magyar szomszédos országokban című fejezetszerzője SZABÓMIHÁLY GIZELLA. Igen fontos a közigazgatás nyelvhasználatának leírása, elemzése, hiszen a jogállamiság alapelvéből és az általános etikai elvárásokból is levezethető, hogy fontos nyelvstratégiai cél a közigazgatás és az állampolgár szakszerű, pontos és közérthető kommunikációja. Ezen a téren viszont nemcsak a szomszédos országokban, hanem hazánk intézményeiben is van tennivaló; kár, hogy a kötet nem tartalmazza a hazai közigazgatás nyelvhasználatáról folyó kutatásokat, leginkább az intézetünk 2017-ben elvégzett ez irányú kutatásait, szakmai javaslatait. Erre irányuló kutatások a MANYSI mellett más intézményekben, kutatócsoportokban is zajlanak (például a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Közzolgálati Média- és Kommunikációtanulmányok programjában, a Miskolci Egyetem kutatócsoportjában, valamint a Magyar Jogi Nyelv című folyóirat hasábjain). A MANYSI az NKE kutatási programjával együtt részt vett a kormányzati tanulmányok szakirányú továbbképzési szak tananyagfejlesztésében, a képzésben folyó kommunikációs tréningek lebonyolításában, a közzolgálati kommunikációról, a szóbeli kommunikációról, a rendvédelmi kommunikációról szóló tankönyvek fejlesztésében. Jelentős eredmény, hogy 2017-ben lezajlott az Országos Bírószági Hivatal Magyar Igazságügyi Akadémiáján a teljes magyar bírói kar számára kötelező tréningssorozat, amelynek a célja a közérthető bírószági kommunikációhoz való hozzájárulás volt. E képzéssorozatban és az azt előkészítő tanácskozásban a MANYSI-nak jelentős szerepe volt, mint ahogy a terület szaknyelvét, kommunikációs problémáit feltáró szakértői tanácskozások lebonyolításában is. Tehát a kötet kapcsolódó fejezete mellett a MANYSI, valamint a többi intézet, kutatócsoport által felhalmozott ismeretanyag kellő alapot ad a közigazgatásra jellemző kommunikációs problémák megoldására irányuló stratégia megalkotására.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA elemzése fontos gondolattal indít, amely megalapozza a terület fontosságát, megkerülhetlenségét: a kisebbségi nyelvek fennmaradásának egyik záloga, hogy ne szoruljanak vissza a familiáris közegbe; pozíciói megmaradjanak, erősödjenek a nyilvános, hivatalos színtereken is (299). Mivel ezt a nyelvhasználati színteret az állam szabályozza, a területet nyelvészeknek, jogászoknak, közigazgatási szakembereknek együttműködve kell vizsgálniuk.

Igen fontos kijelentés, hogy a környező országokban a nemzetközi és uniós szabályozásokon alapuló helyi jogszabályok hiányosak, ráadásul végrehajtásuk is akadozik. Ez feladatot ad a nyelvstratégiának, de a diplomáciának is.

A szerző elemzi azt is, hogy milyen tényezők gátolják a hivatali nyelvhasználatot, és hogy erre miként reagálnak a helyi magyar közösségek. Közös pont, hogy a környező országok gyakorlatában a magyar nyelv főként a helyi közigazgatásban, és ott is leginkább az élőbeszédben használatos. A fordítások megszervezése, finanszírozása nehézkes, ezért az írásos hivatalos szövegek minősége nem mindig megfelelő. Általános gátló tényezőként említi SZABÓMIHÁLY GIZELLA, hogy az ügyfelek vagy nem ismerik (nyelvi) jogaikat, vagy félnek az alkalmazásuktól, de rontja a helyzetet az is, hogy nem jellemző a határainkon túli területeken az egységes magyar nyelvű közigazgatási terminológia, valamint a szakkifejezések ismeretében is hiányosság mutatkozik.

A hazai közigazgatási szövegekre is érvényes a BENŐ ATTILÁTÓL és PÉNTEK JÁNOSTÓL vett idézet: „első és legfontosabb szempontunk az volt, hogy a nyomtatványokat minél könnyebben megértsék azok, akik használni fogják őket” (317). Határainkon belül nem a nyelvi kontaktushatások és a közigazgatási rendszerek különböző felépítéséből (ez egy országon belül értelmezhetetlen is) származnak a megértési problémák, hanem főként a szerkezetek, a mondat szerkezetek felépítéséből, a rövidítésekből, a laikusoknak sokszor zavaros és követhetetlen hivatkozásokból, a logikátlan időkifejezésekből, a redundanciából, a túlzott, nehezen követhető nominális mondat szerkezetekből. Képzésre, a terminológiai leírások, egységesítések megteremtésére, a szaknyelvi terminológia egységes stratégiájának a kialakítására van szükség a határon túli régiókban. Hozzáteszük, hogy erre hazánkban is szükség van, sok egyéb más tényezővel együtt. E célból kötött a MANYSI együttműködési megállapodásokat többek között a Termini Kutatóhá-lózzal és az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodával, ezért dolgozott ki terminológiastratégiát a Károli Gáspár Református Egyetemen közösen.

A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása című fejezet szerzője PRÓSZÉKY GÁBOR. A fejezet három olyan területet tekint át, amely jól lefedi az infokommunikációs technológia írásbeliségre gyakorolt hatását. Azért csak az írásbeliségre, mert a számítógépes kultúra esetében lényegesen erősebb az írásbeliségre, mint a szóbeliségre gyakorolt hatás (321). A magyar nyelv – mint minden nyelv – a számítógépes kultúra hatására nyilván változott, és legfőképpen az írásbeliségben tükröződnek ezek a nyelvi jelenségek. Fontos észrevétel, hogy a számítógépes kultúra írott nyelvre gyakorolt hatásának vizsgálatakor azokra a szövegekre kell koncentrálni, amelyek az internetes kommunikáció tipikus, jellemzően nagy interaktivitási fokú és a személyesség irányába hajló formáiban jönnek létre. PRÓSZÉKY bemutat olyan kutatási eredményeket is, amelyek a beszélnyelviség jellemzőit követő internetes írásbeliség számítógépes környezetből való kilépését bizonyítják. Megemlíti ennek a sajátos, internetes írásbeliségnek azt a jellemzőjét is, amely a szövegek szerkezeti módosulásaiban figyelhető meg (az interaktivitás sebessége miatt a diskurzusok egymásutániságának a megbomlása, az utólagos besúráások miatti ismétlődések, kihagyások, szerkesztési hibák). Nyelvstratégiai szempontból is fontos figyelmeztetés, hogy ezekről a hatásokról, jelenségekről az oktatás jellemzően nem tud, és nem is léteznek rá problémamegoldási technikák. A MANYSI éppen ezeknek a problémáknak a feltárására és a közigazgatás számára való felmutatá-

sára szervezte meg a Digitális tananyag, digitális írásbeliség című konferenciáját, amelynek a folytatása, összegzése alapján az oktatásra vonatkozó stratégia kidolgozása megkezdődhet.

Szó esik arról is, hogy a nyilvánosságnak szánt, professzionális és nem professzionális szövegek színvonalát a hálózati kommunikáció felületein ma már jellemzően senki sem felügyeli, korrigálja. Rövidül a szövegek előkészítő fázisa, a korrigálási fázis pedig vagy szintúgy rövidül, vagy teljesen elmarad. A szöveg-előállító számítógépes és infokommunikációs eszközök nyelvi segédeszközeinek a kezeléséhez is kell nyelvi, helyesírási, grammatikai tudás, nem lehet minden automatikus javítási ajánlást kritika nélkül elfogadni. A MANYSI is érzékeli ezt a problémát, és az online és a hagyományos sajtó képviselőivel olyan szakmai egyeztetési sorozaton van túl, amely nemcsak a helyzetet tárta fel a szakmai résztvevők szereplésével, hanem kellő alapot adott a területre vonatkozó cselekvési terv kidolgozására.

Mindezek a jelenségek könnyen hozzájárulhatnak az írásbeliséghez fűzött általános normatívánk változásához, hiszen a fejezet szerzője szerint nagyon sokan csak internetes szövegeket olvasnak, így a fenti szövegmódosulások az olvasáson keresztül egyesek számára „spontán normának” minősülnek (324).

PRÓSZÉKY GÁBOR állítása igen hangsúlyos, és mindenképpen cselekvésre indít: azt állítja ugyanis a fejezetben következetesen levezetett összefüggések és példák alapján, hogy a nagy nemzetközi cégek által kifejlesztett számítógépes szöveg-előállító eszközök nagyobb hatást gyakoroltak a magyar írásbeliségre, mint a Magyar Tudományos Akadémia (326). Ebben a helyzetben cselekedni kell: ki kell alakítani azokat az oktatási, módszertani, technológiai és intézményes kereteket, amelyek a fejezetben jelzett problémákra megoldást kínálnak. Ez pedig a tananyagtervezés, a pedagógusképzés, a módszertan megújítása révén valósulhat meg: a MANYSI ennek az összetett, sok közigazgatási egyeztetést kívánó folyamatnak a fontos szereplője, ám a feladat összetettsége miatt a változás viszonylag lassú, nem várható egyik napról a másikra látványos eredmény.

A magyarországi magyar anyanyelvoktatás, az anyanyelv-pedagógia helyzete a közoktatásban fejezet szerzője KUGLER NÓRA. Az oktatás, különösen a közoktatás az anyanyelvűség jelenét és közeljövőjét kapcsolja össze, befolyásolja, sőt nagyban meg is határozza, különösen az utóbbit. A közeljövő felnőttjei ugyanis olyan anyanyelvi, anyanyelvhasználati kompetenciát hoznak az iskolából, amely megalapozza felnőttkoruk kommunikációját, önreflexióját, ön- és közösségépítését. Ez mindig is így volt. Ezért van kiemelt jelentősége az alfejezetnek, amely az elmúlt évtizedek és a jelen anyanyelvoktatási helyzetképét írja le, és végül kijelöli a leginkább fejlesztendő területet.

A közoktatási „szintézis” elméletileg ugyanazon az alapon áll, mint amelyet a kötet bevezetőjében a szerkesztő vázolt, tehát elsősorban kognitív-funkcionális alapú. A kérdések, amelyekkel foglalkozik, bevallottan sem terjednek ki az anyanyelvi közoktatás egészére. Mivel a terület nagyon összetett, ez természetes is. Mégis hiányzik, különösen a kognitív-funkcionális szemléletet feltételezve, hogy említésen kívül nem kapunk mást, mint például egy összefoglalót a (bármely okból) speciális igényű tanulók anyanyelvoktatási lehetőségeiről, oktatásuk-nevelésük szakszerűségének fontosságáról. Hiányzik például az is, hogy az alfejezet

legutolsó mondata kivételével szó sem esik a kíváncsnak bemutatott oktatási rendszerben a pedagógusképzésben szükséges változásokról: hogy olyan, jelen esetben magyar nyelv és irodalom szakos pedagógusokat képezzünk, akik nem egyetlen merev felfogást ismernek, hanem olyan szaktudományos látásmódot sajátítanak el, amely munkájuk során segíti majd őket a közben megszülető tudományos eredmények integrálásában is, amely nyelvészetiileg alapozza meg a problémalátás és -megoldás módszertanát, a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat elvárható harmóniáját. A szükséges tananyagbeli és módszerbeli változtatások a magas szintű pedagógusképzés és a folytonos továbbképzés nélkül nem állhatnak meg. Hiányzik még a fejezetnek az a szélesebb látóköre, amely az anyanyelvet nemcsak mint az anyanyelvi óra tárgyát, hanem mint közlési közegét is tekinti, és nem csupán a magyar nyelvi órákon, hanem minden egyéb szakórán és műveltségterületen. Ez utóbbinak a kulcsa megint a pedagógusképzésben keresendő: a megfelelő tematikájú és színvonalú anyanyelvi blokkok beépítésében, bármely szak pedagógusképzésében, éspedig megfelelő, célszerű tematikával. Hiánynak tekinthetjük azt is, hogy nem beszél a fejezet a felsőoktatás anyanyelvi elvonatkoztatásának fontosságáról sem.

Ami nem hiányzik a szintézisből, az arányos, lényeglátó és következetes. A magyarországi magyar anyanyelv-pedagógiát tekinti át a közoktatási, bár inkább a felsőbb osztályokbeli szintereken (az óvoda és az alsó tagozat kimarad). Először magával a tantárggyal foglalkozik: a tantervek jellegével, megújulásával, a magyar nyelvnek az elmúlt évtizedek tanterveiben elfoglalt szaktárgyi helyével, a kerettanterveknek néha inkább korlátozó, mint lehetőséget adó szerepével, a tananyag „modernizációjának” kísérleti, töredékes vagy eklektikus voltával.

A kétszintű érettségi lehetőségei, előnyei között felsorolja a szerző azt a hatást, amelyet az emelt szintű követelmények visszahatásként a tanórákra tesznek. Fontos azonban, hogy a bármilyen természetű új követelmények a szemlélet megváltozásával járnak, és ne valamilyen mechanikus begyakoroltatással. „Az ismeretekre vonatkozóan szabályalapú, a nyelvet a beszélőktől függetleníthető tárgyként tételező nyelvértelmezés és az erre épülő nyelvtanítás elidegeníti a nyelvet a beszélőtől, a diáktól. Az oktatási környezet, a lassan változó tanórai interakció-típusok, munkamódszerek [...] és más tényezők mellett részben ennek az elidegenítő hatásnak, a nyelv tárgyasításának a következménye az a tény, hogy a diákok nem szeretik a nyelvtant, a tantárgynak alacsony presztízst tulajdonítanak, és nem is teljesítenek jól sem a nyelvtanórán, sem a magyar [...], sem a nemzetközi méréseken” (342, hivatkozásokkal). Hogy ez jelentős probléma, az nem kétséges, viszont megoldása összetett folyamat, amely a MANYSI véleménye szerint a tanárképzésnél kezdődik, a módszertani megújuláson át a tantervalkotásig, a tananyagfejlesztésig tart – a stratégiaalkotás során tehát mindegyre figyelemmel kell lenni.

Az áttekintés foglalkozik a tankönyvekkel is (konkrétan: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT: Magyar nyelv és kommunikáció; valamint a kísérleti, illetve az ún. újgenerációs tankönyvek). Mindkettőből hiányolja a szerző (bár különböző mértékben) azoknak az elvárásoknak való megfelelést, amelyeket korábban a tananyag- és a módszertannal kapcsolatban megfogalmazott. És hiányolja a tankönyvku- tatásokat is, inkább csak a támogatott, nagyobb projektekkal számol, holott kisebb

kutatócsoportok jelentős – empirikus kutatáson alapuló – eredményeket mutatnak fel. És ha már a tankönyvszöveg-elemzés szükségességét hangsúlyozza a szerző, szerintünk nem lenne szabad megállnia az anyanyelvi tankönyveknél, hiszen a többi közismereti terület tankönyvei is magyar szövegűek. A tanóra-kutatási eredményeknek is csak egy része anyanyelv-módszertani vonatkozású, a többi általános, tehát több tantárgyra is érvényes módszertani következtetésekre adna alkalmat.

A határon túli magyar tananyelvű és magyar tematikájú közoktatás fejezet szerzője közel 70 oldalon mutatja be a határon túli oktatás helyzetét és problematikáját, ami több okkal is magyarázható: a) a magyar nyelv-közösség számottevő része él kisebbségi helyzetben, s anyanyelvűségük veszélyeztetettsége miatt okkal kerülnek a figyelem középpontjába; b) az anyanyelvoktatás kisebbségi helyzetben több nehézséggel küzd, mint többségi helyzetben; c) a kisebbségi anyanyelvoktatás mint nyelvstratégiai talán legfontosabb terület rendelkezik a leginkább stratégiai irányultságú tudományos leírásokkal.

Az általában igaz a Kárpát-medencei magyar közösségekre, hogy identitásuk egyik legfontosabb eleme az anyanyelv, ennek a megtartásában pedig a legmeghatározóbb szerepe az anyanyelvű oktatásnak van. A kisebbségi helyzetűek oktatása már magában is nehezebb, mint a többségi helyzetben levőké. Kétnyelvű környezetben élnek, nyelvi helyzetük a kétnyelvűség. Ennek a milyensége és fokozatai pedig meghatározzák azt, hogy mi felé tartanak: az anyanyelv megtartása vagy a nyelvcsere felé. Többen inkább hozzáadó (additív), szórványban azonban inkább felcserélő (szubtraktív) ez a kétnyelvűség. Fontos kérdés tehát a kétnyelvűsödés mikéntje. Az államnyelv elsajátítására szükség van ugyan, de az államnyelvi iskolázás valószínűleg szubtraktív kétnyelvűséghez vezet, hiszen „Ha az egyén által tökéletesen elsajátított második nyelv lesz az egyén domináns nyelve, a saját kisebbségtől való elidegenedés, gyökértelenné válás esélye megnő” (359).

A hét Kárpát-medencei kisebbségi magyar terület oktatási sajátosságait külön-külön mutatja be a szerző. Adatai a lehető legfrissebbek, a népszámlálási adatok és az oktatásra vonatkozó jogszabályok, statisztikák is (ez utóbbiak a legtöbbször a 2015/16-os évvel zárulnak). Az egyes régiók bemutatása azonos szempontok szerint történik: népességi arányok, területi megoszlás (és különbségek), az oktatás jogi keretei: törvények, oktatási szervezetek (központiak és kisebbségiek), iskolarendszer, iskolahálózat, iskolatípusok (az oktatás nyelve szerint). Az iskola előtti és az érettségi utáni oktatási lehetőségek általában inkább csak említés szintjén kerülnek elő, az ezek közötti iskolai szerkezetet azonban részletesen tárgyalja a szerző, mégpedig tartalmilag is, de csak a magyar nyelv tantárgy tekintetében, általában a következő szempontok szerint: a) a magyar nyelv oktatásának szervezeti és tartalmi keretei; b) tantervek, tankönyvek. A beszámolók részletességükben általában a magyar kisebbség lélekszámával arányosak, de van kivétel (a szlovákiai kisebbségi oktatás leírása talán éppen a szerző „helyismerete” miatt bővebb is, differenciáltabb is a többiénél).

A régiókban különböző mértékben merülnek fel olyan problémák, mint a népességfogyás, az elavult magyar nyelvű tankönyvek, a többség nyelvén íródott tankönyvek magyarra fordításából származó problémák, a korlátozó érvényű törvények és egyéb szabályozások; ezek mellett sok más egyéb jelenséget tárgyal

a szerző régiónkénti bontásban, alapos részletezettségben. Csak az ukrainai magyar kisebbségről szóló részből emelünk ki néhány változást. A magyarok lélekszáma itt is csökken, az itteni kisebbség azonban a legszervezettebbek közé tartozik. A kisebbségi anyanyelvű és anyanyelvi oktatást azonban a törvényi háttér, különösen a legutóbbi oktatási kerettörvény (2017. szeptember) erősen korlátozza: nincs a kisebbségnek joga a teljesen magyar nyelvű oktatáshoz. Ez diszkriminatív (a krími tatárok tanulhatnak anyanyelvükön), és sérti Ukrajna alkotmányát is.

Összefoglalva: az ismertetett oktatási rendszerek többsége folyamatosan változik, s ez csökkenti az érintettek biztonságérzetét; a változások iránya ráadásul inkább negatív, mint pozitív. A fejezet egésze korrekt összefoglalása a határon túli magyaroktatás helyzetének. Sajnos azonban a részfejezet végéig nem derült ki, mit is jelent a címben szereplő „magyar tematikájú oktatás”.

V. A magyar nyelv és az irodalom (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ). A fejezet a magyar nyelvi tervezés, a nyelvstratégia számára nem tartalmaz sok információt. Leginkább történeti szempontú nyelv- (illetve inkább irodalom)filozófiai, hermeneutikai áttekintést kapunk, a gyakorlati oldal pedig hiányzik.

Ezt azért tartjuk nagy problémának, mert az irodalom gyakorlati, nyelvi tervezési megközelítésére egyértelműen szükség van, hiszen a nyelv – ahogyan a szerző is megállapítja – nem pusztán eszköz, és nem pusztán anyaga az irodalomnak, hanem az irodalom az írott (?) nyelv(i kifejezés) emelkedettebb foka, művészete. Sok tanulság és tennivaló kínálkozik ezen a területen is, de ezeket – az irodalomnak az identitásalakításban és a nemzeteszemély formálásában betöltött szerepe, az olvasásszociológiai vetületek, az irodalomoktatás Magyarországon és a határon túl, az irodalom és a magyar nyelv tantárgyának egymáshoz való viszonya, a fordításirodalom és annak ösztönzése stb. – a fejezet nem tárja fel.

VI. A magyar nyelv külföldön (NÁDOR ORSOLYA). A címben megjelölt témánál többet kapunk a fejezetben, hiszen a nyelvünk külföldi presztízsének megtartására vagy növelésére irányuló törekvés mellett olvashatunk a nyugati szóránymagyarságról, az őket érintő magyaroktatásról is.

„A nyelvek megmaradásának egyik záloga az, hogy a nyelvközösségen kívül is ismert[ek] legyen[ek]” (465). A magyar nyelv és kultúra külföldi megismertetése tulajdonképpen „kultúrdiplomáciai” feladat, a szónak nemcsak a szoros értelmében. Ma külföldön évente legalább 2000 nyelvtanulóval számolhatunk, s a létszám évtizedek óta változatlan, a kisebb ingadozások ellenére is. Az utóbbi időben megnőtt például Ukrajnában a magyart idegen nyelvként tanulók létszáma, ugyanakkor éppen Ukrajnában született meg a magyar kisebbséget hátrányosan érintő oktatási törvény.

Intézményi háttére is van mindennek Magyarországon és külföldön is: idehaza a Debreceni Nyári Egyetem 1927 óta, az ELTE Magyar mint Idegen Nyelvi Tanszéke és jogelődje 1952 óta, a Balassi Intézet és jogelődje 1957 óta. A külföldi intézmények egy része nagy múlttal büszkélkedhet, nagyobb részük egyetemi oktatóhely, más részük Collegium Hungaricum. Ez utóbbiak ma is működnek, és bár nem a magyar nyelv oktatóhelyei, hanem hungarológiai kutatóközpontok,

mindenképpen nyelvünk és kultúránk külföldi jelenlétét szolgálják. A külföldi hungarológiai felsőoktatási központok általában Magyarország kezdeményezésére jöttek létre, és az is általános, hogy Magyarország nagyrészt saját költségére küld ki oktatókat: lektorokat és vendégtanárokat. Ezeknek az oktatóhelyeknek a mai helyzete azonban sokszor bizonytalan. Ebben pedig nemcsak szervezési és esetleges anyagi hiányosságok játszanak szerepet, hanem az is, hogy a bolognai rendszer bevezetésével sokkal inkább gyakorlati igényeket kezdtek támasztani a hallgatók az egyes nyelvszakokkal szemben, mint korábban. A filológiai központú magyar szakos oktatás erre azonban nincs felkészülve, s olyan motivációs ereje sincs nyelvünknek a világban, hogy megakadályozhatná az érdeklődés megcsappanását; így folyamatosan csökken a hallgatók létszáma. A MANYSI meggyőződése, hogy a magyar nyelv külföldi oktatását előrelendítheti egy olyan online tananyag kifejlesztése, amely központi forrásból, egységes módszertannal, minden tudásszinten elérhető az érdeklődők számára, ehhez azonban szükséges a politikai döntés, a fejlesztés gazdájának a kijelölése, a folyamat végigvitele, emellett pedig ki kell képezni azokat a tanárokat, akik ismerik a digitális, távoktatási módszereket.

Az emigráltak és utódaik anyanyelvének, majd később származásnyelvének oktatása nem lehet iskolarendszerű, hiszen általában szórványban élnek. A célország magyar közösségei teremtik meg a magyarnyelv-oktatás lehetőségeit, leginkább hétvégi iskola formájában. Ennek az oktatásnak legfőbb jellemzői, hogy nem szakképzett tanárok tartják az órákat, és nincsenek megfelelő színvonalú speciális tankönyvek a származásnyelvüket tanuló diákok számára. Ezeknek az oktatási helyeknek a tankönyvellátása, támogatása mindenképpen központi feladat, és a mind nagyobb számban elérhető digitális, online tananyagok igénybevételével is életben lehet tartani ezeket a műhelyeket. Ehhez viszont meg kell ismerni ezeket a hétvégi iskolákat, rendszeresen kommunikálni kell velük, és anyagi forrást kell találni működésük fenntartására.

VII. Nyelvi tervezés (TOLCSVAI NAGY GÁBOR). A nyelvstratégia-alkotás iránt érdeklődő vagy a stratégiaalkotásban érdekelt olvasónak ez a fejezet a leginkább érdekfeszítő, a leghasznosabb, természetesen a bevezető elméleti fejezettel együtt. Az eddig megjelent stratégiák vagy stratégiai javaslatok közös jellemzője ugyanis – a különbségektől és a minőségtől most eltekintve –, hogy nem tudták elgondolásaikat közös elméleti alapra helyezni, és az egyes jelenségeket erről az alapról szemlélni, tárgyalni. Voltaképpen csak a keretfejezetek szerzőjének munkáiban találkozhatunk folyamatosan – immár évtizedek óta – azzal a szemlélettel, amely a nyelvre és a közösségre úgy tekint, mint két egymást és önmagát is folyamatosan (újra)alkotó létezőre.

A cél eléréséről (a nyelv fenntartása és jövőbeli léte irányának kijelölése), illetőleg az ahhoz elvezető stratégia kidolgozásának esélyeiről és lehetőségeiről a szerző bizakodóan nyilatkozik. Úgy látja, hogy a nyelvközösség és a nyelv önmagát létrehozó folyamatában a hagyomány működtetésével, átalakításával és a jövő megnyitásával egy autopoietikus „nyelvstratégiának a kifejtésére [...] és kidolgozására minden esély megvan ma is” (488). Konszenzus, tudományos ala-

pozás, alkotó gyakorlat és felelős tervezés – ezek a kulcsfogalmak és elvárások a stratégia kidolgozásában.

A kötet az elvi alapozáshoz híven a funkcionális megközelítést tartja célra-vezetőnek a stratégia megalkotásában: a nyelv rendszer jellegét, használatát és közösségi, kulturális tényezőit egyaránt egységben kell szemlélnünk a modell-alkotás és a tervezés során is. A nyelvi rendszer működése a sémák különféle hűségű ismétlését, reprodukálását jelenti, és a nyelvi gyakorlat és visszacsatolás kapcsolata szerint két szinten valósulhat meg (elemi, átlagos és minőségi, alkotó szinten); ebben az összefüggésben szemlélve minden lényeges tényező és szereplő összekapcsolható, és a helyesség is – az adekvátság magasabb rendű kategóriája alá kerülve – elnyeri megfelelő értelmezését.

A legfontosabb nyelvtervezési feladatoknak a következőket tartja a szerző: a nyelvi hiányok megszüntetése korpusztervezéssel, korpusz- és státustervezés a jövőbeli standard nyelvváltozattal kapcsolatban, a nyelvi tanácsadás rendszere, a határtalanítás kiterjesztése részkérdésekre, az idegen szavak kettős viszonyának és az egységes terminológiáknak a kidolgozása, a digitális nyelvhasználat segítése. Emellett a MANYSI fontos területnek tartja egyebek mellett a közigazgatás közérthető kommunikációjának elősegítését, a média nyelvhasználatáról való stratégiaalkotást és az oktatással kapcsolatos nyelvstratégiát is.

A szerző a nyelvstratégia részeként tartja számon a nyelvpolitikát, a nyelvvel kapcsolatos politikai döntések rendszerét. Ennek tükröződése lenne a jogi keret, amelyet a nyelvvel kapcsolatos szabályok összessége alkotna. Ez az illeszkedés nálunk ma még nincs meg, pedig szükség lenne arra, hogy a tudományosan leírt tények és a jogszabályok illeszkedjenek egymáshoz, valamint hogy érintsenek eddig nem szabályozott területeket is (például a nyelvváltozatok státusa, különösen a közösségi nyelvi jogok elismertetése, a hátrányos helyzetűek kisebbségi nyelveinek státusa).

Az oktatás, kiemelten az anyanyelvi oktatás és nevelés szerepe a nyelvstratégiában alapvető szerepet játszik. Az elérendő célok: a nyelv és a nyelvhasználat egysége, a nyelv variabilitásának oktatása, a nyelv funkcióira építő oktatás, a kisebbségi magyaroktatásban az anyanyelv legyen az első nyelv, tartsák meg az iskolai nyelvtanórákat. Kérdés, hogy az általános kultúrpolitika hogyan viszonyul ezekhez a célokhoz. A mai helyzet ebből a szempontból nemcsak összetett, hanem ellentmondásos is.

A fő célok összefoglalásával, magasabb szintre emelésével együtt a kételyek, kérdések és alapvető veszélyek is előkerülnek, s egyes ideologikus, egyoldalú nézetekről is újra szó esik: a szerző a szélsőségek, az egyoldalú és tudománytalan nézőpontok veszélyeire hívja föl a figyelmet, utalva a történelmi hiedelmekre is. Ezen a ponton a gyökelmélet vagy a hun–magyar rokonság (a *rokonság* szó idézőjelben szerepel) hirdetését, politikai ideológiára épített iskolai terjesztését említi riasztó példaként. Az alapállítással egyetértünk: az ideológiák oktatásban való reflektálatlan, hallgatólagos vagy evidenciaszerű jelenlétének, használatának megkérdőjelezését jogosnak tartjuk. A gyökelméletnek és a hun–magyar rokonságnak a művelt, nem szakmai köztudatban való létezését azonban nem tagadhatjuk. Ép-

pen ezért véleményünk szerint a nyelvtudománynak nem szükséges elvetnie az ezekkel a kérdésekkel való tárgyilagos és árnyalt foglalkozást.

Az ígért szintézis, valamint a staféta továbbadása a politika és a közigazgatás számára – cselekvési terv, stratégia kimunkálása céljából – mindenképpen megkívánná, hogy folytatódjék a kötetben bemutatott területek további részletezése és tudományos feldolgozása. Joggal merül fel az olvasóban, hogy kíváncsi lenne a tudományos véleménynyilvánításnak és a gyakorlati, közéleti, politikai cselekvésnek, szerepvállalásnak az összekapcsolódása. Szerencsére ez ebben a szintézisben a lehetőségek keretein belül megtörtént – hiszen a tudomány itt olyan mértékben közelített a gyakorlathoz, amely eddig példátlan volt. A felelősség és feladatvállalás másik része, valamint a működtetés már a stratégiaalkotókon, a politikai akaraton és a megvalósítókon múlik. Egyetérthetünk a szerkesztőnek a tudomány, a politika és a mindennapi nyelvi gyakorlat hármására vonatkozóan tett figyelemfelhívó és biztató megállapításával: „Össze lehet-e egyeztetni e három tényezőt? Nem ez a kérdés, hanem az, hogy miképp lehet őket összehangolni. A viszonylagos összhang nélkül nem lesz eredmény. A nyelvstratégia tervezőinek ez az egyik legfontosabb feladatuk” (503).

A mai magyarországi nyelvhasználatot elsősorban dicséri és méltatja a szerkesztő. A megtartóerő, a termékenység, a versenyképesség és a teljesítőképeség, az alkotás, a kreativitás öröme, az identitás büszkesége, a változatosságban az egésznek s az egészben a változatosságnak a keresése és megtalálása, ennek öröme szintén üdvözlendő, és megnyugtató kicsengést is ad e fejezetnek. Megjegyezzük azonban, hogy az árnyoldalakra és a nyugtalanító jelenségekre is határozottan fel kellene hívni a figyelmet, mert enélkül hamis képet, torz helyzetértékelést kapunk a mai nyelvállapotról.

Fontos, jelképes zárása és üzenete a kötet stratégiában végződő utolsó részletező, elemző fejezetének, hogy a stratégia kidolgozásában és végrehajtásában részt vevő minden személynek és intézménynek a diszkurzivitás szellemében a vita, a párbeszéd és az önreflexió nélkülözhetetlenségét, állandóan újrainduló folyamatosságát fogalmazza meg felelősségként és kötelességként, afféle erkölcsi parancsként. Ha ezt minden résztvevő érvényesnek ismeri el magára nézve, a folyamat nemcsak egy életképes nyelvstratégia kimunkálásához vezethet el, hanem annak megvalósulásához, végrehajtásához és a nyelvközösség felelős csoportjainak a közmegegyezéséhez is – a nemzeti kultúráért és a közösségért felelős mindenkori kormányzat cselekvő, kezdeményező és egyetértő részvételével.

VIII. A jövő felé irányuló látókör. Összefoglalás (TOLCSVAI NAGY GÁBOR). A szerkesztő ebben a fejezetben röviden összefoglalja a kötet tartalmát, célját: a múltban szerzett tapasztalat és a jelen tudás adta helyzetképek összességét, mindez együtt mutat anyanyelvünk jövőben várható helyzetére. Röviden utal a vizsgált korszakra, az új jelenségekre, a legfontosabb tendenciákra. A szintézis és az elméleti keret folyamatos megjelenítése és alkalmazása érdekében igyekszik tárgyilagos és kellően távlati nézőpontot választani.

Itt térünk át röviden a kötet véleményünk szerinti néhány fogyatékoságára. A konkrétság eltérő mértékű az egyes fejezetekben: a magyar nyelvi helyzet jel-

lemzésére szolgáló, a stratégiához szükséges nyelvhasználati jelenségek köréből többnyire csupán általánosságokat vagy ritkán egy-egy szemléltető példát kapunk; bizonyos mértékig természetes, hogy a nyelvi jelenségek gyakran bizonytalan tendenciaként, kérdező megfogalmazásban s nem teljes körűen vannak felsorolva.

A nyelvi színterek és meghatározó tényezők közül a média teljesen kimaradt. Ezzel a területtel kapcsolatban a MANYSI elvégzett szakmai munkával, kidolgozott javaslatcsomaggal rendelkezik. A nyelvi jelenségek önálló tárgyalása kimerül a köszönés- és megszólításformák kétségtelenül igen fontos és feltétlenül tárgyalandó, ám mégsem egyedülként említést érdemlő jelenségek körében; a hazai közigazgatás, a hivatali nyelv, a politika mint közeg vagy az üzlet mint szféra sem kerül elő önállóan, pedig a reklám és az üzlet, a politika és a média, valamint a közigazgatás területe, szolgáltatásai és rendszere nélkül aligha lehet teljes a mai magyar közlésháló terepeinek, funkcióinak és szereplőinek, meghatározó tényezőinek és jelenségeinek bemutatása, leírása. Az irodalom és a nyelv című fejezet csak szemléletmódjában mutat kapcsolatot a kötet fejezeteivel és céljával: a stratégiai tervezésbe e fejezet jelen készülségi szintjén nem épülhet be.

Bár az Előszó szerint a kötet szabatos nyelvezetű, és megértésre, megértésre törekszik, a szöveg értelmezése nem mindig egyszerű. Természetesen vannak nyelvi példaszzerűen megírt részek is (például A magyar nyelv és a magyar nyelvközség jogi helyzete, A népesedési viszonyok, A külső régiók vagy A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása című fejezet).

A szerkesztő úgy látja, hogy nyelvközségünk kiválóan birkózik meg a „kihívásokkal”, tehát továbbra is életképes mind kultúrájában, mind nyelvében. Kisebbségeink nyelvi jogainak korlátozása és a népességsökkenés azonban gyöngítheti életképességét. Ezért szüksége van arra, hogy spontán önreflexióját kiegészítsék a nyelvtudomány e működésre vonatkozó eredményei, a nyelvi tervezés hiányenyhítése, valamint hogy „a nyelvstratégia a teljes magyar nyelvközség számára a fennmaradás és a jó működés általános feltételeit” rögzítse. Ilyen nyelvstratégiánk még valóban nincs, pedig a nyelvtudomány elégséges alapot nyújtana hozzá.

A könyv utolsó, a MANYSI-ra vonatkozó mondata részben elmarasztaló, de felfogható úgy is, hogy a tudományos élet egy hiteles rétege nemcsak várja és támogatja a nyelvstratégiát, de el is ismeri, hogy annak elkészítése, későbbi felügyelete a MANYSI hatáskörébe tartozik, s ehhez támogatást és segítséget ígérnének a kötet szerzői. Az egész kötet ívének jelképes záróakkordja a magyar nyelvstratégia iránti várakozás megfogalmazása, s a feladat továbbadása a MANYSI-nak. Meglátásunk szerint némi csalódottság bujkál a megfogalmazásban, ezt talán érdemes ösztönzéseként, a stratégia megalkotása iránti sürgető igény kinyilvánításaként felfognunk. Azzal teljesen egyetérthetünk, hogy a magyar nyelvstratégia megalkotására szükség van, s e feladat a MANYSI feladata. Ennek elvégzéséhez a kötet gondolatébresztő és kellő elméleti alapot vázol fel és ad közre: a legfontosabb fogalmakat és kategóriákat számba veszi, megfelelő módszert és elvi keretet nyújt.

A kötet nagy segítséget jelent egy jól megalapozott, teljességre törekvő, körültekintő, modern és hatékony, a közmegegyezést és az elfogadást is elnyerő cselekvési program, egy korszerű és végrehajtható magyar nyelvstratégia kidol-

gozásához, a folyamatban levő nyelvstratégiai résztervek és a stratégiai tervezési munkálatok kiegészítéséhez, gazdagításához, elvi-módszerbeli és tudományos szempontú átvizsgálásához és kritikájához.

Kulcsszók: magyar nyelv, nyelvi tervezés, nyelvstratégia, anyanyelvi nevelés, nyelvközösség, nyelvhasználat, nyelvművelés.

Reflections of the Institute for Hungarian Language Strategy on the volume ‘The present and future of Hungarian’

This paper reviews and evaluates the volume ‘The present and future of Hungarian’, edited by Gábor Tolcsvai Nagy, from the viewpoint of the Institute for Hungarian Language Strategy. Given that the topic of the volume is the present state of this language, as well as language planning and language strategy, the Institute obviously appreciates the scientific results presented in the volume concerning an array of fields within the general area of language use. We also reflect on those results and mention our own accomplishments in the given fields. The community of the Institute see the importance of the volume in the fact that it justifies the existence of individual language planning processes and of language strategy that collectively covers those processes both in a professional and in an administrative sense and provides help for the relevant governmental background institution, the Institute for Hungarian Language Strategy, fulfilling a linking role between the world of linguistics and that of state administration, in developing an ever more professional language strategy for this language community.

Keywords: Hungarian language, language planning, language strategy, first language education, language community, language use, language cultivation.

BÓDI ZOLTÁN, EÖRY VILMA, KATONA JÓZSEF ÁLMOS,
STRAUSZ PÉTER, TÓTH ATTILA, H. TÓTH TIBOR
Magyar Nyelvstratégiai Intézet

Kulturális metaforák és sémák a magyar népdalok FOLYÓ-reprezentációiban*

1. rész

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja. A népdalok számuk és nagyfokú változatosságuk okán a magyar népköltészet központi kategóriáját képezik. Szövegtipológiai szempontból érdekességük, hogy míg egyfelől a hagyományos népi (paraszti) közösségek kollektív alkotásai, addig másfelől lírai üzenetet, személyes érzelmeket jelenítenek meg, amelynek fontos eszköze a metaforikus reprezentáció. A népdalok nagy hányada valamilyen természeti jelenetben (vö. *természeti kezdőkép*, MNL. 5: 271), természeti tárgyakban és jelenségekben, indirekt módon közvetíti a személyes érzelmeket. A természeti jelenetek jelentéstartalma a népi közösségen kívülálló szemlélő számára gyakran homályos, és a bennük kifejeződő metaforák és sémák konceptuális elemzésére még igen kevés nyelvészeti kísérlet történt (BARANYINÉ KÓCZY 2010, 2014, 2016, 2018; l. még SZELID 2007 vizsgálatait a csángó népdalok szerelmi metaforáiról). A tanulmány elméleti keretét adó kulturális nyelvészeti megközelítésben a népdalok a hagyományos paraszti közösségek világnézetének hordozói, hiszen ebben a kontextusban születtek és alakultak az idők folyamán, valamint a népi megismerés kulturális konceptualizációit (cultural conceptualizations) reprezentálják.

A tanulmány célja a szerelmi kontextusban megjelenő FOLYÓ-reprezentációkhoz kapcsolódó metaforák és képi sémák vizsgálata. Ennek során a következő állításokat fogalmazom meg: a) a vizsgált korpuszban (ORTUTAY–KATONA szerk. 1975) a FOLYÓ-reprezentációk egy alapvető kulturális metaforára, AZ ÉRZELEM FOLYÓVÍZ metaforára vezethetők vissza, azt dolgozzák ki; b) a FOLYÓ-metaforák csak részben értelmezhetők generikus(abb) szintű fogalmi metaforák segítségével, mivel jelentős mértékben kultúraspecifikus tapasztalatokban gyökereznek; c) általánosságban véve a metaforák az ún. SZEMÉRMESSÉG kulturális sémán keresztül fejeznek ki érzelmeket, amely a paraszti kultúrában elterjedt erkölcsi normákból és a házasság szokásrendszeréből ered.

1.2. A kulturális konceptualizációk fogalma. Az elmúlt években mind a hazai, mind pedig a nemzetközi nyelvtudományi kutatásokban egyre határozottabban megjelent az a felismerés, hogy a nyelv, a megismerés és a kultúra, beleértve a metaforikus gondolkodást és kifejezőmódot, szorosan összefüggnek (KÖVECSES 2000, 2005a, 2005b; SHARIFIAN 2011, 2017; YU 2003). Ebben a kontextusban a kultúrát gyakorlati, elsősorban nyelvészeti szempontból alkalmazva „akkor be-

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 számú Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

szélhetünk kultúráról, ha valamely adott társadalmi, történelmi és fizikai környezetben élő embercsoport többé-kevésbé egységes módon értelmezi azt, amit átél” (KÖVECSES 2012: 17; vö. STRAUSS–QUINN 1998).

A metaforák kultúrák közötti eltérése a kulturális nyelvészet egyik központi kutatási területévé vált (pl. SHARIFIAN 2017; YU 2017), amely több tudományterület eszköztárát integrálja, így többek között a kognitív nyelvészet és az antropológiai nyelvészet módszereit. A kulturális nyelvészet arra mutat rá, hogy a kulturális metaforák olyan kulturális konceptualizációkként (cultural conceptualizations) értelmezendők, amelyek a kulturális megismerésben (cultural cognition), a kulturális közösségek tagjai között megosztott reprezentációk hálózatában gyökereznek (SHARIFIAN 2011: 5).

Egy közösséget jellemző implicit fogalmi rendszer egy adott csoport ismereteit és vélekedéseit tartalmazza az életről, a világmindenségről, a vallásról, a környezetről, az érzelmekről stb. (SHARIFIAN 2015: 477), amelyet a tagjai az egymással folytatott interakciók során folyamatosan alakítanak, és amely az egyedek között heterogén módon, a családi hasonlóság elve szerint oszlik meg (ROSCHEMERVIS 1975). Ez a meglátás a szociológiában és a folklórkutatásban már régóta jelen van: „amit az emberek tudnak a mindennapok valóságáról, az egy olyan köztudat (= közös tudás), amely mindent jelentéssel lát el, és amely nélkül egyetlen társadalom sem létezhet” (BERGER–LUCKMAN 1967: 27, idézi HOPPÁL 1982: 331). A kulturális konceptualizációk a közösségre jellemző fogalmi rendszer közvetítői a nyelvben a kulturális sémák, kategóriák és metaforák megvalósulási formáiban. Ennek megfelelően a népdalok metaforái olyan kulturális konceptualizációk, amelyek az emberi életre vonatkozó kollektív tapasztalatokból (mint céltartomány) és a természeti környezet percepcióiból (mint forrástartomány) erednek, a magyar népi közösségekre jellemző módon formálva át őket. Ezek a kulturális metaforák és sémák így nemcsak arról tanúskodnak, hogy a csoportok tagjai miként alakítják a tapasztalataikat metaforikus konceptualizációkká, hanem arról is, hogyan vélekednek az érzelmekről és a természetről általában, milyen értékeket tulajdonítanak a természeti tárgyakkal és jelenségeknek, esetünkben a folyóknak (vö. pl. IDSTRÖM 2012; SHARIFIAN et al. 2008; YU 2007).

A kulturális metaforák átfedéseket mutatnak a fogalmi metaforaelméletben leírt metaforákkal (LAKOFF – JOHNSON 1980), de számos szempontból speciális csoportot képeznek, és egyes jellemzőikben el is térhetnek tőlük. A kultúrák közötti eltérések legfőbb okai KÖVECSES (2005a) szerint a forrás- és a céltartományok kiválasztásának módja, a megféleltetések kialakítása, valamint egy generikus séma kultúránként eltérő specifikus megjelenítése. A metaforák fogalmi szerkezeti különbségeiben fontos szerepet játszik az, hogy eltérő tapasztalatokon alapulnak, mind a fizikai környezetre, a társadalmi vagy a szituációs kontextusra vonatkozólag, továbbá a kognitív preferenciák is mások az egyes közösségekben. Azonban mindkét folyamatot kulturális tényezők alakítják (KÖVECSES 2005a: 232, 246).

A kulturális metaforák olyan fogalmi metaforák, amelyek egy kulturális közösséget jellemeznek, és a következő tulajdonságokkal rendelkeznek (l. részletesen BARANYINÉ KÓCZY é. n.). Gyakran kulturális kategóriákon alapulnak, vagyis

olyan kategóriákon, amelyek a közösségre jellemzők, s amelyek a megismerésben központi szerepet töltenek be (YU 2017). A kulturális sémák szintén meghatározzák a kulturális metaforák kialakulásában és értelmezésében. A kulturális sémák a kognitív sémák, forgatókönyvek kulturálisan megszerkesztett megfelelői: kollektív szabályokat, vélekedéseket, várakozásokat, attitűdöket jelenítenek meg; gyakoribb típusai az eseménysémák, a szerepsémák, az érzelemsémák és a képi sémák (SHARIFIAN 2011: 8–11; POLZENHAGEN–FREY 2017). A kulturális metaforák jelentése gyakran alapvető kulturális sémákkal magyarázhatók. A népdalok továbbá szorosan kapcsolódhatnak képi sémákhoz (képi-sematikus jelentésstruktúrákhoz). A képi séma „az ember cselekvésein, észlelésein és fogalmain alapuló minta, amely főképp az emberi test térben mozgásából vagy a tárgymaniplulációból ered” (TOLCSVAI NAGY 2013: 80; JOHNSON 1987). A képi sémák mint „azonnal felidézhető ikonikus képek” szociokulturális tapasztalati alapját hangsúlyozza PALMER (1996: 66). Továbbá, a kulturális metaforák gyakran több különböző generikusabb szintű metaforára vezethetők vissza, ami a forrástartományhoz kapcsolódó kulturális tapasztalatot meghatározó voltukat jelzi. Végül, a kulturális metaforák a közösség tagjai számára ismertek, míg az azon kívüliek számára nehezebben értelmezhetők. Ezek a tulajdonságok a családi hasonlóság elve szerint fogják össze a kulturális metafora kategóriáját.

1.3. A magyar népdalok kulturális kontextusa. Népi kultúrán azt a kollektív tudást értjük, amelyet a paraszti közösségek az évszázadok során generációról generációra hagyományoztak át (KATONA 1998). Bár a kulturális hagyomány elsősorban az ünnepekhez kapcsolódó tartalmakat helyezi előtérbe, a rejtett „mindennapi tények” a közösségi tudás legstabilabb elemei. Ezek legfontosabbjai HOPPÁL (1982: 333–336) szerint a gesztusok, a magatartás, a viselkedési módok, az erkölcs, az érintkezési szabályok, a tér- és időhasználat, avagy a hiedelmek.

A népdalok elsősorban a parasztság érzelmeit jelenítik meg, ezen belül főként a szerelem témájához kapcsolódva, de gyakran jelenik meg bennük a honvágy, a katonaélet vagy a bujdosóélet reflexiói, avagy a haláltól való félelem. A személyes üzenettel szemben a természeti jelenetek sematizáltsága a közösségi jelleget jelzi. A népdalok variánsokban éltek, amelyekről a közösségivé válás folyamatában az alkalmi/egyéni jegyek letörlődnek (KATONA 1998: 357). Hagyományosan a népdalokat közösségben adták elő, amely közvetlenül és aktívan részt vett a diskurzus alakításában, ahol a sematikus reprezentáció lehetőséget teremtett az adott helyzetnek megfelelő adaptációra (KATONA 1998: 24).

Bár a folklorisztikában a természeti képet régóta a magyar népdal jellemzőjének tartották (KATONA 1998; LÜKŐ 1942/2002; ORTUTAY 1975), a bennük rejlő konceptualizációkról keveset tudni. Az eddigi kutatások elsősorban motívum-alapú osztályozásra (KÜLLÖS 1976; MONA 1959) és bizonyos jelentésmintázatok kimutatására irányultak stilisztikai megközelítésben (mint például a párhuzamosság, az ismétlés, az ellentét, a kicsinyítés vagy a nagyítás, vö. KATONA 2002). A szövegkezdő természeti jelenet funkcióját a rákövetkező érzelmi üzenet megalapozásaként, metaforikus „előrevetítőjeként” definiálták (MNL. 5: 271). A folklorisztika vizsgálatai szerint a természeti jelenetek kettős hatás eredményeként jelentek meg a népdalokban: részben a középkori vallási irodalom és szekuláris költészet hatá-

sára, részben azonban a jóval azelőtti időkre vezethetők vissza (KATONA 2002). A természeti képek jelentőségét jelzi, hogy a vizsgált korpuszon belül (ORTUTAY–KATONA szerk. 1975) a szerelmi dalokban, amely a legerjedelmesebb tematikus csoport, 445 dalból 319-ben (72%) található természeti jelenet.

A konstruálás egy esemény/jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül (TOLCSVAI NAGY 2013: 129; LANGACKER 2008: 43). A természeti képek konstruálási formái különbözőek: az érzelmeket eltérő kidolgozottságú jelenetekben viszik színre, amelyekben a cselekmények, a résztvevők és viszonyaik metaforikus jelentéssel bírnak. Többségük összetett, számos metaforát és képi sémát jelenít meg egyszerre. A korpuszvezérelt vizsgálat tapasztalatai szerint csupán az esetek kis hányadában segíti az értelmezést a párhuzamos képszerkezet, amely a természeti és az emocionális rész szemantikai és grammatikai párhuzamos megfeleltetéseit jelenti. Ezzel szemben például a szövegkezdő lehorgonyzatlan nominális szerkezetek kevés támpontot adnak a természeti jelenetek fölfejtéséhez (BARANYINÉ KÓCZY 2014b, 2018).

1.4. A SZEMÉRMESÉG mint kulturális séma. A SZEMÉRMESÉG kulturális sémán azt az attitűdöt értem, amely a paraszti közösségekben az érzelmekről, személyes ügyekről való megnyilatkozást vezérelte. Ez a visszafogottság, tartózkodás a népdalok nyelvi reprezentációiban mind a metaforikus megjelenítés által (BARANYINÉ KÓCZY 2011a, 2011c, é. n.), mind pedig bizonyos konstruálási mintázatokban felfedezhető (BARANYINÉ KÓCZY 2011b, 2015, 2016). Hasonló jelenségre használja SZELID a csángó népdalok kapcsán a szerelem tabutémáinak metaforikus megjelenítésére a „fedőtörténet” terminust (SZELID 2007: 76). A kulturális sémát társadalmi, kulturális és gazdasági hatások együttese hozta létre, de elsősorban a paraszti erkölcsön alapult, amely az érzelm kifejezés és a házasság terén meghatározta az adekvát viselkedési normákat. A paraszti közösségek életét a korábbi generációktól hagyományozott szokások (BÓDÁN 2008: 316), a keresztény egyházak tanítása, a világi hatóságok ténykedése és jobbágyság feudalizmus kori szigorú létfeltételei alakították ki (NAGY 1989: 225–249). Az egyes falvak zárt társadalmi egységekként működtek, ahol a közösség határozott arról, mit tart erkölcsellenesnek, s a közösség is ítélkezett és büntetett ennek megfelelően (TOMORI 2004: 196).

A házasság és a házasulandó felek kiválasztása a falusi szokásrendszerben családi ügy volt, a legidősebb férfi, a gazda döntése (BELL 1985: 60–61). A parasztságon belül a földalapú vagyoni helyzet nagy társadalmi különbségeket teremtett, és ez alapvetően meghatározta egy házasulandó fiatal potenciális jelöltjének a körét (BELL 1985: 29). A közösségi elvárás szerint azonos vagyoni helyzetű fiatalok házasodtak, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a vonzalom gyakran nem játszott szerepet a házasságkötés mérlegelésénél.

A házassággal kapcsolatban és általában a paraszti erkölcsben központi téma volt a szexualitás. A lányok szüzességének a megőrzése a hozományuk legfőbb részét képezte; az ezzel kapcsolatos kifejezések, mint a *visszavehetetlen kincs*, *egyetlen vagyon*, *legnagyobb bücsü*, *legjobb hozomány* mind ezt támasztják alá (BÓDÁN 2008: 321). Ezzel szemben a legények elvárt viselkedési mintáiban a sze-

relmi sikerek is szerepeltek (JÁVOR 2000: 618–622, 660). A paraszti erkölcs, a férfi-női szerepek és a házassággal kapcsolatos szokások következtében az érzelmek kinyilvánítása nem volt elfogadott a közösségekben; ezt jelöli a népdalok konstruálási jellemzőiben kifejezett SZEMÉRMESSÉG-séma.

1.5. Vizsgált korpusz és módszer. A tanulmányban szereplő népdalok a szövegvizsgálat céljára készült, a népdalokról reprezentatív képet adó Magyar népdalok című korpuszból származnak, jelölve a tematikus csoportot és az azon belüli sorszámot (ORTUTAY–KATONA szerk. 1975). A korpusz közel 2500 szöveget tartalmaz 47 tematikus csoportra bontva; ez „egyben a történelmi, földrajzi, etnikai kapcsolatok teljességét adja” (ORTUTAY 1975: 7). A lírai népdalok 13 tematikus csoportban találhatók meg, melyek: párosítók, fonódalok, szerelmi dalok, átokdalok, keservesek, bujdosók, vándordalok, ’48-as dalok, katonadalok, pásztordalok, betyárdalok, rabénekek és halászdalok.

2. A FOLYÓ mint kulturális konceptualizáció. A folyó gyakori konceptualizáció a népdalok természeti jeleneteiben; nyelvi reprezentációik legtöbbször tulajdonnevek, ritkábban köznevek. A folyók nem mindig metaforikus értelemben szerepelnek, és a legnagyobb variabilitást a népdalok központi csoportjaként is funkcionáló szerelmi népdalokban mutatják. A folyók tehát a korpuszban természeti jelenetet tartalmazó szerelmi dalok 18%-ában szerepelnek, míg összehasonlításképpen az ERDŐ ugyanennek a szövegcsoporthoz a 9%-ában jelenik meg (BARANYINÉ KÓCZY 2011b).

2.1. Az ÉRZELEM FOLYÓVÍZ kulturális metafora. A természeti jelenetekben a folyók számos különböző tulajdonsága a figyelem előterébe kerül. A konceptualizációk egy nagyon általános kulturális metaforát rejtenek, amely az ÉRZELEM FOLYÓVÍZ fogalmi metaforával fejezhető ki. Az ÉRZELEM FOLYÓVÍZ kulturális metafora AZ ÉRZELEM EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK fogalmi metaforához kapcsolható leginkább (KÖVECSES 2000: 26; vö. a DÜH kapcsán KÖVECSES 2005b: 170–171), de olyan képi sémákban jelenik meg, amelyekben erőteljesen tetten érhető a folyókról szerzett perceptuális tapasztalat dominanciája – szemben a TARTÁLY-séma általános tapasztalatával. Továbbá, kérdéses, hogy a folyómeder konceptualizálható-e tartályként, hiszen jelentős különbség közöttük az előbbi esetében a folyadék állandó mozgása, míg az utóbbiban a folyadék nyugvó állapotban statikus (BARANYINÉ KÓCZY é. n.).

A paraszti közösségek viszonya a folyókhoz sokrétű és ellentmondásos volt: „A néphitben [...] a Tisza vizének mint víznek tisztító, gyógyító, bajelhárító szerepet tulajdonítanak. A tavaszi népszokásokban különös jelentősége van a víznek. Tisztító erejében sokan még ma is hisznek, de már nem őrzik a hagyományokat, nem végzik el a rituális cselekményt a meghatározott naptári ünnepeken. A Tisza közmondásokban, a néphitben is megjelenik. A folyóvíz az állandó tisztulás, újulás jelképe. Jelentősége a tisztasággal, az egészséggel szorosan összefügg. A népszokásokban gyakran átmenetet, illetve ellentétet is képvisel” (NAGY ABONYI 2015: 109–110).

Miközben a Tiszát a népi életmód meghatározó elemeként ragaszkodás, tisztetlet övezte, addig egyidejűleg számoltak romboló, mágikus és tisztító erejével is. „Folyóként a Tiszának összekötő szerepe van. Összeköti a népeket, meghatározza

az ember életmódját, élelmet ad, foglalkozást biztosít, élteti a hagyományvilágot és a népköltészetet. A Tiszát a folyópart lakói tisztelik, és akkor sem lázongnak, amikor elnyeléssel fenyegeti hajlékukat. [...] Bár ismerte a folyó romboló erejét, mégis a folyóvíz közelében telepedett le, mivel a víz biológiai jelentőségét, szépségét a veszélénél többre becsülte, s hitt mágikus, természetfeletti erejében” (NAGY ABONYI 2000).

A folyók tapasztalata a térbeli-strukturális (statikus) jellemzőikből és a folyóvíz (dinamikus) változékonyságából származott. A képi sémák gyakran komplex módon, több metaforát vegyítve jelenítik meg a folyókat, így például alább:

- (1) *Kiöntött a Tisza vize;
Szőke kislány fürdik benne.
Én is megfürödtem benne,
Rám is ragadt a szerelem.*
(Szerelmi dalok: 85)

A legény és a lány ugyanabban a tevékenységben (fürdés) vesznek részt, ezáltal azonos érzelmi állapotba kerülnek (szerelem). A fürdés és a szerelem között tehát ok-okozati összefüggés van, melynek alapja a szerelem „ragadósága” a vízen keresztül. Az egyik metafora tehát A SZERELEMBE ESÉS FÜRDÉS A FOLYÓVÍZBEN; ebben a konceptualizációban a SZERELEM egy külső erőhatásként jelenik meg. Ezzel szemben az első sorban egy másik metafora is megfigyelhető, A TÚLÁRADÓ ÉRZELEM A FOLYÓ ÁRADÁSA. A két metafora más fogalmi metaforából eredeztethető: AZ ÉRZELEM TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK azt implikálja, hogy a FOLYÓMEDER a TARTÁLY, azaz a szerelmes ember, a FÜRDÉS-metafora pedig a SZERELEM BETEGSÉG metaforát hívja elő (KÖVECSÉS 2005b: 47). Egy további fogalmi metafora a természeti jelenetben A SZERELEM EGYSÉG, amelyet a Tisza egyesítő szerepe hoz létre.

Egy másik példa AZ ÉRZELEM FOLYÓVÍZ metaforára a (2)-es népdal. Az áradás itt nem metaforikusan is értelmezhető, mint a tavaszi környezet, az állatok párválasztási időszakának előidézése. AZ ÉRZELEM FOLYÓVÍZ metafora intertextuális alapú ismeretében azonban az ÁRADÁS ÉRZELMI ÁRADATOT fejez ki, az udvarlás érzelmi motivációját.

- (2) *Tavaszi szél vizet áraszt, virágom, virágom;
Tavaszi szél vizet áraszt, virágom, virágom.
Minden madár társat választ, virágom, virágom;
Minden madár társat választ, virágom, virágom.*
(Szerelmi dalok: 1)

Az ÉRZELEM FOLYÓVÍZ metafora változatos kontextusokban reprezentálódik. Bizonyos esetekben homályos értelmű, mint azt a (3)-as szöveg is bizonyítja. Látható az a népdalokra jellemző tulajdonság is, hogy a térbeli irányultság a metaforikus jelentés egyik fő aspektusa.

- (3) *Tisza szélén egy nagy nyárfa tívibe
Barna leány ül a legény ölibe.
Legény nézi folyó vize nagy habját,
Leány nézi az ragyogós csillagját.*
(Szerelmi dalok: 216)

A szerelmi jelenet térviszonyait alapvetően a Tisza, a part és a nyárfa határozza meg. Ebben a lehorgonyzatlanul „lebegő” képben az indirekt kifejezőmód része a *folyó vize* kifejezés kettős értelmezhetősége: jelentheti birtokos szerkezetként a „folyóvizet”, a folyó közelségére utalva, vagy jelzős szerkezetként a „legény folyó vizét”, más szóval a szexuális aktust eredményét. Mindkét értelmezés érvényes a kontextusban. A kettős értelmezés lehetősége a természeti megjelenítéshez hasonlóan az indirekt kifejezőmód és a SZEMÉRMESÉG séma része. A jelenetet átható diszharmonia forrása a legény és a leány tekintetének ellentétes iránya és eltérő hatóköre. A lány felfelé tekint a távoli csillagjára, metaforikusan megjelenítve a reményét a szerelmi kapcsolat jövőjében. A legény ezzel szemben lefelé és közelre tekint, a szexuális aktus közvetlen eredményére fókuszál. Ez a kettősség a házasság előtti szexuális aktus eltérő perspektívából történő értelmezését képezi le a térbeli viszonyok metaforizációjában. A szexuális aktus a paraszti erkölcs szabályainak megszegését jelenti, azonban ez másképpen érvényes a női és férfi szerepsémák szempontjából. BÓDÁN kiemeli, hogy a szigorú erkölcsi princípiumok dacára voltak lányok, akik tudatosan kerültek intim kapcsolatba egy módos legénnyel, reménykedve abban, hogy így házasságra kényszeríthetik. Gyakran azonban így sem sikerült megszerezniük a legény családjának beleegyezését (BÓDÁN 2008: 321). A (3)-as népdal a szerző értelmezése szerint úgy értelmezhető, hogy a lány házassági reményével szemben a legény figyelme csupán az aktusra irányul.

Összegzőként, a folyóvíz változékonysága mint forrástartomány számos szerelemmel kapcsolatos érzelmi helyzet közvetítésére szolgál a népdalokban, amelyek végső soron a SZERELEM FOLYÓVÍZ kulturális metaforára vezethetők vissza. A FOLYÓVÍZ térbeli jellemzői dominánsak, például a térbeli kiterjedés vagy a mozgás minősége és iránya. A következő elemzések azt támasztják alá, hogy a folyók jellemzői nem egyetlen metaforikus funkciót tölthetnek be, hanem különböző kontextusokban más és más jelentést kaphatnak.

2.2. Az ÁRADÁS, a FAGYÁS és a ZAVAROS VÍZ forrástartományai. Az (1)-es és a (2)-es népdalokban a folyóvíz a TÚLÁRADÓ érzelem állapotát jelenítette meg. Más népdalokban az ÁRADÁS másképpen jelenik meg, a konceptualizáló vágyát fejezve ki.

- (4) *Ha folyóvíz vónék,
Bánatot nem tudnék;
Hegyek, völgyek között
Zengedezve járnék.*

*Ahol kitírülnék,
Porondot hajtának;*

*Kaszálórétekbe
Virágot növelnék.
(Szerelmi dalok: 179)*

A (4)-es népdal b l e n d k é n t is értelmezhető (FAUCONNIER–TURNER 2002: 255), amelyben két bemeneti tér integrálódik: az egyik a „folyó” és annak tapasztalati elemei, a másik pedig az „én”, a konceptualizáló, aki szeretné az érzelmeit szabadon engedni. Az „én” és a „folyó” közös integrált terét a konceptualizáló érzelmi állapota és a folyó ereje, szabad folyása határozza meg. A (4)-es népdal a FOLYÓ ellentmondásos helyzetét jeleníti meg a népi konceptualizációban: a fizikai rombolással (*kitírülnek, porondot hajtának*) egyidejűleg a folyók építenek is (*virágot növelnék*).

A népdalban megjelenő ÁRADÁS tapasztalata ambivalens volt a magyar népi kultúrában: míg az áradás súlyos károkat okozhatott, addig az ártéri gazdálkodás az áradás következtében termékenynyé vált talajt hasznosítja. A folyóvíz korlátlan mozgása a korlátoktól és gondoktól mentes érzelmi állapotot képezi le (*bánatot nem tudnék, zengedezve járnék*). A folyó kiáradásának konceptualizációjában a meder a fizikai korlát funkcióját tölti be, amelynek átlépése átmeneti és rendkívüli jelenség; ennek metaforikus megfelelője a népi kultúrában az a társadalmi elvárás, hogy az egyén az érzelmeit kontrollálja és megtartsa magának. Azáltal, hogy a központi téma az érzelmei elfojtása, illetve szabadon engedése (mely csak a vágyott fiktív jelenetben történik meg), a népdal a SZEMÉRMESÉG kulturális séma prototipikus példányaként is felfogható.

Az ÁRADÁS tehát a (4)-es népdalban megjelenő konceptuális keretben rendkívüli érzelmi állapotot jelez, míg a „normális”, konvenciók szerinti állapot a mederben folyó víz képe. Alább ez a „normális” állapot kerül a figyelem előterébe, így itt érthetőbbé válik, hogy a medrében folyó víz csak színlelt nyugalmi állapot, hiszen a *kifárad* szó arra utal, hogy az áradás a nyugalmi állapot megőrzésében való elfáradás eredményeként következik be.

(5) *Úgy nyugszik a szívem gyászba,
Mint a Maros az árkába,
De még az is, ha kifárad,
A mezőkre ki-kiárad.
(Keservesek: 7)*

Az (5) népdalban a *nyugszik* ellentétéként jelenik meg a *kiárad*, valamint okozati viszonyban vannak a *kifárad* ⇒ *kiárad* konceptusok. Eszerint a medrében nyugvó folyó folyamatos erőfeszítést tesz arra, hogy az árkában maradjon, ezért belső konfliktust képez le. Az ÁRADÁS a gyászoló „én” nézőpontjából tekintve pozitív irányú változást konceptualizál: A MEGKÖNNYEBBÜLÉS ÁRADÁS.

A folyóvízzel kapcsolatos másik alapvető tapasztalat a telet idéző befagyás, amelynek egyrészt hőmérsékleti (hideg), másrészt mozgásbeli (mozdulatlan) relevanciái vannak. A BEFAGYOTT FOLYÓVÍZ az ÉRZELEM MELEGSÉG/HIDEGSÉG metaforához köthető, ahol az érzelm megléte melegséget, míg hiánya/elmúlása hideg

vizet jelez (KÖVECSÉS 2000: 39), ez a népdalokban negatív konceptualizáció, szerelmi kontextusban MÚLÓ SZERELMET fejez ki (6).

- (6) *Mi dolog az, hogy a Tisza befagyott?
Hogy engemet az én rózsám elhagyott?
Szokása a Tiszának a befagyás.
A legénynek a szerető-elhagyás.
(Szerelmi dalok: 347)*

Létezik azonban egy teljesen más konceptualizációja is a BEFAGYOTT FOLYÓVÍZnek:

- (7) *A nyári folyóvíz
Télre megaluszik,
De az én bús szívem
Soha meg nem nyugszik.
(Szerelmi dalok: 318)*

A fagyás fizikai változásának metaforikus ellentéte a zavaros víz, amely háborgó, nyugtalan érzelmet jelent. A konceptualizáló implicit vágya a megkönnyebülés, az érzelmi stabilitás elnyerése. Érdekes módon tehát itt a FAGYÁS vágyott állapot, pozitív konceptualizáció: a befagyott folyóvíz képének felidézése a folyók természetes módon bekövetkező változásának szembeállításával a megnyilatkozó soha meg nem szűnő bánatával: AZ ÉRZELMI NYUGALOM BEFAGYOTT FOLYÓVÍZ. A BEFAGYOTT VÍZ tehát két merőben eltérő (pozitív és negatív) konceptualizáció forrása, mindkettőben az évente bekövetkező kiszámítható jelenség tapasztalata alapvető. A két eltérő konceptualizáció a különböző képi sémákban megjelenő funkciók miatt lehetséges (vö. BARANYINÉ KÓCZY é. n.).

A folyóvíz harmadik jellemző állapota a zavaros víz, amely az áradás velejárója. Ekkor a vizet kaotikus mozgás jellemzi, és a felkavart iszaptól sárgássá, „piszkossá” válik (innen az elnevezés: *szőke Tisza*).

- (8) *Zavaros a Maros,
Nem akar higgadni.
Hej, haragos a babám,
Nem akar békélni.
(Szerelmi dalok: 375)*

Az 1–2. és a 3–4. sor állításai a folyóról és a kapcsolatról a szintaktikai párhuzam miatt könnyen hozzáférhetővé teszik a megfeleltetést. A ZAVAROS FOLYÓVÍZ a szerelmi társ DÜHÉT reprezentálja, míg higgadása a kapcsolati konfliktus megoldását jelentené. A zavaros víz temporális jelenség, így egyben azt is implicálja, hogy a megnyilatkozó reménykedik a közeli kiengesztelődésben. Ez a konceptualizáció jelenik meg alább is:

- (9) *Szőke vize a zavaros Tiszának,
 Mondd meg annak a szép barna kisjárnak,
 Hogy az egész Tisza vize mentiben,
 Nincsen olyan barna kisján sehol sem!*
 (Szerelmi dalok: 270)

Az első sorban a rövid utalás a Tiszára nem tartalmaz állítást, ezáltal a metaforikus kép kapcsolata a rákövetkező résszel nehezen értelmezhető. A nem metaforikus rész leírja, hogy a konceptualizáló egy közvetítőt kér meg, adja át a csodálatát a szerelme tárgyát képező lánynak. A jelenet azt implikálja, hogy a megnyilatkozó és a lány távol helyezkednek el egymástól (erre utal az *annak* távolra mutató deixis, vö. AZ ÉRZELMI KAPCSOLAT KÉT ENTITÁS TÁVOLSÁGA, KÖVECSÉS 2000: 92), valamint a beszélő bátoritan ahhoz, hogy direkt módon fejezze ki az érzelmeit. Mindez negatív helyzetet feltételez, amely hasonló a (8)-as dalban elemzett kulturális metaforához: A DÜH ZAVAROS FOLYÓVÍZ. A Tisza jelzői: *szőke* és *zavaros*, ezek a lány szépségére és haragjára utalnak, hiszen ahogy a reprezentációban a szőkének minősítés ki van emelve a zavarossághoz képest, úgy a lány szépsége nagyobb hatású, mint a haragja, így a Tisza reprezentációja végső soron a kapcsolat kettős minőségét tükrözi.

2.3. A LÓITATÁS A FOLYÓBAN képi séma. Az (1)–(9)-es népdalok elemzéseiből látható, hogy a FOLYÓhoz fűződő különböző konceptualizációk nem alkotnak olyan megfeleltetéseken alapuló rendszert, amellyel bármely természeti jelenetet értelmezni lehetne az adott kontextustól függetlenül. Vannak azonban olyan metaforák, melyek egymással szorosabban összefüggnek egy közös fogalmi keret, képi séma által. A korábbiakban elemzett népdalok közül több is a LÓ ITATÁSA A FOLYÓBAN képi séma kidolgozásaként magyarázható.

Az IVÁS és az ITATÁS (állat itatása) konvencionális metaforikus tartományok a népdalokban, az ÉRZELEM SZOMJÚSÁG fogalmi metaforához kapcsolódnak (KÖVECSÉS 2000: 78). Figyeljük meg a (10)-es és a (11)-es népdalt!

- (10) *A szegedi tábla búza
 Véggel van az országútra.
 Még a fejét ki sem hányta,
 Már két galamb körüljárta.*

*Bárcsak én azt megfoghatnám,
 Kalickába bezárhatnám!
 Tiszta búzával tartanám,
 Folyóvízzel itatgatnám;
 Kedves galambomnak adnám.*
 (Szerelmi dalok: 14)

- (11) *Gerlice a búzát
 A párjának hordja,
 Mint a lyány a legényt,*

Csókjában itatja.

(Szerelmi dalok: 119/4)

A (10)-es népdalban a FOLYÓVÍZIVÁS JÓLÉT HELYETT metonímia szerelmi kontextusban figyelhető meg: a galamb birtoklása és joltartása azt reprezentálja, ahogy a férfi konceptualizáló kíván gondoskodni a szerelmi társáról. A (11)-es népdalban nyilvánvalóvá válik, hogy az IVÁS valójában CSÓKot jelent: a búza ételnek, míg a csók itatnak felel meg. A *csókjában itatja* kifejezés, tágabb összefüggésben a fizikai támaszon túl az érzelmi gondoskodást is jelentheti.

A LÓ ITATÁSA a SZEXUÁLIS AKTUS metaforikus reprezentációja a népdalokban. A forrástartomány feltehetőleg a magyarok lóirtatási hagyományaira vezethető vissza (PALÁDI-KOVÁCS 2001), de annyi bizonyos, hogy a népi társadalom részét képező pásztorok, juhászok és csikósok lovaira utal. A pásztorkodással mint uralgó állattenyésztési formával sokszor együtt járt a télen-nyáron át tartó legeltetés, amely azt jelentette, hogy a pásztorok életük nagy részét a közösségtől távol, magányosan töltötték. Ezzel magyarázható a paraszti normákkal, erkölccsel szembeni „kívülálló” magatartásuk, amely a népdalokban tetten érhető (MNL. 4: 209–210).

A ló itatásának egyik akadályja lehet a befagyott víz:

(12) *Nincsen hideg, mégis befagyott a tó,*

Kibül iszik babám lova, a fakó.

Ergye, pajtás, vágd föl néki a jeget,

Hadd igyék a babám lova öleget!

(Betyárdalok: 19/1)

A (12)-es népdalban az első sor és a *babám lova* kifejezés utal a metaforikus értelmezés lehetőségére. Eszerint a megfeleltetések a következők:

A LEGÉNY	A LÓ
A LÁNY	A TÓ
A LÁNY ELLENÁLLÁSA	A JÉG
A LÁNY ELLENÁLLÁSÁNAK MEGTÖRÉSE	A JÉG FÖLVÁGÁSA
SZEXUÁLIS AKTUS	A LÓ ITATÁSA

A tó funkciója hasonló a folyóéhoz; ismét a víz minősége hiúsítja meg a ló itatását, amelynek alapja a MÚLÓ SZERELEM/ELUTASÍTÁS BEFAGYOTT VÍZ metafora.

Ugyanez a séma jelenik meg (13)-ban is, itt azonban a víz minősége gátolja meg az itatást.

(13) *Zavaros a Tisza vize, nem tiszta.*

Ráhajtottam kis pej lovam, nem issza.

Ha nem issza, ráhajtom a széles Dunára,

Mégsem leszek senki megunt babája.

(Szerelmi dalok: 360)

A (13)-as népdal a LÓ ITATÁSA A FOLYÓBAN képi sémát részletesen dolgozza ki: a ló itatásának gátlója a zavaros és piszkos víz. A zavaros víz itt is a lány érzelmi állapotát jeleníti meg, ahogyan korábban A DÜH ZAVAROS FOLYÓVÍZ metafora esetében. A 4. sor explicitté teszi az érzelmek és az itatás közötti megfeleltetést: az által, hogy nem tudja megitatni a lovát (mivel a szerelme elutasítja) a lovas elhanyagolva érzi magát, így más lánnyal keres intim kapcsolatot. Hasonló képi sémát fejt ki a (14)-es népdal.

(14) *Letörött a kutam gémje,
Hun itatok mán estvére?
Kínyes az én lovam szája,
Nem szokott a más kútjára.*

*Nem szokott a más kútjára...
Belehajtom a Tiszába;
A Tiszának közepibe,
Onnan a másik szíltre.
(Szerelmi dalok: 11)*

A népdal szerint a beszélő nem tudja megitatni a lovát a saját kútjából, mivel az nem működik: a törött gémmel nem tud vizet meríteni belőle. Ennek a metaforikus jelentése a (12)-es és (13)-as népdalok konceptualizációjának tanulsága szerint szerelmi kontextusban az, hogy nem tudja kielégíteni a szexuális vágyát, mivel a lány visszautasítja. A metaforikus jelentést a napszak (este) és a „kényes” szájú ló jelzi. A lány visszautasítására válaszul a lovas úgy dönt, a Tisza felé vezet a lovát, mivel ott bőven talál vizet az itatáshoz; azaz metaforikus értelemben más lány után néz, hogy vágyát kielégítse. A ló áthajtása a túlpartra a szexuális aktust jelenti (l. 2.5.-ben az ÁTKELÉS képi sémát). A képi séma főbb megfeleltetései a következők:

A LEGÉNY	A LÓ
A LÁNY	A KÚT
SZEXUÁLIS AKTUS	A LÓ ITATÁSA
	ÁTKELÉS A FOLYÓ TÚLSÓ OLDALÁRA
A LÁNY ELUTASÍTÁSA	A TÖRÖTT GÉM
LEHETŐSÉGEK A SZEXUÁLIS AKTUSRA	A VÍZ MENNYISÉGE A FOLYÓBAN

A LÓ ITATÁSA A FOLYÓBAN képi séma kidolgozott jeleneteiben A DÜH ZAVAROS FOLYÓVÍZ és A MÚLÓ SZERELEM BEFAGYOTT VÍZ kulturális metaforák figyelhetők meg, amelyek megmagyarázzák a reprezentált szerelmi kapcsolat negatív aspektusát. A kérdés az, hogy a két kulturális metafora háttérben is implicit módon működik-e a képi séma. Nyelvi bizonyíték nincsen rá, azonban a népdalok eddig elemzett példái is jól demonstrálják a konceptualizációk elrendeződésében a heterogén disztribúció elvét. Az egyes népdalok természeti jelenetei, pontosabban a bennük megjelenő metaforák néhány közös jegyük alapján kapcsó-

lódnak egymáshoz. Így lehetséges, hogy a szemantikai kapcsolat az első két sor között (6)-ban (*Mi dolog az, hogy a Tisza befagyott? / Hogy engemet az én rózsám elhagyott?*) az ITATÁS sémán alapul. A szerelmi kontextusban kifejezett negatív élmények (befagyott víz, zavaros víz) a parasztság hétköznapi életének tapasztalataiban gyökereznek. A (12)–(14)-es népdalok arra is rámutatnak, hogy esetenként a népdalokban semmilyen vagy esetleg minimális utalás található a szexuális kontextusban való értelmezés lehetőségére. Ennek egyik oka a SZEMÉRMESSÉG séma szerint a szexuális tartalom indirekt kifejezése (pontosabban a közvetlen utalás elkerülése). A másik ok az, hogy a paraszti közösségben mindenki számára ismertek voltak a kulturális metaforák, így azok értelmezéséhez nem volt szükség a megfeleltetés kifejtése.

(Folytatjuk.)

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT
Széchenyi István Egyetem

Helynevek – térszemlélet – mentális térkép

A nyelv, a helynevek és a tér összefüggései

1. Bevezetés. A térszemlélet és a kognitív térkép vizsgálatával több tudomány, illetve tudományterület is foglalkozik. Mindenekelőtt a földrajztudomány, illetve a történeti földrajz, az antropológia, emellett a pszichológia, a neuropszichológia, bizonyos nyelvi vonatkozásaival pedig a pszicholingvisztika. A tér emellett fontos kutatási terület a nyelvészet számára is: a tér, illetve annak mentális reprezentációja ugyanis több vonatkozásban is szoros kapcsolatban van a nyelvvel. A téri viszonyok, téri fogalmak nyelvi kifejezésének vizsgálata, az univerzális, illetve kultúrafüggő jegyek feltárására irányuló kutatások ennek ellenére a nyelvészeti és névtani vizsgálatokban viszonylag újak mondhatók. Az utóbbi időben ugyanakkor a kognitív szemlélet térhódítása, illetve a szocioonomasztikai kutatások fellendülése nyomán mind a nemzetközi, mind a hazai helynévkutatásban megjelent egy ilyen irányú érdeklődés. Különbség van azonban az említett tudományterületek között a térvizsgálat léptékében: míg a pszichológia, illetve a vele érintkező diszciplínák a mikrotér észlelésével foglalkoznak, addig a geográfia vizsgálatai a makrotérre (tágabb földrajzi környezet, városok, országok) irányulnak. A névtani kutatások is ez utóbbi nagyságrendben vizsgálódnak, s arra keresik a választ, hogy milyen kapcsolat van a térszemlélet és a helynevek között, s a térszemlélet, illetve a kognitív térkép hogyan határozza meg a helynévadást és a helynévhasználatot, illetve más oldalról miként lehet a nevek alapján a térszemléletre következtetni a jelen kor, illetve a régebbi korok vonatkozásában.

Írásomban a nyelv és a tér kapcsolódási pontjait tekintem át, kitüntetett figyelmet fordítva a helynevek és a téri reprezentációk viszonyára. Az alapfogalmak, valamint a mentális térkép és a helynevek kapcsolatát elméleti alapon tárgyaló megközelítések rövid áttekintése után konkrét vizsgálatok alapján igyekszem képet alkotni arról, hogy a helynevek mentális reprezentációja miként épül ki, valamint hogy ennek kapcsán, illetve a helynevek és a mentális térkép kapcsolatában milyen esetleges kulturális különbségekkel számolhatunk.

2. Térszemlélet és mentális térkép. A térben való tájékozódás alapvető fontosságú az állatvilágban, s hasonlóképpen az emberi faj szempontjából is. A téri orientáció alapja a térészlelés, a kognitív térképezés, s ennek eredményeképpen épül ki a környezet kognitív vagy mentális térképe.

A térészlelés és a mentális térkép két nagyon szorosan összetartozó fogalom. Az előbbi azt a módot jelenti, ahogyan a szűkebb és tágabb környezetünket szemléljük, feldolgozzuk. A téri információk feldolgozását velünk született organizációs elvek (figura–háttér szétválasztása, szomszédosság, hasonlóság, zártság, jó folytatás elve) irányítják (KÁLLAI 1998: 52). A térszemléletet, a téri információk magasabb szintű feldolgozásának folyamatát ugyanakkor több tényező is befolyá-

solja: egyrészt a téri környezet, amiben az egyén szocializálódik, vagyis a tapasztalat, amit napi mozgása során szerez a világról, másrészt az, hogy az egyén mennyire kerül kapcsolatba téri környezetével, s ez mennyire érdekli; továbbá a térrel kapcsolatos kanonizált kulturális, történelmi ismeretek, az enyém/mienk–másé viszonyok, valamint a média (akár a naponta megnézett időjárás-jelentés) is hatással van rá (HARDI 2015: 9). Ezek mellett – mint majd látni fogjuk – a nyelv által közvetített téri kategóriák, fogalmak (SZILÁGYI N. SÁNDOR [1996] kifejezésével: a nyelvi világmodell) is hatással vannak a téri reprezentációk kiépülésére. Mindezeket túl számolnunk kell olyan általánosabb pszichikus eltérésekkel is, mint az agy információátviteli képességének, a (rövid- és hosszútávú) memóriának a különbségei, az észlelést követő asszociációs folyamatoknak, valamint a tanulás folyamatának, a személyiségnek, attitűdöknek a sajátosan egyéni jellegzetességei. Ezért az észlelés általános jellemzői ellenére a tér észlelése egyénenként különbözik, szubjektív.

A térészlelés eredményeképpen kialakuló téri reprezentációk mentális hálózattá szerveződnek össze, s az egyén téri ismereteinek összessége alkotja a mentális térképet (DÜLL 2007: 120–121, 133). Ez irányítja az ember valamennyi térbeli viselkedését. A mentális térkép kezdetben –TOLMAN nyomán – annak magyarázatára szolgált, hogy az emberek és az állatok miként tájékozódnak a közvetlen környezetükben. Később LYNCH hatására kiterjesztették a fogalom használatát a tágabb földrajzi környezetre. Eszerint az emberek elméjében kiépül egy kép a lakóhelyükről, városukról, ami a tényleges környezetben való eligazodás alapjául szolgál konkrét orientációs, illetve identitási és kulturális értelemben egyaránt.

A mentális térkép jellemzően kartográfiai elemekre épül (helyek, irányok, távolságok), LYNCH szerint utak, határvonalak, területek/szektorok, csomópontok, illetve tájékozódási pontok alkotják (1960: 7). A mentális térképek az euklideszi információk mellett kategorizációs ismereteket is tartalmaznak, s az egyén véleményével, gyakran sztereotípiákkal is kiegészülnek. Ezek az elemek viszonyaikkal együtt reprezentálják a környezetet (DÜLL 2007: 135). A fejünkben lévő térkép azonban különbözik a valós világtól, a környezet téri struktúráinak szubjektívizált tudati leképződése. Ezt pedig a térészleléshez hasonlóan számos tényező befolyásolja, a mentális térképezés módszerével végzett vizsgálatok szerint az egyének társadalmi helyzete, felfedező vagy éppen otthonülő személyisége, valamint az életkor és a foglakozás (GARDA 2009: 45) is jelentős hatással van rá. A tér mentális reprezentációja ezért sok esetben igen pontatlan, torzítások jellemzik: egyrészt aránytalanok téri emlékezetünkben a távolságviszonyok és a méretek. A távolság megítélése torzulhat például aszerint, hogy milyen gyorsan tudjuk azt megtenni, a gyorsan leküzdhető távolságot rendre a valóságnál kisebbnek érzékeljük. Hasonlóan jellemző az is, hogy a pozitívan értékelt helyeket felnagyítjuk, míg a semleges vagy negatív asszociációkat keltő helyek reprezentációja általában kisebb, mint a valós méret alapján lehetne (POREISZ 2013: 373–374). Az irányok, a különböző helyek tájolása is gyakran eltér a valóságtól. A pontatlanságok mellett jellemző az is, hogy bizonyos helyek hiányoznak a kognitív térképről. Hogy a kialakult kép mennyire közelít a valósághoz, függ a személyes tapasztalatok mértékétől, de még így is számolnunk kell a térészlelés szubjektív jellegével. A reprezentált terület növekedésével egyenesen arányosan nő a másod-

lagos információk és a közvetett tanulás szerepe, egyre inkább támaszkodunk a képekre, térképekre, szövegekre, médiainformációkra. E másodlagos információk miatt a kognitív térkép nem korlátozódik csupán az útmegtalálás és tájékozódás működésére, hanem általánosabb kognitív és szimbolikus ismerettárként értelmezhető (DÜLL 2007: 140).

A fejünkben lévő térkép jelentősen különbözik a nyomtatott térképektől is: a kézzel fogható térképek sokkal részletszegényebbek, mint a fejünkben meglévő képek. A mentális térkép ráadásul nem csupán vizuális képekből áll össze, és más oldalról gyakorta nem olyan koherens, mint a tényleges térképek. Ehelyett multimodális, azaz több (esetenként valamennyi) modalitásból származó információk egyaránt részét képezhetik a helyek reprezentációjának, valamint események, élmények, kulturális ismeretek fűződnek hozzá, sőt érzelmek is kapcsolód(hat)nak hozzá. Egyes helyek reprezentációja részletgazdagabb, míg másoké kevésbé, és nem alkotnak egy a nyomtatott térképekhez hasonló összefüggő struktúrát, inkább kollázszerűen lehet jellemezni ezt az ismeretanyagot (TVERSKY 1993), ami az egyén élete folyamán folyamatosan változó, dinamikus képzetstruktúra. Az ilyen módon kiépülő és működő mentális térkép visszahat a térszemléletre, arra, hogyan szemléljük megszokott környezetünket, illetve egy új helyet látva hogyan értelmezzük azt.

A mentális térképre támaszkodva tájékozódunk a térben. A téri orientáció lényege, hogy az emberek észlelik s azonosítják a környezethez viszonyított helyzetüket a terület kognitív térképén szereplő tájékozódási pontok viszonylatában (DÜLL 2007: 133). A tájékozódáshoz alapvetően három referenciakeretet választhatnak az emberek: történhet a viszonyítás a saját testhez (egocentrikus) vagy a környezet elemeihez képest (intrinzikus), de használhatnak abszolút perspektíva-rendszert, például égtájakat is vonatkozási rendszerként (LEVELT 2003: 137–148; LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 881–882). Adott referenciakeret preferálása alapvetően befolyásolja a mentális térkép kiépülését is, illetve általában a tér szemléletét.

2.1. A térészlelés, a téri reprezentációk fejlődéslélektana. A tér, mely viselkedésünk navigációs pontjait tartalmazza, nem egységes: van egy kiemelt, személyes része, az ún. egocentrikus tér, illetve az extraperszonális, perceptuális tér, az ún. allocentrikus tér (KARÁDI 1998: 82). Az ezek együttes feldolgozása és összehangolása alapján működő komplex tériinformáció-feldolgozás fokozatosan alakul ki az egyén kognitív fejlődése során.

A tapasztalati tér szinterei a gyerek fejlődése során fokozatosan tágulnak: elsőként a saját test (testséma, egocentrikus térlátás), majd a saját közvetlen környezet és végül a közvetett környezet reprezentációja alakul ki (allocentrikus térszemlélet). Ugyanakkor PIAGET szerint csak hét-nyolc éves életkorban épül egymásra az észleleti és a képzeti tér konstrukciója, ezzel együtt pedig uralkodóvá válnak az euklideszi formák, létrehozva a képzeti térfogalmak alapját. Az egyéni különbségeknek megfelelően a pontos tájékozódás, a tájékozódási pontok rendezett útvonalterképpé összeállása ennél későbbi is lehet (PIAGET 1970; KÁLLAI 1998: 52, 58–59).

2.2. A térészlelés, a téri reprezentációk neuropszichológiája. Az idegrendszer szintjén elkülöníthető az egocentrikus, illetve az allocentrikus tér reprezentációjáért felelős agyi régió. A fali lebeny végzi a testből és a végtagokból érkező

szenzoros és motoros szignálok precíz asszociációját, s fontos szerepet játszik cselekvésünk irányításában. Ez a terület (különösen a jobb féltekei parietális cortex) felelős tehát az egocentrikus tér kontrolljáért, szem előtt tartva, hogy a test helyzete állandóan változik a térben (KARÁDI 1998: 85–93; KÁLLAI 2015: 750–751). Az allocentrikus tér megalkotása, s kognitív térkép formájában való elraktározása a hippocampuszhoz és az entorhinális kéreghez köthető. A hippocampuszban található az ún. helysejtek (place cells), amelyek a tér egy adott pontjára érzékenyek, az entorhinális kéregben lévő rácsejtek (grid cells) pedig megmondják, hogy az aktuális pozícióhoz képest hol vannak más helyek, amelyek helyzetét már korábban megismertünk (BURGESS et. al. 1999; KÁLLAI 2015: 753–754). A téri információk feldolgozásához mindkét rendszerre szükség van, a két referenciarendszer kölcsönösen segíti egymást, az viszont kultúrafüggő, hogy a tájékozódásban melyiket preferálják.

3. Tér és nyelv. A tér, a térszemlélet és a mentális térkép több vonatkozásban is szoros kapcsolatban van a nyelvvel: egyrészt a téri viszonyok kifejezése, másrészt maguknak a téri kategóriáknak a megjelölése, harmadrészt a tájékozódásban használt referenciakeret nyelvi vonatkozásai, s végül az egyes konkrét helyeket, téri objektumokat azonosítva megjelölő helynevek révén.

3.1. Helyviszonyok nyelvi kifejezései. A téri nyelv vizsgálatának tanulságait a kutatók újabban a nyelv és gondolkodás viszonyának problematikája kapcsán is igyekeznek felhasználni. A jól ismert kérdésről (a szemantikai struktúrák elsődlegesek-e a nyelvhez képest, illetve a nyelv is hatással van-e a fogalmi kategóriákra, a gondolkodásra) a kognitív fejlődépszichológiában sokáig elterjedt volt az a nézet, hogy a fogalmi fejlődés, s így a téri szemantikai fogalmak is megelőlegezik a nyelvi fejlődést (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 892), bizonyos téri viszonyok nyelvi jelölőinek elsajátítási sorrendje ugyanis egységesnek tűnik a különböző nyelvet beszélő gyerekek fejlődése során. Az újabb nyelvközi összehasonlító vizsgálatok szerint azonban ez a sorrend csupán a nyugati kultúrára jellemző; azokban a kultúrákban viszont, ahol a nyelvi kifejezések alapjaiban más téri rendszert kódolnak (tehát nincs például benne és rajta viszony), a téri kifejezések elsajátítása a saját nyelvükben kódolt viszonyokhoz alkalmazkodik (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 893).

3.2. Helyfogalmak és földrajzi köznevek. A pszicholingvisztikai kutatások mellett a tér és a nyelv viszonyára irányuló nemzetközi kutatások másik nagy vonulata jórészt ontológiai jellegű kérdésekkel foglalkozik, azt igyekeznek feltárni, hogy a téri fogalmi kategóriák (a helyfajták, illetve az ezeket jelölő szavak) miként szerveződnek, hogyan viszonyulnak egymáshoz. Úgy vélik, hogy a téri viszonyok a hierarchikus viszonyokon alapuló taxonómiai mellett egy rész–egész viszonyon alapuló partonómiai szerveződéssel jellemezhetők (MARK–TURK–STEA 2010).

A térszemlélet, a téri kategóriák általános és kultúrafüggő sajátosságaira koncentráló kutatások jórészt egy vagy több, a nyugati típusú kultúrától eltérő közösség téri fogalmait igyekeznek feltárni, s azt összevetni az európai nyelvek, jórészt az angol vizsgálatából származó tanulságokkal. BURENHULT és LEVINSON több ilyen, a nyelv és a táj kapcsolatára irányuló vizsgálat eredményeit összegzi (2008);

összesen kilenc különböző bennszülött nyelvet vizsgáltak meg ilyen szempontból. Alapfeltevésük az volt, hogy a tér két megnyilvánulása, a földrajzi köznevek és a helynevek kategóriája univerzális (vagy majdnem univerzális) ontológiai alakulat, s maguknak a fogalmi kategóriáknak a szerveződése is egyetemes. Az áttekintett vizsgálatokból azonban kitűnik, hogy ez utóbbi feltevés meglehetősen távol áll az igazságtól, számos adat szól ugyanis a nyelvspecifikus sajátosságok mellett.

Ez azzal magyarázható, hogy ugyan a táj és részei immobilis entitások, azaz térbeli és időbeli állandóság, továbbá nagy léptékű háromdimenziós komplexitás jellemzi őket, a téri kategóriák – akárcsak a testrészek kategóriái – a folyamatos felszín szegmentálásán alapulnak, a tér pedig különböző módon szegmentálható kváziobjektumokká. Ezt szem előtt tartva már nem meglepő, hogy a kutatók azt találták, hogy az egyes nyelvek másként szegmentálják a teret, más tartalmúak a földrajzi fogalmak, földrajzi köznévi kategóriák, s különbségek mutatkoznak például a testrésznevek metonimikus földrajzi köznévként való használatában is. A vizsgált nyelvek kapcsán úgy tűnik, az észlelés kis szerepet játszik ebben, s a tájjal való hasonló kapcsolat sem eredményez feltétlenül hasonló téri fogalmakat, inkább a kulturális és az ökológiai meghatározottság jelentős (BURENHULT–LEVINSON 2008: 142–143). Ezek alapján nem meglepő, hogy a földrajzi fogalmak, földrajzi köznévi kategóriák nem univerzálisan épülnek ki.¹

Véleményem szerint a helyek kategóriájának megítélése, illetve az, hogy milyen földrajzi köznévvvel beszélnek róla, számos tényezőtől függ. Azt, hogy például maga a földrajzi környezet is hatással van erre, jól mutatja, hogy az alföldi területeken a földfelszín egészen kis méretű kiemelkedéseit is *halom*-ként, *domb*-ként, sőt esetleg *hegy*-ként jelölik meg a beszélők, míg a hegyvidéki területeken csak a magasabb kiemelkedéseket nevezik meg ilyen módon. A földrajzi környezet jellemzői hatással vannak arra is, hogy a helyjelölő szavak csoportja az adott területen hogyan épül ki (például tavakban gazdag vidéken gazdagabb a vízrajzi köznevek köre). Ez azután visszahat a tér észlelésére, ugyanis ha vannak szavak bizonyos különbségek megjelölésére, nyilvánvalóan használják is azokat. A nyelvsajátítás részeként megtanuljuk a földrajzi közneveket is, ám hogy ezeket egészen pontosan milyen jelentésben használjuk, milyen földrajzi objektumokat nevezünk meg velük, azt a földrajzi környezet és a nyelvi szokások együttesen irányítják.

3.3. A tájékozódási rendszerek nyelvi vonatkozásai. Az idézett vizsgálatok különbséget találtak a tájékozódási rendszerben is. Míg a nyugati típusú tájékozódás a jobbra és balra forduláson alapul (relatív referenciakeret), addig a gyűjtögető-vadászó népek és azok, amelyek kevésbé strukturált tájban élnek, inkább egy nem egocentrikus tájékozódási rendszert használnak: abszolút absztrakt irányokat, égtájakat. Ezek a kognitív stílusok tükröződnek a nyelvben is: néhány

¹ A bennszülött nyelvek tanulmányozásából a fogalmi kategóriákra levonható következtetések mellett a BURENHULT–LEVINSON szerzőpáros (2008: 139) érdekes, bár megítélésem szerint kétféleképpen fogadható megjegyzést tesz a helynévi kategória univerzális jellegéről. Megemlítenek ugyanis egy lehetséges kivételt: Ulrike Zeshan személyes közlése szerint a Balin lévő Kata Kolok falujelölési rendszeréből látszólag/állítólag hiányoznak a helynevek, ehelyett egy abszolút kijelölési rendszert használnak. A rövid, lábjegyzetben közzétett megjegyzés azonban nem ad meg további részleteket, így az a további megerősítéséig nemigen cáfolja meg a helynevek univerzális jellegét.

nyelvben nincsenek is kifejezései a jobb és bal fogalmaknak (ugyanakkor a tájékozódási pontok mindkét tájékozódási rendszerben döntő szerepet játszanak). LERA BORODITSKY (2009) egy ausztrál bennszülött közösség nyelvének (Kuuk Thaayorre) példáját idézi ennek szemléltetésére. E közösség tagjai – egyébként sok más bennszülött csoporthoz hasonlóan – a helymegjelölések egész skáláján az égtájak szerinti iránymutatást használják, pl.: „Van egy hangya a délebbre lévő lábadon”, „Mozdítsd a csészét egy kicsit észak-északnyugat felé!”, vagy üdvözlésnél: „Hová mész?” – „Dél-délkeletre, közepes távolságra”.

Ezek az eredmények szintén arra utalnak, hogy valamilyen szintű nyelvi relativizmussal számolnunk kell. LEVINSONÉK szerint a nyelv közvetíti például a preferált referenciakeretet, és ezáltal egyúttal meg is határozza a téri tájékozódás jellegét (2002). Ez a felfogás összecseng SZILÁGYI N. SÁNDOR nyelvi világmodell elméletével, mely szerint a nyelvben nagyon sok ismeret van tárolva, amelyek észrevétlenül a világhoz való teljes viszonyulásunkat meghatározzák (1996: 7–9, 58–59).

3.4. A mentális térkép és a helynevek viszonya. A tér és a nyelv eddig legkevesebbet vizsgált érintkezési pontját a helynevek alkotják. A helynevek ugyanis csak elvéve jelennek meg a pszicholingvisztikai kutatásokban, a téri nyelvre irányuló vizsgálatok a téri viszonyok nyelvi kifejezésére fókuszálnak, a nevek nem kerülnek elő, s még a köznevek és a tulajdonnevek feldolgozását célzó kutatásokban is inkább a személyneveket preferálják a kutatók (vö. RESZEGI 2015). A mentális térkép és a helynevek viszonyának kérdésköre sokáig nem jelent meg az onomasztikában sem. Újabban viszont mind a nemzetközi, mind a hazai névtani vizsgálatokban egyre többen megfogalmazzák a hagyományos, a nevek nyelvi elemzésére, etimológiájára irányuló kutatások mellett az ilyen irányú vizsgálatok szükségességét, s ez az igény más tudományterületek (elsősorban az antropológia) részéről is megjelenik. E kitágított perspektívájú vizsgálatok abból indulnak ki, hogy a helynevek nemcsak egyszerű címkék, amelyek a tér bizonyos pontjait azonosítják, hanem a társadalmi változások, a történelem, a környezet használatának és észlelésének portáljai, azaz tényeket hordoznak, feltárnak egy rejtett tájat, politikai erejük, jelentőségük van (BASSO 1988: 103). A helynevek tanulmányozása tehát sokat elárul a nyelvről, a közösség értékeiről, hiedelmeiről, a környezetről, a gazdaságról és a történelemről, e nyelvi elemek ugyanis tükrözik az emberek alapvető kapcsolatát a lakóhelyükkel, illetve a területre vonatkozó enciklopédikus tudásukat.

A helynevek, a helynévrendszer kapcsán ismételten felmerül a kérdés, hogy vajon e nyelvi elemcsoport kapcsán számolhatunk-e a nyelvi relativizmussal, azaz egy-egy népcsoport által használt, adott nyelvhez köthető helynevek befolyásolják-e valamilyen módon, hogy a névhasználók miként észlelik a környezetüket, illetve mutatkoznak-e ilyen szempontból általánosabb nyelvi-kulturális különbségek.

A kérdés megválaszolásához abból érdemes kiindulni, hogy miként reprezentálódnak a nevek a mentális rendszer szintjén, illetve hogy milyen viszony feltételezhető a helynevek és a téri reprezentációk között. Az elme hálózatalvú felfogása szerint a nyelv szerves része a hálózatként felfogott megismerő rendszernek, s nem különül el más kognitív funkcióktól. Az ilyen módon felfogott mentális rendszerben a nyelv, s ezen belül a mentális lexikon részét képező hely-

névi reprezentációk és a téri leképződések is kapcsolatban állnak egymással. A téri információkat leképező hálózatok tehát a tér bizonyos objektumaira vonatkozó információk révén érintkeznek a helyneveket reprezentáló hálózatokkal, pontosabban ezek is a téri reprezentációk részét képezik. Más oldalról a helynevek reprezentációi szintén az egyén komplex tudásrendszerébe ágyazódnak, s a vonatkozási tárgy(ak)ról feldolgozott és tárolt információállomány, valamint a szóra vonatkozó (hangalaki, morfológiai, szintaktikai) sajátosságok hálózataként képzelhetők el, melyen belül nem különíthetők el élesen a nyelvi, szemantikai információelemek és a nem nyelvi ismeretelemek. A mentális térkép és a nyelv közötti kapcsolat kiépülését és fennmaradását az is segíti, hogy a téri reprezentációk létrejöttében a fizikai észlelésen túl nyelvi ingerek is szerepet játszanak, bizonyos téri információk esetenként kizárólag nyelvi közvetítéssel épülnek be az egyén mentális térképébe. A beszédnek fontos szerepe van abban is, hogy a téri információk megfogalmazása (bizonyos téri vonatkozású nyelvi formák, pl. raghasználat) révén közelíti egymáshoz a kategorizációs folyamatok miatt különbségeket mutató egyéni kognitív térképeket. A kétirányú kapcsolat abban is megragadható továbbá, hogy a kognitív térkép mindenkor szerveződése meghatározza a térrel kapcsolatos nyelvhasználatot, a területről való beszédet. Ez pedig azért nagyon lényeges, mert ebből adódóan a nyelvi adatokat (köztük a helynevek használatát) vizsgálva is következtetni tudunk a térbeli orientációt irányító kognitív struktúrákra, a kognitív térkép felépítésére. A térszemlélet, illetve a névadó mentális térképe hatással van a helynévadásra is, ezért a helyneveket vizsgálva következtetni lehet az elnevezők térszemléletére. A viszony pedig kölcsönös: a helynév is befolyásolja a névhasználók térszemléletét, illetve a térről való beszéd is (RESZEGI 2012: 96–97).²

A helyneveknek a térszemlélet alakításában betöltött szerepét, súlyát ugyanakkor nyilvánvalóan befolyásolja, hogy egészelesen vagy analitikusan tárolódnak-e a mentális lexikon elemeként. A helynevek elsajátítása és kognitív rendszerbeli reprezentációja kapcsán a kognitív nyelvészet szerint az analitikus feldolgozás helyett egészeleges tárolás valószínűsíthető. A helynevek tehát nyelvi egységek (unitok), azaz elemző feldolgozás nélkül sajátítjuk el és tároljuk őket (TOLCSVAI NAGY 2008: 32), s az egység szerinti feldolgozáshoz csupán másodlagosként járulhat hozzá az elemző feldolgozás. HOFFMANN ISTVÁN és magam is árnyaltabban kezeljük ezt az axiomatikus állítást, feltételezve, hogy a nevek bizonyos szintű elemző feldolgozásával, analógiás megfeleltetésével is számolhatunk elsajátításukkor (erről tanúskodnak többek között a népetimológiás magyarázatok). Ez persze nyilván függ az egyén nyelvi érzékenységtől, korábbi helynévi tapasztalataitól (hogy általában véve mennyire motiváltak a nevek, amikkel találkozott), hogy mennyire érdekli a nyelv, stb., s maguknak az épp megismert neveknek a nyelvi felépítésétől is (RESZEGI 2009: 12; HOFFMANN 2012: 20–21).

² A hálózatvű konnekcionista felfogás létjogosultságát egy konkrét neurálisháló-vizsgálat is igazolja témánk kapcsán: TERRY REGIER a téri viszonyok és a hozzájuk kapcsolódó téri kifejezések elsajátítását modellálta ilyen módon sikeresen (1996). Utalnunk kell ugyanakkor arra is, hogy a Williams-szindrómás felnőttek és gyerekek esetében viszont elkülönülni látszik a téri képesség, illetve a téri nyelv, a nem nyelvi téri reprezentációik komoly sérülése ellenére ugyanis esetükben a téri nyelv szemantikája és szintaxisa jórészt megőrzött (LANDAU–LAKUSTA 2006).

Az elméleti kiindulású megközelítések vázolója után a továbbiakban a felmerült kérdések kapcsán konkrét vizsgálatok alapján igyekszem majd ismételtten állást foglalni, figyelembe véve a pszicholingvisztika szövegfeldolgozási modelljeinek tanulságait is.

3.4.1. Mentális térkép és helynevek a természeti népeknél. Azok a kutatók, akik a tér és a nyelv viszonya kapcsán a helynevek vizsgálatának szükségességét is hangsúlyozzák, jórészt olyan kérdések megválaszolását sürgetik, mint például hogy miért kapnak bizonyos helyek nevet, míg mások nem; hogy miért van egyes kultúráknak sűrű névhálózat, másoknak nem; és vajon a nevek különböző formái (átlátszatlan/transzpárens; egynevű/kétnevű) kognitív fontosságot tükröznek-e. A konkrét kutatások egy vonulata pedig a nevek egy sajátos használati módját, a tér szervezésében betöltött szerepét mutatja be.

A COGOS–ROUÉ–ROTURIER szerzőhármás a számik téri tájékozódási rendszerét ismerteti (2017): egy számi rénszarvaspásztor közösség helyneveit, a csoporttagok helynevekről való tudását és a helyneveknek a környezetet használó pásztorok mindennapi életében játszott szerepét, illetve térképhasználatukat vizsgálták. A számik hagyományosan nem használnak térképet a tájékozódáshoz, nincsenek is saját készítésű térképeik, s még manapság is igen ritkán használnak térképet. Amint egyik interjúalanyuk fogalmaz: „térkép nélkül jobban megtaláljuk az utat. Vannak tavaink, és ott a napfény és a folyók, a patakok nyugatról keletre folynak, és a fák a nap felé nőnek” (i. m. 45). Ehelyett kifejlesztették sajátos módszerüket a navigációhoz és a tájban való áthaladáshoz. Különösen nagy szerepet játszanak ugyanis a mindennapi életben zajló beszélgetéseikben a narratívák, a történetmesélések, az úti beszámolók. S amikor a helyekről beszélnek, ahova elutaztak vagy el fognak utazni, a számik a mentális térképalkotás módszerét használják, mely a megnevezett tájékozódási pontok köré szerveződik, gyakran összekapcsolódva azokkal az információkkal, hogy ezek milyen lehetőségeket nyújtanak a pásztorok számára. A megnevezett tájékozódási pontok a mikroperspektíva részei: dombok, feltűnő téralakulatok, kövek, bokrok stb. Ebben a nem írott térképben központi szerepet játszanak a helynevek, egy csoporttag szerint „A múltban a név volt a térkép” (i. m. 45). A számik számára a helynevek biztosítják a tájhoz kötődő kulturális ismeretek átadásának alapját. A helynevek ugyanakkor a kutatók szerint nemcsak elmesélt térképként működnek, hanem valóban mentális térképet alkotnak, megrajzolva egy kulturális tájképet egy történet elmesélése által, melyben az eseményeket ők együtt formálják (i. m. 45–46). A helynevek generációk közötti átadása is elválaszthatatlan a narratívák általi orális térképezéstől. A vándorlások során a vezetők megmutatják a jellemző, a tájékozódási pontként szolgáló térelemeket, s a nevüket, esetleg a hozzájuk kapcsolódó történeteket is elmesélik. A csoport tagjai még az időről is így beszélnek: valamely utazáshoz kötik a tárgyalt időszakot. Ezek a térképek azután elősegítik a táj karakterisztikájának előhívását, és serkentik a helynevek köré szerveződő kommunikációt.

A helynevek gazdag asszociációja, a narratívához és a hiedelemvilághoz való kapcsolata más bennszülött népeknél is megfigyelhető, s a sokat utazó, mobilis csoportokra általában véve jellemző, hogy a (leíró) helynevek földrajzi tájékozódási és emlékeztető eszközként szolgálnak. STEPHEN C. JETT a navajók

földrajzi tudását tanulmányozta, s azt tapasztalta, hogy a közösség életében fontos szerepet játszanak a mítoszok és az utazás, a mitológiai hősök útvonalait és aktivitását pedig a helynevekkel kapcsolják a tájhoz, s így az asszociált történetek és a leíró nevek „emlékezeti” vezetőkként szolgálnak a nagy távokat utazó navajóknak (2011: 327). A mitikus történetekben fontos helynevek és a topográfia megjelennek a dalokban, mesékben és az imákban, s ezek a tájhoz kapcsolják az embereket. Nem író közösségről van szó, a történetek ugyanakkor gyakorlatilag a térképek funkcióját töltik be, ezek vezérlik a navajókat a vadászó helyekre, illetve a gyűjtögetések során. A navajó ceremóniális történetek tehát – akárcsak a számi történetei – egyfajta verbális térképet tartalmaznak, sorban azonosítják az utakat, a tájékozódási pontokat és kulturális tereptárgyakat. A történet sorrendje útikalauzként szolgál az utazók számára, hogy tudják, mely helyeket kell érinteniük, milyen sorrendben, milyen irányban. Az antropológusok szerint nemcsak működhetnek térképként a történetek, hanem a múltban ténylegesen így is használták ezeket (FRANCIS–KELLEY 2005: 98–99). E történetek részeként pedig a nevek gyakorlatilag olyanok számukra, mint az utcanévtáblák, s a vadászok és a gyűjtögetők támaszkodnak is rájuk a tájékozódásban (NELSON 1983: 39).

Az idézett vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a helynevek kitüntetett szerepet játszanak a mentális térkép szervezésében, illetve általában a tájékozódásban. A mentális térkép és a helynevek viszonyát tárgyaló korábbi cikkemben én magam viszont épp amellet érveltem, hogy nem helytálló az a – magyar névtani szakirodalomban is hosszú ideig jelen lévő – feltevés, mely szerint az emberek a térbeli tájékozódásuk megkönnyítésére használják a helyneveket (vö. pl. LŐRINCZE 1947/1967: 3). A helynevek ugyanis csak akkor segítik a tájékozódást, ha a tájékozódni akarónak már van egyfajta, nem csak nyelvi tapasztalaton alapuló tudása a területről. E nyelvi elemek lokalizálásához meg kell jegyezni a nevet a vele megjelölt területhez kapcsoló szabályt. A helynevek ismerete eszerint egy olyan plusz tudást feltételez (a nevet a területtel összekapcsoló jegyeknek az észben tartását), amire a térbeli orientáció során nem feltétlenül van szükség. A helynevek tehát nem a tájékozódást irányítják, alapvető szerepük sokkal inkább abban van, hogy egy adott beszélőközösség tagjai számára könnyebbé, egyértelműbbé tegyék egy adott terület megjelölését (RESZEGI 2012: 99–100). Az idézett (számiakra és navajókra irányuló) vizsgálatok ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy a természettel, a tájjal szoros kapcsolatban élő közösségeknél a helynevek olyan szervesen épülnek bele a mentális térkép hálózatába, illetve az orális kultúrának köszönhetően feltehetően mindenkinél viszonylag egységesnek tekinthető ez a tudás, hogy a közösségen belül a helynevek – a helyek reprezentációjával jelentős átfedésben – áttételesen valóban segítik a kognitív térkép szerveződését, illetve a tájékozódást. Utalnom kell ugyanakkor arra is, hogy a névismeretről e közösségek kapcsán nincsenek konkrét vizsgálatok, csak feltevéseink lehetnek annak fényében, hogy itt a közösség tagjainak életmódja, foglalkozása azonos, s mivel sok időt töltenek együtt, így térismeretük is, a történetek révén pedig névismeretük is igen hasonló lehet.

A kérdés szempontjából megítélésem szerint nem lényegtelen a közösségben használt helynevek nyelvi, funkcionális-szemantikai jellege sem, illetve a beszé-

lőknek az erről való intuitív tudása, névmodellje. A névmodell vagy névkompetencia a beszélőknek a konkrét nevekre vonatkozó mentális reprezentációit, illetve az ebből, ezek analógiájára általánosítható ismereteket, sémákat foglalja magába. A sémák a konkrét névformákon alapulnak: a neveket leképező hálózatok között közös ismeretelemeik révén kapcsolatok jönnek létre, s ezek a kapcsolatok reprezentálják a sémákat. Ez a fajta nevekről való tudás pedig hatással van a nevekkel szembeni viselkedésünkre is, arra, hogy miként dolgozzuk fel a neveket, milyen elvárásaink vannak a nevekkel szemben. JETT már idézett kutatásában a navajó helynevek nyelvi felépítését is vizsgálta, s megállapította, hogy azok főként az adott hely, illetve a környezet tulajdonságait leíró nevek, csupán a települések elnevezésében van példa más típusú névre, körükben esetenként megjelenik a birtoklásra vagy valamilyen eseményre utalás, elvétve átvételek is előfordulnak (2011: 329–330). Úgy gondolom, hogy az ilyen tapasztalatokon alapuló névmodell, a nevek leíró jellege is mintegy a név helyhez kötését segíti. Elvileg ugyanis számos egyéb sajátosság közül választhat a névadó egy adott hely megnevezésekor, ám ebben a közösségben jobbra a legszembevetőbb külső sajátosság jelenik meg a névben. Amennyiben pedig a névhasználók azt tapasztalva szocializálódnak, hogy a helynevek ténylegesen információt adnak a tájról, s nem csupán átlátszatlan jelölői a helyeknek, ez egyrészt feltehetően egy elemzőbb feldolgozást eredményez a nevek kapcsán. Másrészt a nevekhez való ilyen jellegű viszonyulás eredményeképpen a névben megjelenő jelentéstartalom mintegy irányítja a névhasználók téri figyelmét, a név objektumhoz kötését pedig segíti a motiváció, valamely fontos attribútum felismerése.

3.4.2. Mentális térkép és helynevek a modern társadalmakban. Az antropológiai kiindulású vizsgálatok egyértelműen alátámasztják a helynevek és a mentális térkép kapcsolatát, sőt a helynevek térképszervező funkcióját hangsúlyozzák. Eredményeik azonban nyilvánvalóan csupán az adott közösségekre jellemzők, s kellő óvatossággal is csupán az azonos életmódot folytató más közösségek kapcsán használhatók analógiaként. Igen tanulságos lehet ugyanakkor a nyugati típusú társadalmak névhasználatával való összevetés.

Napjainkra a modern társadalmakban az emberi látókör kiszélesedett, a bárki számára hozzáférhető közlekedési lehetőségek révén, valamint az oktatás és a média közvetítésével más földrészekről, távoli vidékekről is van közvetlen vagy közvetett tudásunk. Más oldalról viszont – a technikai eszközök széles körű alkalmazásából adódó életmódváltozással összefüggésben – az emberek többsége eltávolodott a természettől, a környező földrajzi tájtól. A mindennapi élet a lakott területekhez kötődik, a települések külterületéről az emberek zömének alig van ismerete, mentális térképükön a határ jórészt kidolgozatlan, fehér foltokkal teli.

Mindezzel összefüggésben a legtöbb ember esetében a helynevek ismerete is korlátozott, illetve az ismert névanyag máshogy, a különböző helynévfajtákat tekintve más arányokat mutatva tevődik össze, mint feltehetően akár száz-kétszáz évvel korábban. Amint a legújabb hazai szociolingvisztikai vizsgálatok feltárták, a mindenki által ismert nevek még a kisebb településeken is az adott helység teljes névkincsének mindössze 1–5%-át teszik ki. Noha az alapnévkincset (azok a nevek tartoznak ide, amelyeket az adatközlők legalább 70%-a ismer) tekintve ez az arány

lényegesen magasabb, 30–64% közötti a vizsgált településeken (GYÖRFFY 2017: 101), ám ezek jórészt a belterülethez köthető névformák, melyek fontosabb, központi helyeket jelölnek meg. E ténynek fontos módszertani vonatkozása, hogy a helynevek alapján a térszemléletre következtető vizsgálatok eredményeit számba véve kellő óvatossággal kell eljárunk, ezek ugyanis még a vizsgált közösség esetében sem feltétlenül általánosíthatók, nemhogy nagyobb léptékben. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az embereknek saját lakóhelyük névanyaga mellett számos további helyről és annak nevééről vannak ismereteik, melyek valamilyen formában szintén részét képezik a mentális térképüknek, illetve a helynevek alhálózatának.

Ezekben a társadalmakban továbbá a beszélőknek a természetközeli népekkel összevetve másfajta tapasztalatai vannak a helynevekről: a névrendszerben nagyobb arányban vannak ugyanis jelen az átlátszatlan névformák, s az egyének nyelvi szocializációjuk során viszonylag hamar szembesülnek azzal is, hogy az áttetsző nevek sem feltétlen tükrözik a táj jellegét és sajátosságait. Ez a fajta névmodell jelentősen eltér a természetközeli népek névmodelljétől. Az ilyen tapasztalatok alapján pedig a névhasználó ténylegesen a nevek azonosító funkcióját tartja inkább dominánsnak, a nevek nyelvi felépítése, illetőleg a névben megjelenő jelentéstartalom és a valóságos táj összevetése kevésbé tűnik jelentősnek. Ezt az elméleti kiindulását feltevést erősítik meg GYÖRFFY ERZSÉBET interjúi is (2017): adatközlői a nevek kapcsán először minden esetben a név által jelölt helyre utaltak, illetve a helyekhez kapcsolódó eseményekre. Eredményei szerint ugyanakkor a helynevek esetében nem feltétlenül jellemző a nevek analitikus nyelvi feldolgozása. Tépén folytatott gyűjtőmunkája során az egyik adatközlője például a *Békás* név kapcsán arra a kérdésre, hogy miért lehet ez a földterület neve, azt válaszolta, nem tudja, illetve hogy soha nem gondolkodott el ezen, s csak kicsit később tette hozzá, hogy biztosan a békákról kapta a nevét (2017: 106). A mai névhasználat vonatkozásában tehát valóban megalapozottnak tűnhet a kognitív szemantika felfogása, azaz a nevek unit jellegéről beszélni. Egyelőre nem ismert azonban, hogy mennyire jellemző a névhasználókra ez a fajta beállítódás, azt ugyanakkor bizonyosnak tarthatjuk, hogy nem általánosítható. GYÖRFFY egy másik példája épp a nevek elemzéséről, analógiás megfeleltetéséről tanúskodik, illetve arról, hogy a névhasználóknak a nevek közötti összefüggésekről is van tudásuk. A beszélők ugyanis a *Bika-legelő*, *Bika-kút*, *Bika-erdő* nevek ismeretében, illetve a nevek által jelölt objektumok egymás melletti elhelyezkedéséről tudva, a számukra ismeretlen, esetleg csak hallomásból ismert, de azonos előtagú *Bika-zug* nevet is ezek mellé lokalizálták, noha a névvel jelölt hely nem ott fekszik (2015: 32).

A *Békás* név kapcsán idézett példa alapján tehát úgy tűnik, hogy napjaink modern társadalmában nem feltétlenül kell elemző feldolgozással számolnunk még az áttetsző névformák esetében sem. Ezzel összefüggésben még a neveket ismerők és használók sem szükségszerűen feleltetik meg a nevekben megjelenő tartalmat a táj sajátosságainak, így a név nincs hatással a térszemléletükre. Hangsúlyoznunk kell azonban – noha ilyen jellegű vizsgálatok eddig nem folytak – a valószerűsíthető egyéni különbségeket is. Különböző névismeretű emberekkel folytatott beszélgetéseim alapján megítélésem szerint a névismeret mellett a nevekhez való viszonyulás szempontjából is akár jelentős egyéni különbségekkel számolhatunk.

A kérdés kapcsán tekintettel kell lennünk arra is, hogy a nevek motivációja, a nevekben megjelenő szemantikai tartalom a névadás idejének viszonyairól tájékoztat, azaz még ha meg is történik a nevek analógiás elemző megfeleltetése, ezt az adott beszélő nevekről való tudása, illetve a táj jelenkori viszonyairól való ismerete irányítja, s a kettő nem feltétlenül feleltethető meg egymásnak (HOFFMANN 2012: 23–24). Ezek alapján a nevekkel kapcsolatban nem elvárás, hogy a tényleges téri viszonyokat, a környezet sajátosságait tükrözzék. S más oldalról a nevekben megjelenő szemantikai tartalom nem feltétlenül, de legalábbis nem direkt módon formálja a névhasználó térszemléletét.

A nevek unit jellegének kérdése összefügg a mentális lexikon modelljeinek, illetve a nyelvtani elemzés mikéntjének kérdésével, azaz hogy hogyan történik a komplex szóalakok feldolgozása és elraktározása. A közszavakkal végzett vizsgálatok alapján ugyan újabban a pszicholingvisztikán belül az analitikus és a holista feldolgozást valamilyen módon vegyítő feldolgozási modellek a meghatározók (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 225–227), az analitikus működést alátámasztó vizsgálatok eredményei magyarázhatók azonban egy alapvetően analógiás alapon működő holista mentális lexikonnal is (FEHÉR 2014). A nyelvtani szabályok elkülönült tárát ugyanakkor evolúciós szempontból is meglehetősen problémás magyarázni (NÁNY 2000: 130), s az egyedfejlődés szempontjából is sokkal megalapozottabb a holista tárolás. Az egészsleges tárolás azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy minden lehetséges szóalakat szükséges tárolnunk, az anyanyelv-elsajátítás során ezek az egészsleges mintázatok – egymáshoz és környezetükhöz viszonyítva hasonlóságaik alapján – fokozatosan morféimákra tagolódnak, s dinamikus alaki-szintaktikai csoportokba rendeződnek (BYBEE–SLOBIN 1982). A lexikonon belüli alaki-szintaktikai szervezőelvek feleltethetők meg a hagyományos értelemben vett nyelvtannak. A holista modellekben is számolhatunk tehát egyfajta elemzéssel, azaz analógiás megfeleltetésekkel, ezek azonban nem (feltétlenül) tudatosult folyamatok. A nevek hasonló jellegű elemző feldolgozására utalnak a személynevek esetében a szemantikai alapú téves előhívások, illetve az előfeszítéses vizsgálatok, melyek szerint a családnévként bemutatott szó automatikusan aktiválja köznévi párjának a szemantikáját is (VALENTINE–BRENNEN–BRÉDART 1996: 72). Ezek fényében – bár ilyen vizsgálatokat nem végeztek – hasonló működést feltételezhetünk a helynevek esetében is. A név reprezentációja tehát különféle fonológiai, fonotaktikai, névszerkezetbeli, szemantikai, együtt előfordulási stb. szempontok alapján szoros kapcsolatban áll számos másik név, illetve köznév reprezentációjával, e kapcsolatok egy része a más nevekkel való hasonlóságot, illetve a köznyelvi elemekkel való azonosságot képezik le.

Valamiféle analógiás megfeleltetés tehát nyilvánvalóan a nevek esetében is zajlik, még ha ez nem is tudatosul, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a különböző köznyelvi szóformákat sem tudatosan elemezve tanuljuk a nyelv elsajátítása során. A kérdés az, hogy mindez ellensúlyozza-e a beszélőknek azt a tudását, hogy a nevek nem kell, hogy a hely tényleges sajátosságait tükrözzék. Ennek kapcsán nyilván ismételtlen egyéni különbségekkel számolhatunk. Általában véve azonban azt mondhatjuk, hogy a modern társadalmakban – a névismeret hiánya, illetve a névmodell miatt – nincs a helyneveknek olyan értelemben vett térképalkotó

szerepük, mint azt a nomád népeknél leírták, vagy legalábbis a legtöbb egyénnél lényegesen kisebb ez a fajta szerep.

A fenti tényezők közül adódóan pedig módszertani szempontból az is nyilvánvaló, hogy ahhoz, hogy képet alkothassunk az egyének mentális térképének szerveződéséről, illetve a térszemléletéről, nem elegendő csak a nevek elemzésére támaszkodnunk, hanem tekintettel kell lennünk a névhasználat sajátosságaira, illetve általában a térről, a helyekről való beszéd jellemzőire is.

4. Összegzés. Ma már általánosan elfogadott az a vélekedés, hogy a nyelv – azzal, hogy a szavak egy bizonyos, az adott nyelvre jellemző módon szegmentálják a valóságot – hatással van a fogalmi kategóriák kiépülésére. Ez a fajta nyelvi relativizmus azonban különböző mértékben érvényesül a különböző nyelvi elemek, elemcsoportok vonatkozásában. A téri nyelv kapcsán az egyes nevek esetében nem számolhatunk olyan jellegű meghatározó erővel, mint a téri viszonyokat kifejező nyelvi elemek kapcsán. A fentiek alapján ugyanakkor világosan látszik, hogy egyrészt a nevek mentális reprezentációja alapján kiépülő névmodell – a nevekről való általános tudás – részben szintén nyelv-, illetve kultúrafüggő, másrészt hogy ez a viszony kétirányú, s maga a névmodell szintén hatással van a kognícióra. Kultúrálisan meghatározott a beszélőknek az a fajta tudása, hogy a helynevek mennyire megbízhatóan feleltethetők meg a táj valós tulajdonságainak, vagy inkább csupán a tájat azonosító formaként kell tekintenünk rájuk, s ez más oldalról hatással van arra, hogy milyen mértékben támaszkodunk rájuk a tér strukturálásában, a mentális térkép kiépítésében. A helynevek kapcsán is beszélhetünk tehát nyelvi relativizmusról, ám ennek mértékére hatással van az egyén nevekről való általános tudása, tapasztalata.

Kulcsszók: helynevek, térszemlélet, kognitív térkép, helynévmodell, nyelvi relativizmus.

Hivatkozott irodalom

- BASSO, KEITH 1988. „Speaking with names”: language and landscape among Western Apache. *Cultural Anthropology* 3/2: 99–130. [https://doi.org/10.1525/can.1988.3.\[-\]2.02a00010](https://doi.org/10.1525/can.1988.3.[-]2.02a00010)
- BORODITSKY, LERA 2009. How does our language shape the way we think? [https://www.\[-\]edge.org/conversation/lera_boroditsky-how-does-our-language-shape-the-way-\[-\]we-think](https://www.[-]edge.org/conversation/lera_boroditsky-how-does-our-language-shape-the-way-[-]we-think) (2017. 04. 18.)
- BURENHULT, NICLAS – LEVINSON, STEPHEN C. 2008. Language and landscape: a cross-linguistic perspective. *Language Science* 30: 135–150.
- BURGESS, NEIL – JEFFREY, KATHRYN J. – O’KEEFE, JOHN 1999. *The Hippocampal and Parietal Foundations of Spatial Cognition*. Oxford University Press, Oxford.
- BYBEE, JOAN L. – SLOBIN, DAN I. 1982. Rules and schemas in the development and use of English past tense. *Language* 58: 265–289. <https://doi.org/10.2307/414099>
- COGOS, SARAH – ROUÉ, MARIE – ROTURIER, SAMUEL 2017. Sami place names and maps: transmitting knowledge of a cultural landscape in contemporary contexts. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research* 49/1: 43–51.

- DÜLL ANDREA 2007. A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás. In: CSÉPE VALÉRIA – GYÖRI MIKLÓS – RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás*. Osiris Kiadó, Budapest. 111–153.
- FEHÉR KRISZTINA 2014. Grammatikaelmélet és kognitív pszichológia. Algebrai szabályok, statisztikai analógiák. *Magyar Nyelvjárások* 52: 125–170.
- FRANCIS, HARRIS – KELLEY, KLARA 2005. Traditional Navajo maps and wayfinding. *American Indian Culture and Research Journal* 29/2: 85–111. <https://doi.org/10.17953/aicr.29.2.hnj6880303q25wh0>
- GARDA VERONIKA 2009. A szubjektív térérzékeléssel kapcsolatos vizsgálatok elméleti háttere és alkalmazási területei. *Tér és Társadalom* 23/1: 43–53.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015. A névismeret és a kognitív térkép. *Magyar Nyelvjárások* 52: 5–33.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2017. *Elmélet és empiria a helynévhasználat vizsgálatában*. Habilitációs értekezés, kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- JETT, STEPHEN C. 2011. Landscape embedded in language. The Navajo of Canyon de Chelly, Arizona, and their named places. In: MARK, DAVID M. – TURK, ANDREW G. – BURENHULT, NICLAS – STEA, DAVID eds., *Landscape in Language. Transdisciplinary Perspectives*. John Benjamin Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 327–342.
- KÁLLAI JÁNOS 1998. A térszemlélet fejlődéslélektani elemzése. A térélmény ontogenezise. In: KÁLLAI JÁNOS – KARÁDI KÁZMÉR – TÉNYI TAMÁS, *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Tertia Kiadó, Budapest. 49–81.
- KÁLLAI JÁNOS 2015. Valóság és fikció: Téri tájékozódás fizikailag valóságos és computer által létrehozott környezetben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 70. 4/3: 743–767. <https://doi.org/10.1556/0016.2015.70.4.3>
- KARÁDI KÁZMÉR 1998. A téri tájékozódás neuropszichológiája. In: KÁLLAI JÁNOS – KARÁDI KÁZMÉR – TÉNYI TAMÁS, *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Tertia Kiadó, Budapest. 82–125.
- LANDAU, BARBARA – LAKUSTA, LAURA 2006. Spatial language and spatial representation: Anatomy and interaction. In: HICKMANN, MAYA – ROBERT, STEPHANE eds., *Space in Languages: Linguistic Systems and Cognitive Categories*. John Benjamins, Philadelphia. 309–333.
- LEVINSON, STEPHEN C. – KITA, SOTARO – HAUN, DANIEL B. M. – RASCH, BJÖRN H. 2002. Returning the tables: Language affects spatial reasoning. *Cognition* 84: 155–188. [https://doi.org/10.1016/S0010-0277\(02\)00045-8](https://doi.org/10.1016/S0010-0277(02)00045-8)
- LEVELT, WILLEM J. M. 2003. Nézőpontváltás és ellipszis a téri leírásokban. In: LUKÁCS ÁGNES – KIRÁLY ILDIKÓ – RACSMÁNY MIHÁLY szerk., *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, Budapest. 129–159.
- LŐRINCZE LAJOS 1947/1967. Földrajzi neveink élete. *Magyar Nyelvjárások* 13: 3–27.
- LUKÁCS ÁGNES – SZAMARASZ VERA ZOÉ 2014. Téri nyelv. In: LUKÁCS ÁGNES – PLÉH CSABA szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 877–917.

- LUKÁCS ÁGNES – PLÉH CSABA – KAS BENCE – THUMA ORSOLYA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In: LUKÁCS ÁGNES – PLÉH CSABA szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 167–250.
- LYNCH, KEVIN 1960. *The imagine of the city*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- MARK, DAVID M. – TURK, ANDREW G. – STEA, DAVID 2010. *Ethnophysiography of arid lands: Categories for landscape features*. In: JOHNSON, LESLIE M. – HUNN, EUGENE S. eds., *Landscape Ethnoecology: Concepts of Biotic and Physical Space*. Berghahn Books, New York. 27–45.
- NÁNAY BENCE 2000. *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése*. Kávé Kiadó, Budapest.
- NELSON, RICHARD 1983. *The Athabaskans: People of the Boreal Forest*. Studies in History 27. Alaska Historical Commission – University of Alaska Museum, Fairbanks.
- PIAGET, JEAN 1970. Az észleleti tér, a képzeleti tér és az alaklítás. In: PIAGET, JEAN, *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 78–132.
- POREISZ VERONIKA 2013. Az objektív és szubjektív térérzékelés vizsgálatának lehetséges módszerei. In: KARLOVICZ JÁNOS TIBOR szerk., *Ekonomické štúdie – teória a prax*. International Research Institution, Komárno. 369–376.
- REGIER, TERRY 1996. *The Human Semantic Potential: Spatial Language and Constrained Connectionism*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- RESZEGI KATALIN 2009. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN 2012. A mentális térkép és a helynevek. In: NAVRACSICS JUDIT – SZABÓ DÁNIEL szerk., *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. Pszicholingvisztikai tanulmányok 3*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 95–100.
- RESZEGI KATALIN 2015. A tulajdonnevek a gyermeki nyelvelsajátításban. *Névtani Értesítő* 37: 83–97.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 30–41.
- TVERSKY, BARBARA 1993. Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models. In: FRANK, ANDREW U. – CAMPARI, IRENE eds., *Spatial information theory: A theoretical basis for GIS*. Springer-Verlag, Berlin. 14–24.

Place names – spatial orientation – mental map

Interrelations of language, place names, and space

Space, spatial orientation, and mental maps are closely related to language in several respects: first, in the expression of spatial relationships; second, in referring to spatial categories themselves; third, in linguistic aspects of the frame of reference of orientation; and fourth, in place names that

identify and refer to individual concrete places and spatial objects. Lessons drawn from the investigation of spatial language are currently also capitalised on by researchers in the problem area of language and mind. Models based on the mental representations of place names are partly language and culture dependent. Speakers' knowledge about how reliably place names can be correlated with actual properties of the landscape or whether they should simply be taken to identify its individual components also affects cognition: it tells us how much we rely on them in structuring space and developing a mental map.

Keywords: place names, spatial orientation, cognitive map, place name model, linguistic relativism.

RESZEGI KATALIN
Debreceni Egyetem

Boszorkánypererek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák*

1. Bevezetés. 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomásokban (lásd 2. pont) vizsgálom a szövegalkotás jellemzőit, párhuzamba állítva az elhangzottak rögzítésének módját a napjainkra jellemző gyakorlattal. Ennek feltárásához a pillanatnyi beszédhelyezeten túl a történeti, társadalmi, kulturális és a jogi kontextus mellett az írás kontextusát (és az írnokokét = *scribal context*), valamint a kommunikációs kontextust (diskurzuszstratégiák) egyaránt figyelembe kell venni (HILTUNEN 2010: 65–67). A *stratégia* vagy *diskurzuszstratégia* gyűjtőfogalomnak tekinthető (HILTUNEN 2010; DOTY 2007), a lejegyző, a tanú vagy a vádlott szerepéhez kapcsolódó nyelvi viselkedésbeli lehetőségek, mintázatok, sémák összességét jelenti, amelyekből a helyzethez és a témához alkalmazkodva és a beszédpartnerrel egyezkedve válogatnak. A szóhasználatban – mivel bármely nyelvhasználó megnyilatkozásait stratégiák alakítják – alapvetően nem a választás tudatossága vagy tanultsága jelenik meg. A kommunikáció kontextusa több rétegből/aspektusból tevődik össze: értelemszerűen beletartozik a tanúk nyelvi viselkedése (mind az eljárásbeli szerepük szerint, mind a felidézett történetekben a közösség tagjaként), illetőleg a boszorkánysággal vádolt személy nyelvi viselkedése (a tanúbeszámolók alapján, valamint – ha ismeretes – a kihallgatási szövegekből). E kontextus részének kell tekintenünk ugyanakkor a fogalmazó/lejegyző szerepét is: a közösségi elbeszélés-hagyomány és a bírósági szövegalkotás keverékéről beszélhetünk (HILTUNEN 2010: 70–71).

A lejegyzési stratégiák felvázolására azért is szükség van, mert a szöveg-típus sajátja a változatosság, a lejegyzők maguk azonban ritkán azonosíthatók, ahogy a lehetséges közbeavatkozásaik egy része is. Még ha egyes forrásokban ismeretes is a lejegyző személye, akkor is problematikus, hogy az adott „kéz” mennyit alakított a tanú szövegén, mennyiben érinthetett tartalmilag is lényeges részleteket. Noha eredetileg cél lehetett a szó szerinti lejegyzés, a beszéd gyorsasága (az íráshoz képest) és a memória korlátai ezt értelemszerűen nem tették lehetővé. Míg más területeken lehet támaszkodni a korabeli kézikönyvekre, amelyek a jegyzőkönyv formai és tartalmi követelményeit összefoglalták (GRUND 2007a: 122–123), addig a magyar anyagban elsősorban a szövegekből következtethetünk a szövegalkotás stratégiáira. Az egyes beszámolók lejegyzése egyértelműen nem egyetlen séma szerint zajlik: formulák nem terjednek ki a szövegalkotás minden aspektusára, a hivatalos szókincs pedig keveredik a mindennapi szóhasználattal. Ráadásul a fennmaradt szövegváltozatok nem kezdetleges jegyzetek, hanem általában tisztázatok, másolatok.

*A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült, az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva. Ezúton köszönöm a lektori észrevételeket.

Jelenleg tehát csak közvetett módokon ragadhatók meg a rögzítés jellemzői, a szövegalkotás folyamataira is csak következtetni tudunk a szövegben található – magára az írás kontextusára is vonatkozó – jelzésekből. Rendelkezésre állnak ugyanakkor más források,¹ amelyek – közvetett – párhuzamként kínálkoznak az itt vizsgált nyelvi anyag leírásához, értelmezéséhez. Ilyen a mai magyar nyelvű jegyzőkönyvezési gyakorlat a büntetőjogi esetekben (DOBOS 2010a, 2010b; SZABÓ 2010; VINNAI 2010a, 2010b). Fontos módszertani kérdés ugyanakkor az is, hogy a manapság megfigyelhető szövegalkotási sajátosságokat (és az azokhoz kapcsolódó következtetéseket) milyen korlátokkal alkalmazhatjuk a 16–18. századi magyar forrásokra, illetőleg hogy kialakulóban van-e már ezek hagyománya ekkoriban. Az alábbiakban szembesíteni fogom a napjaink jegyzőkönyvezésére vonatkozó elveket, mechanizmusokat a történeti szövegek gyakorlatával, válaszokat keresve arra is, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek a középmagyar korszak mindennapi nyelvhasználatára utalnak a szövegtípusban; egyáltalán „adott”-nak tekinthetők-e ilyenek a szövegismeretből és/vagy a szinkroniából kiindulva.

E kezdeti stádiumban az adatgyűjtést tekintve bármiféle olyan megnyilvánulást figyelembe kell venni, amely a kérdésfeltevés alapján releváns lehet (nemcsak meghatározott elemeket). Egyaránt szó lesz korpuszalapú (Történeti magánéleti korpusz, DÖMÖTÖR et al. 2017), valamint a korpuszba egyelőre nem került kiadásokból (lásd lentebb) tallózó gyűjtések eredményéről is. Általánosabban megfogalmazva ahhoz a kérdéskörhöz kíván a dolgozat hozzájárulni, hogy árnyaltabb képet kapjunk a hivatali és a közösségi, természetes szövegalkotás interakciójáról, a szövegek mögötti (pragmatikai értelemben vett) egyezkedésről. Kérdés az is, hogy a tanúkihallgatást irányító kérdőpontokban jellegzetes „körülményeknek megfelelően” megvallás megvalósul-e, vagy pusztán formula marad. Előjáróban azt mondhatjuk, a tanúvallomásokban jellemzőbb a – legtágabb értelemben vett – körülmenyeket is feldolgozó szövegalkotás, mint napjaink jegyzőkönyvezési gyakorlatában, noha igen változatos módon valósul meg. Ez a különbség elsősorban a történeti, jogi és társadalmi kontextussal magyarázható (lásd 3–5. pont).

2. Problémafelvetés. A forrás bemutatása. A tárgyalótermi diskurzusba tartozó műfajok – a vádlottak kihallgatási szövegeit és a vizsgálódási szakasz tanúvallomásait egyaránt ideértve – jogi érdekelttségük ellenére a beszélt nyelvhez is közel álló szövegtípusnak számítanak. A nemzetközi szakirodalom is beszélt nyelven alapulónak (*speech-based*) vagy beszélt nyelvhez kapcsolódónak (*speech-related*, *semi-vernacular*) tartja; többek között: KYTÖ–WALKER 2003; GRUND et al. 2009: 65–66; HILTUNEN 2010; CULPEPER–KYTÖ 2010: 17–18, 57). A beszámolóban felidézett társalgások mellett a történetek „itt és most”-ba idézése indokolja ezt a megállapítást. Valójában a bizonyítékgyűjtés idején elvégzett tanúkihallgatás nem a tárgyalóteremben zajlik, így annak szöveges eredménye inkább az eljárás részeként kapcsolódik az ezáltal tágabban értelmezett tárgyalótermi diskurzushoz (emellett a tanúk beszámolóira az eljárás későbbi szakaszában is hivatkoznak).

¹ Jelenleg nem sok párhuzamba állítható elemzés ismeretes, a salemi anyag kapcsán is 2007 körül kezdődött a lejegyzési/írnoki (pragmatikai) aspektus részletes kutatása („but until now the scribal aspect has not been extensively studied”, DOTY 2007: 25).

A jogtörténeti munkákban kevésbé kerül előtérbe a tanúvallomások rögzítésének módja vagy a szöveg formálása (HAJDU 1985; újabban KONCZ 2007 – angol területen, nem kizárólagosan boszorkányperes tanúvallomások kapcsán hasonlóképpen, lásd GRUND 2011: 154–156). Annyi látszik bizonyosnak, hogy elvben a tanú szóbeli előadásából az ügyre tartozót és a lényegeset kellő részletességgel kell tartalmaznia a jegyzőkönyvnek (HAJDU 1985: 94–95; napjainkra is ez látszik érvényesnek, vö. DOBOS 2010a, 2010b; VINNAI 2010a, a részleteket lásd lentebb). Ez a séma azonban számos megvalósítási lehetőséggel bír – az erre vonatkozó jogszabályok érvényesítése pedig több tekintetben problematikus (VINNAI 2010a: 153, 171–173) –, tehát a kutatásban a nyelvészetnek kiemelt szerepe, feladata van (vö. SZABÓ 2010; a jog és nyelv típusú kutatások áttekintéséről lásd VINNAI 2010b).

Az egyszerűség kedvéért *boszorkányperes tanúvallomás*-nak nevezhető szövegtípus sajátja ugyanakkor a nemcsak tartalmi, hanem szerkezeti és stílusbeli változatosság is. A tanúbizonyítás az előzetes bizonyítási eljáráshoz tartozik, melyet a cselekmény felderítése során hajtottak végre (KÁLLAY 1985: 121). A tanúk kihallgatását a szolgabírók és esküdtek végzik, s általában közösség előtt zajlik, például közgyűlésen. A kihallgatás kérdőpontok szerint történt: ha tudomása volt a hatóságnak az illető vádlott cselekedeteiről (feljelentések alapján), akkor határozottabban fogalmazták meg a kérdéseket – ami ugyanakkor nem jelentette azt, hogy kizárólag az ezekre vonatkozó információkat jegyezték le. Ellenkező esetben általános kérdéseket tettek fel a tanúnak, elsősorban a vádlott előéletére vonatkozóan (HAJDU 1985: 92–94; KONCZ 2007: 197–198). Ennek megfelelően szabadon hagyták beszélni a tanúkat, az viszont lényeges volt, hogy egy-egy információ honnan származik, erre minden kihallgatáskor rákérdeztek, a tanúk pedig utaltak is rá. Egyaránt beszámolnak a velük történt eseményekről és a „köz-hírrrel” hallott történetekről.

Problemátikus azonban annak a meghatározása, hogy valójában mit és mennyire részletesen rögzítettek az elhangzottakból a lejegyzők, érinthettek-e a változások, átfogalmazások tartalmilag is lényeges részleteket. Ezzel összefüggésben az is kérdés, hogy mennyiben voltak az egyes közbeavatkozások, módosítások tudatos törekvés eredményei, és mennyiben magyarázhatók a memória korlátaival, a felidézés töredékességével. Hasonlóan kérdéses, hogy az adott szövegek változataiból, tisztázatokból, másolatokból mi és milyen formában hozzáférhető (GRUND 2007a, 2007b; 2012; KYTÖ–WALKER 2003: 223–226; CULPEPER–KYTÖ 2010: 56–58). A lejegyzések korai szakaszai (jegyzetek, kulcsszók, esetleg gyorsírással készült változatok) ritkán ismeretesek. Kifejezetten a szövegváltozatok közötti módosítások kapcsán állapítja meg PETER GRUND azt, hogy salemi tanúvallomások javításaiból közel sem lehet teljes képet kapni a jegyzőkönyvezés folyamatáról (bár más körülmények között is zajlott, mint a magyar gyakorlatban) – a vádlottak kihallgatásai valamivel több eredménnyel kecsegtetnek. A tanúvallomások ugyanis túl rendezett képet mutatnak ahhoz, hogy közvetlen rögzítések legyenek, ráadásul vannak másolásra jellemző hibák, melyek korábban meglévő szövegváltozatokra, jegyzetekre, teljes-szöveg verziókra, de legalábbis igen kiterjedt jegyzetekre utalnak (GRUND 2007b: 19–21). A salemi perszövegek esetében sokszor tudható, ki az aktuális lejegyző, így bizonyos stratégiákat személyekhez is lehet kapcsolni –

ugyanakkor mégsem azonosítható ilyen esetekben sem minden közbeavatkozás, illetőleg hogy mely nyelvi jellemzők kihez tartoznak (GRUND 2007a: 143–145, 2012: 44–45; GRUND et al. 2009: 67). A kérdés tehát gyakran akkor is nyitott marad, ha a lejegyzők személy szerint azonosíthatók (főként ha más forrás nem maradt fenn tőlük). Ezúttal a 16–18. századi tanúkihallgatásokat nem további beszélt nyelvi jellegűnek számító szövegekkel hasonlítom össze, hanem a jegyzőkönyv szövegtípusán belül maradvá, az idő dimenziója mentén keresek összefüggéseket.

3. Megközelítés. Az egyöntetűség (más terminológia szerint azonosság) elve szerint a jelenben megfigyelhető mechanizmusok (erők) és mintázatok segítségével magyarázhatók a történeti jelenségek, változások (LABOV 1965: 93; ROMAINE 1982: 122). Ez az elv bizonyos esetekben a mintázatok azonosításakor is működtethető. A tanúvallomások és más hivatali források beszélt nyelvi jellemzőit tekintve kommunikációs jelenségek alapján (káromkodás, hangadások, gesztusok, vö. PUSZTAI 1999), frazeológiai jellemzők szerint (B. GERGELY 2002); fonéma–graféma megfelelések, szórendi változatok, pragmatikai jellemzők nyomán (HAADER 2006: 48–51).

Nemcsak a grammatikai és pragmatikai vizsgálatok szempontjából lehet tekintetbe venni a mintázatok feltételezett azonosságának elvét, hanem a forráskiadás és a források felhasználása szempontjából is. A vélt azonosságra épülnek a kiejtést rekonstruáló szövegközlések; ezekben azonban fennáll annak a veszélye, hogy a mára valójában viaszosorult nyelvi elemet nem adekvát módon azonosítják. Például:² 1755: „megfenyegette őtet, várjá, úgymond, tíz esztendő múlva is megkeserüld az én elmenetemet” (MBF. 4: 583); ugyanez szándéka szerint betűhű változatban: 1755: „meg fenyegette őtet *varra* úgy mond tíz esztendő múlva is meg keserüld az én el menetelemet” Bosz 2: 451. sz.). A modern, rekonstruált szöveg-változat átírása tehát morfémat és grammatikai kategóriát érinthet: a mondatzóvá vált *rávár* >> *vár + rá* helyett egyszerűen igealakként értelmezték a kérdéses elemet (az elem grammatikalizációjáról és a további adatokról l. VARGA 2017). Szintén nem helytálló a következő értelmezés: 1771: „No, Anuca *megetted* Bölkényi Komának a fiát, meggyógyítsd, mert ha nem, megégetlek borsószalmában” (KISS szerk. 1998: 222). Egy másik közlésből ugyanis kiderül, hogy nem a ’megmérgez’ jelentésű *megéte*, hanem a korszakra és a szövegtípusra oly jellemző *megez* ’megbetegít, megront’ – pl. 1735: „az egy feletem *megette* Kovács Szabóné, és a másikat most *eszi*” (Bosz. 2: 412. sz.) – jelentésű igealak szerepel a kérdéses helyen: 1771: „Nó Amica *megetted* a Bölkényi koma fiát meggyógyítsd mert ha nem megígetlek borsószalmába” (MBKF. 314/852); a *megez* jelentésváltozásáról l. VARGA 2015). A történeti szókincs-, szöveg- és világismeret kialakítása ilyenkor sem nélkülözhető, ez jelzi az egyöntetűség alkalmazásának korlátait.

3.1. Lehetőségek. Noha az egyöntetűség elvének elsősorban a nyelvi változás magyarázatában vagy a mintázatok terjedésének meghatározásában van szerepe (LABOV 1965: 93; ROMAINE 1982: 122), a jelen vizsgálatban új, módszertani

² Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás a TMK-ból elérhető szövegek esetében az év és a kötet rövidítése (Bosz. 1–3.), valamint a per száma alapján, ritkább esetben – a TMK-ból egyelőre nem elérhető szövegek esetében – az oldalszám szerint történik.

szempont az, hogy az egyöntetűség egyáltalán működtethető-e a szövegalkotási stratégiák esetében, azaz a mai megoldások mennyire vetíthetők vissza a korábbi időszakokra, vagy – más nézőpontból – megvan-e ezeknek a hagyománya ekkoriban. A boszorkányperek a 18. század végéig lezárulnak (bár szórványosan a 19. század elejéről is kimutathatók), így a stratégiák történetisége, alakulásai természetesen nem vázolható fel a maga teljességében, hiszen a vizsgált források időbeli egymásra következése nem folytonos. A korszak úriszéki kihallgatásai pedig az ügyek jellegéből adódóan tekinthetők közvetett párhuzamnak. Ráadásul a (kivételesen) boszorkányságnak minősített vádak esetében az úriszéki eljárásban nagyobb jelentőségűnek mutatkoznak az ún. tisztító eskük, mint a tanúbizonyítás (vö. Úriszék, Bevezetés 42–44; lásd a 95, 195, 231, 240, 372, 381. és 383. számú pereket).

A napjainkra jellemző jegyzőkönyvekben közismerten nem a tanú megformálásait követi a szövegalkotás, hanem a kihallgatást végző személy saját szavai és mondatszerkesztése szerint rögzülnek (DOBOS 2010a: 203; VINNAI 2010a: 171). Fontos különbség mutatkozik természetesen a technológiai lehetőségekben, hiszen lehetőség van a jegyzőkönyv gyorsírással, kép- vagy hangfelvevővel vagy egyéb berendezéssel történő rögzítésére is, illetőleg a kihallgatások is közvetlenül megfigyelhetők (VINNAI 2010a: 168–169). Emellett manapság a jegyzőkönyvezés elveit rendeletek, jogszabályok határozzák meg, például azt, hogy mely tényeket kötelező jegyzőkönyvbe foglalni (VINNAI 2010a: 170–171). A vádlottak kikérdezése is feltételekhez kötött, a jogszabályi feltételek párhuzamba állíthatók a társalgás pragmatikai elveivel (DOBOS 2010b: 53–56).

Az átfogalmazás olyan mértékű is lehet, hogy a tanúk vagy a gyanúsítottak később nem is ismernek rá saját beszámolójukra (VINNAI 2010a: 169–170). A beszámolók ráadásul tartalmilag is átalakulnak, elsősorban az ügy szempontjából a jogi vonatkozású releváns részekre koncentrálnak, azokat megőrizve. A jegyzőkönyvi rögzítés elveit tekintve a tárgyalótermi és tanúkihallgatási diskurzusok rögzítése a nyelven belüli fordítással állítható párhuzamba, melynek során olyan tendenciák figyelhetők meg, mint a nyelvhasználat idealizálása, a sztenderdizációs törekvések, eufemizmusnak tekinthető megoldások, a nonverbális kommunikáció kihagyása, valamint az explicitáció, azaz a „célnyelvi” igények szerinti kifejtés (SZABÓ 2010; DOBOS 2010a: 223–250; VINNAI 2010a: 175–180). A célnyelvi igény gyakran arra utal, hogy csak a jogi értelemben releváns részek kerülnek jegyzőkönyvbe.

A nyelvhasználat idealizálása az alábbiakban foglalható össze: 1. a beszámoló kiegészítése olyan tartalmakkal, amelyek el sem hangzottak; 2. a szóbeli közlés homályosságát eloszlató módon részletezve a tartalmilag releváns egységeket; 3. ezzel együtt jár a töredékes és tömondatokból bővített összetett mondatok létrehozása; 4. az idealizálás részeként „legalább egy regiszterrel feljebb emelkedik” a megformálás (SZABÓ 2010: 25–26; VINNAI 2010a: 178, 189). Ezzel együtt a bíróság tipikusan a tanúnak tulajdonítva kezeli a kész szöveget (a szóhasználatot és az információkat egyaránt VINNAI 2010a: 178–182). A továbbiakban ezeket a jellemzőket szembesítem a történeti anyaggal. A mai kihallgatások esetében megvan a lehetőség arra, hogy a jegyzőkönyvet és a tényleges vallomás hanganyagát – annak részleteit – pontról pontra összevessék (VINNAI 2010a: 180–181). Történetileg a legtöbb esetben a végleges szövegváltozatot ismerhetjük

meg, azonban valamelyest az eredményből is következtethetünk a folyamatra, a különféle stratégiákra.

3.2. ... és korlátok. A történeti anyaggal való összevetést megelőzően érdemes néhány szempontot, további tényezőt előzetesen jelezni. A mai jegyzőkönyvezés elvei szerint lehetőséget kell biztosítani, hogy a megkérdezett (tanú vagy gyanúsított) a vallomását összefüggően előadhassa, de erre a gyakorlatban nincs lehetőség, egyrészt a rögzítés tempója miatt, másrészt a kihallgatónak azokat az elemeket kell kiszűrnie, amelyek a nyomozás szempontjából relevánsak (VINNAI 2010a: 172–173). Éppen ezért a vallomás összefüggő előadása alig fordul elő, akár azért is, mert többször is kikérdezhetik a vallomást, illetve másodjára csak bizonyos részleteket, de elsősorban az egyidejű rögzítés miatt; hazánkban a legtöbb kihallgatás szinte végig a kérdés–felelet–gépelés technikáját követve zajlik, ugyanakkor az eredmény összefüggő beszámolóként jelenik meg (VINNAI 2010a: 176–178).

A történeti szituációban eleve kérdés, hogy többé-kevésbé összefüggő vallomás hangozhatott-e el (utána kiegészített kérdésekkel és válaszokkal). A boszorkányperes jegyzőkönyvek általában összefüggő formájúak, ugyanakkor egyes lejegyzésekben nyilvánvaló, hogy a tartalmat tagoló és az olvasó figyelmét irányító kérdőpontok a későbbi tisztázás-másolás során, utólag kerültek bele a szövegbe 1731: „Jollehet ugyan a szomszédságban lakott e Fatens Soos Eörsével, egyéb Boszorkányságát nem tapasztalta, *hanem ad 2dum Mindenkoron* szollották Boszorkánságáru, a kikkel haragot tartott” (Bosz. 2: 437. sz.); 1732: „s nem is hallotta, a kikkel valakinek vagy ártott, vagy használt volna, *hanem Ad 2dum Az proxime mult 1731dik esztendőben ezen Vitnyédi kösségnek Tehén Csordája betegeskedvén*” (Bosz. 2: 270. sz.). Ezek ismeretében az összefüggő történetmondásnak a lehetősége legalábbis nem zárható ki teljességgel ebben a forrásban. Mindenesetre a jegyzőkönyvbeli monológ formába felidézett párbeszéd, és időnként metakommunikatív kommentárok szövődnek (a kérdőpontokkal vagy további tanúkkal kapcsolatban).

A korszakban még nincs hivatalos (és ennek megfelelően sztenderdizált) nyelvváltozat, így legfeljebb intuitív törekvésekre találhatunk példát. Korábbi kutatások a nyelvjárási keveredés eseteit mutatták ki – az egyes kihallgatási szakaszok különböző jegyzői között, a normakövető és a helyi nyelvjárási alakok összjátékát eredményezve (részletesen lásd SZENTGYÖRGYI 2013), illetőleg a két-nyelvűség különféle fokozatait egyéni és közösségi viszonylatban (SZENTGYÖRGYI 2007). Az idealizálás kérdése tehát e tekintetben kevésbé lehetett tudatos.

A boszorkányperes anyag ismeretében nyilvánvaló, mégis említésre méltó különbség, hogy nincs mód a kérdező és a tanú/gyanúsított közötti egyezkedés feltárására olyan módon és mértékben, ahogy az napjainkra – hangfelvétel, a rendőr által diktafonba mondott szövegváltozat stb. segítségével – lehetőségessé vált. Például napjainkban először több eldöntendő/választó vagy állítással határos kérdést tesznek fel: „Ismerem, nem ismerem? [...] Ismerem, haragszom rá vagy nem haragszom rá? [...] Tehát most jelenleg haragszik rá?”. Más esetben megmutatkozik a stílussal kapcsolatos egyezkedés, bizonyos felidézett diskurzusrészeket kapcsán: „Persze, mondja nyugodtan, engem nem zavar”, míg a jegyzőkönyvben az idézet elmarad, egy utalásszerű, értékelő megjegyzés válik belőle („iszonyúan

átkozódott, szitkozódott” – VINNAI 2010a példái alapján). Az egyezkedés meglétére a 16–18. századi anyagban leginkább egyes szöveges megoldásokból, a kommunikációra vonatkozó megjegyzésekből következtethetünk: 1748: *amint szoktak beszállni az illyes Aszonyok* (Bosz. 2: 295. sz.); 1700: *egy mérges pattanás költ, melyet mondottanak Pokol Varknak* (NB. 133); 1727: *Tovább mivel földöztek bé a pörléseket, nem akarván a fatens hallgatni, hanem dolgára menvén nem tudhatja* (MBF. 2: 99); 1752: *csak fül hegygel hallottam beszédét* (MBF. 2: 236).

Az egyezkedés a történetmondás során felidézett párbeszédből is kimutatható, ezúttal inkább a közösségi szóhasználati jellemzőkre, ezen keresztül a közösség attitűdjére következtethetünk: 1744: *Mi úgy szoktuk, úgymond, azt mondani, nem merjük mondani, hogy rontás* (SzB. 372). Egyezkedésre utalnak azok a megjegyzések is, amelyek a későbbi olvasó számára tesznek világossá tartalmakat, információkat: 1754: *Zainé mondotta volna valakinek a Tanú Ablakja alatt, hogy nem jó minden Aszonnyal jót tenni értvén a Tanút, mert bal itellel vannak az ember felől* (Bosz. 1: 158. sz.); 1751: *hogy az az madzagh (értvén a kordáját) vagyon az derekadon* (Bosz. 2: 434. sz.); 1741: *Francsics Vidáné, kit máskint Mátai Marinkának hinak* (Bosz. 2: 277. sz.); 1731: *nagy !ganyuja az Fátensnek sokszor nevezet Birta Mártonnéhoz; máskéntis az Faluban csak az vólt az neve, az az Boszorkány Bertáne* (Bosz. 2: 315. sz.).

Napjaink formai szabálya és gyakorlata szerint a beszámolók első személyben fogalmazódnak meg, méghozzá annak érdekében, hogy a későbbi olvasó úgy érezkelje, mintha ő maga is élőszóban hallaná a vallomásokat (VINNAI 2010a: 170–171). Ezzel szemben a boszorkányperes jegyzőkönyvekben az aktuális tanúk egyes szám első és harmadik személyben egyaránt szerepelhetnek, illetőleg időnként váltakozik is a kettő egymással. Olykor a vádlott kihallgatásában is megfigyelhető ez a kettősség. Az explicitté válást tehát ebből a szempontból is meg kell vizsgálni.

4. Összevető elemzés: szövegjellemzők, tendenciák. Az alábbiakban a főbb szinkron szövegformálási stratégiákról lesz szó, elsősorban a „célnyelvi igények”-ről, a regiszter alakulásáról (eufemizmusok, stílusbeli változtatások, átfogalmazások), valamint annak kérdéséről, hogy a jogi kontextus ellenére a nonverbális kommunikáció és a környezeti vagy más módon látszólag az „ügyre” nem tartozó elemek beszüremkednek-e a kihallgatás jegyzőkönyvi változatába.

A nyelvi anyag bemutatását tekintve módszertanilag az a célravezető, ha az elemzés során egyaránt tudunk idézni az adott kérdéskörrel kapcsolatos megállapítást alátámasztó és cáfoló szövegrészleteket is. Pragmatikai jelenségekről lévén szó, kevésbé van mód arra, hogy az előfordulási valószínűségeket tekintetbe vegyük, mivel nem minden stratégiát tudunk szókinszalapon (korpuszos keresésre átfordítható módon) megragadni. Egyaránt szerepelnek részletek 16. és 18. századi tanúvallomásból, különböző megyékből – annak érdekében, hogy a kutatás ezen stádiumában dinamikus legyen az elemzés, vagyis ne mosódjanak el (esetleg jogi vagy néprajzi értelemben) első pillantásra kevésbé releváns különbségek.

4.1. Explicitáció, „célnyelvi igények”. Napjaink jegyzőkönyvezési gyakorlatát úgy kell végrehajtani a nyomozónak, „hogy a lehető legpontosabban feltárjon egy múltbeli eseményt, de egyúttal a jövőbe is kell tekintenie, és úgy leírnia

ezt az eseményt, hogy az jogilag is megállja a helyét az ügyészség és a bíróság előtt” (VINNAI 2010a: 180). Ennek érdekében további részletekkel kiegészíti a beszámolót, melyek valójában el sem hangzottak a laikus szájából. A tanulmányban közölt szövegrészekből és összevető táblázatból a következőben mutatkozik meg ez a stratégia: „Egy alkalommal löttem neki a falhoz” (= a gyanúsított bólint a feltett kérdésre, vö. VINNAI 2010a: 181). Az írott szövegben a rendőr igyekszik eloszlatni a szóbeli közlés homályosságát, például (a gyanúsított ennyit mond: „mi be is me-ment ... Én nem foglalkoztam v-vele”; míg a jegyzőkönyvben ez olvasható: „Én nem foglalkoztam vele, talán meg sem vártam, amíg feláll a földről, hanem bementünk a lakásba”. Vagy: „Nem láttam végképp rajta.” A hivatalos szövegváltozat azonban ez: „Amikor vitatkozni kezdtünk, nem láttam Sz-nén sérülést”. A kész szövegben a tö- és töredékes mondatokat bővített, összetett mondatokként olvashatjuk, pl. „Meglöttem. Semmi nem volt”. Míg a jegyzőkönyv szerint: „Nem ütöttem meg, tehát nem bántalmaztam, sem ököllel nem ütöttem, sem nem rugdostam” (vö. VINNAI 2010a: 181–182). Bár a mondathatár megállapítása történeti szövegekben problematikus, annyi kijelenthető, hogy többszörös alá- és mellérendelések, közbeékelések, mondatátszövődések tarkítják a tanúvallomásokat, már a fogalmazványnak, piszkozatnak tartott szövegváltozatokban is.

A közölt szövegrészek alapján ugyanakkor előfordul a tartalom tagoltabb megfogalmazása is, noha az elhangzott mondat sem tekinthető agrammatikusnak: „Nekiesett a falnak, o-olyan részeg volt”. A jegyzőkönyvben azonban ez látszik: „Ekkor ő nekiesett a falnak. Elégé ittas is volt” (VINNAI 2010a: 181). Ennek a részletnek az a sajátossága, hogy a megnyilatkozó alapvetően direkterben fejezi ki az oksági összefüggést (olyan részeg volt a sértett, hogy nekiesett a falnak, implikálva, hogy nem a gyanúsított tehető ezért felelőssé), mint ahogy az a jegyzőkönyvben megjelenik. Az utóbbi esetben a külön mondatként konstruált részlet azzal, hogy csak hozzáfűzve kapcsolódik az előző gondolathoz, közvetetté teszi az elhangzott változatban még nyilvánvalóan kifejezett (vélt) oksági összefüggést.

A 16–18. századi tanúvallomások esetében természetesen az sem egyértelmű, hogy mi az, ami semmilyen formában nem hangozhatott el a kihallgatáskor – arra azonban találhatunk példát, amikor a természetes megfogalmazást legalább részlegesen felülírja a szituáció, illetőleg a hivatalos szituáció keltette elvárások. Ilyenek például az időbeli kivetítés, visszavetítés egyes megnyilvánulásai, amikor olyan jellemzővel utalnak az egyes szereplőkre, amely a történet idején még nem volt érvényes: 1716: *hanem az uczára csuszván mászván ki meg hólt Beke Mártonne, nagj fel szóval kiáltotta* (Bosz. 1: 61. sz.); 1750: *valamely napon néhaj Ura e fatens Aszonynak Biró Urtul haza jött* (Bosz. 2: 428. sz.); 1721: *a vason lévő Bán Györgyné bent teremvén* (Bosz. 2: 259. sz.); 1741: *az David Banyara az az raboskodó személyre* (Bosz. 2: 418. sz.); 1716: *az után tovább nem hagyta az Leányát meghólt Festő Jutkával beszéllejenj* (Bosz. 1: 61. sz.). Ezek a megjegyzések a szóbeli közlést pontosítják, a szereplők egyértelmű azonosítása érdekében történnek – ilyen tömörített formában manapság mégis kívánatosnak hatnának a jogi szövegben.

CECCONI szerint a korábbi korszak tanúvallomásai esetében alkalmazható az ALLAN BELL nevéhez köthető *audience design* ’hallgatóságra tervezés’ terminus

– nem stílusra, hanem a tartalomra vonatkozóan (CECCONI 2010: 248). A boszorkányperes lejegyzésekre jellemző az időbeli és oksági összefüggések nyomatékos jelölése, illetőleg hogy megelőlegezi bizonyos tényezők, információk jelzését, azonosítását a későbbi olvasó számára, mint a korábban már idézett *értvén ~ más-ként* (valamint *vagyis, tudniillik*) kezdetű pontosító részletek. Napjaink jegyzőkönyveitől eltérően a boszorkányperes beszámolókból a vádlott és a tanú egyaránt szerepelhetnek egyes szám harmadik személyben is. Ez nemcsak a magyar forrásokra igaz, a korszakban az angol tanúvallomások következetesen további jelölésekkel, körülírással azonosítják a szereplőket (*she this examinant, she the aforesaid Anne*; KYTÖ–WALKER 2003: 223–224; azonban ez nem kizárólagos megoldás, van példa a kontextusra hagyatkozásra, vö. GRUND – WALKER 2011: 45). A magyar tanúvallomásokban sem példátlan a *sokszor említett* mint jelző, azonban egyáltalán nem kötelező vagy következetes módon jelenik meg.

Fontos azonban, hogy más perszövegekben nem egyszer nehézséget okoz az éppen aktuális cselekvő azonosítása, illetőleg a szituációs kontextus ismeretével válik egyértelművé, hogy épp kire/mire vonatkozik az adott cselekvés/történet: 1733: „látta, hogy Gál István Felesége képibe nagy Csörgéssel *az ablakon bé ment egy Asszony, melyet látván az Fatens, elsivalkodott. Az Férje felkelvén, eltűnt*” (ti. az elsivalkodást kiváltó látomás; SUGÁR szerk. 1987: 141). A kontextus ismerete azért is szükséges lehet, mert a tanú és a vádlott egyaránt harmadik személyben szerepel: 1716: *Tudgya nyilván fatens hogy Pap Mihály Leanyara ment volt és erüszakot akart tenni Leanyan de hogy semmit nem vehetett rajta, az után Eördögh képpében rea járt, és kinzota eőtet* [tudniillik a vádlott, Lengyel István] (Bosz. 1: 29. sz.). Az oksági összefüggéseket sem mindig teszi explicitté a sorrend: 1755: *az haja pedig le volt eresztve jól lattam es Annya szült mezitelen volt (mivel szép Hold világ volt)* (vö. a holdvilág inkább a látással összefüggésben releváns; Bosz. 3: 474. sz.). Az explicitáció összességében talán a legjellemzőbb tendencia, azonban további magyarázatra várnak azok az esetek, ahol a kontextusra hagyatkozás vagy más miatt megmarad az implicit, akár értelemzavaró fogalmazásmód.

4.2. A regiszter és az eufemizmusok. Ahhoz, hogy a tanúk és a gyanúsítottak „laikus” beszámolója a jogi eljárásban – az ügyészség, bíróság előtt – is megállja a helyét, a szóhasználatot is szükséges lehet megváltoztatni (VINNAI 2010a: 178–181). Részben stílusbeli módosításról, a regiszter emelkedéséről számolnak be, azonban ezek egy része rendeletben, jogszabályban rögzítve van (például *gyilkolás* helyett az *emberölés* a jogilag elfogadott terminus, vö. SZABÓ 2010: 26). Ezt a fajta változtatást a 16–18. századi anyagon aligha kérhetjük számon.

A korábbi diskurzusok, megszólalások felidézése szintén kevésbé jellemző napjaink jegyzőkönyveire, s bár az elhangzottaknak lehet jelentősége, azoknak is gyakran összefoglalásait látjuk, vagy éppen csak utalást, valamilyen értékelő elem (jelző, határozószó) mellett. Az alábbi esetben maga a megnyilatkozó is vonatkozik a felidézett szóhasználatról – valószínűleg inkább a szituáció miatt, hogy vallomást kell tennie: „Én, én ne-nem, hát én nem hallottam, csa-csak any-annyit hogy izé átkozódott úgy hogy hát mondta hogy bűdös kurva anyádat meg hát na olyan”. A jegyzőkönyvből kimarad a helyzethez nem illő megnyilatkozás, inkább az ahhoz kapcsolódó elmarasztaló attitűd jelenik meg (valamint valóban emelke-

dik a regiszter): „Én akkor sem, később sem hallottam, hogy fájlalta volna valamijét, csak iszonyúan átkozódott, szitkozódott” (vö. VINNAI 2010a: 180–181).

A boszorkányperes tanúvallomásokban nem ennyire egyértelmű az ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulások kezelése. Különféle stratégiákról beszélhetünk: előfordul, hogy megtartják az oda nem illőnek vagy trágárnak tartott elemeket formulák nélkül, máskor a megtartott elem előtt szabadkozó formula szerepel, megint más esetekben pedig eufemizmust használnak (általában szabadkozó formulával). A stratégiákat tekintve, ha egy kihallgatás több tanúvallomását vetjük össze, akkor sem derül ki, hogy egy-egy kevésbé szókimondó kifejezést, eufemizmust látva az aktuális tanú szóhasználatára kell-e következtetnünk, vagy a fogalmazó szóválasztására: 1754: *azt javasolta: hogy böcsüllettel szólnán, annak az emésztetivel kötnék a lábát, a kire gyanóság vagyon* (Bosz. 1: 98. sz.) vö. 1749: *hogy megh romlott Leányának (:Salvo honore:) a ganajját maga csizmájában a Leánynak keményben a füstre fel akasztotta* (Bosz. 2: 328. sz.); 1742: *az Tyukjainak S. V. alfelet sörtvéles fonállal be varrtak* (Bosz. 2: 282. sz.), vö. korábbi vallomásban: 1742: *Tyukjainak S. V. az segeket sörtvéles fonállal bé varták* (Bosz. 2: 282. sz.). A kérdés tehát több tekintetben is nyitott. Annyi azonban bizonyos, hogy a regiszter közel sem annyira „emelkedik”, mint azt napjaink jegyzőkönyveiben látjuk. A korszakban nyilvánvalóan kevésbé volt szabályozva, mi megengedett, és mi nem a jogi eljárásra jellemző nyelvhasználatban. A korábban illetlen(nek tartott) részletek megjelölése önmagában nem magyarázható azzal, hogy ez volt a szokás, hiszen az érintett elemek bármelyike előfordulhatott mindenféle jelölés nélkül is. A szabadkozó formulák mellett is teret kaphatott a tanúk (vagy a történet más szereplőinek) természetes nyelvhasználat.

4.3. Diskurzusszervező/jelölő fordulatok, metakommunikatív jelzések, nonverbális kommunikáció. A napjainkra jellemző jegyzőkönyvezésből kötelezően kimarad a nonverbális kommunikáció, a beszélt nyelv homályossága, a hezitálás minden formája, akár a szövegalkotásra vonatkozó reflexiók is (DOBOS 2010a; VINNAI 2010a). Noha az hangzik el: „Hát, hát én hát, hát mit mondjak? E-ez egy pár pillanat volt, mikor ez megtörtént mi be is me-ment” mindössze annyi szerepel a jegyzőkönyvben: „Pár pillanat alatt történt” (VINNAI 2010a: 181–182). Természetesen ezúttal is problematikus a történeti anyaggal való szembesítés, hiszen nem tudhatjuk pontosan, mi is maradt ki a beszámolókból. Mégis arra lehet következtetni, hogy ebben a tekintetben távolodik el leginkább a boszorkányperes szövegalkotás a mostani jegyzőkönyvek nyelvhasználatától.

Noha a tanú/vádolt saját nonverbális jelzéseit nehezebb tetten érni a vallomás során (egy-egy kivételes helyzettől eltekintve: 1729: „Az fatens el vegezvén előttünk fassioját akkor *harmadszor ütötte ki az nyavalya*” Bosz. 1: 151. sz.), a vallomás közben felidézett párbeszédek mellett mégis megtalálhatók bizonyos nonverbális gesztusok említései is a rögzített beszámolókból: 1741: „*torka tátva kiáltotta* a fatens, hogy haj föl Vidáné nyomorultya” (Bosz. 2: 277. sz.); 1743: „*fejét haitogatván mondotta: Attkozott ki miát énnekem meg kölletik halnom*” (Bosz. 2: 278. sz.); 1724: „hallotta tulajdon maga szájából Kós Andrásnének: *Maga mellyit erőssen meg ütvin átkozott legyek*” (Bosz. 1: 13. sz.); 1756: „a füvet vizsgálván a fatens, látta hogy *habókolva mégyen egy farkas a nyomás mező felé*”

(Bosz. 3: 481. sz.); 1726: „*az pitvar ajtaján bejött, és törte a kezét lamentálódván, hogy miért hoztak bút a fejére*” (SzB. 54). Ez nyilván annak eredményeképpen történik, hogy a kérdőpontokban mindig felszólítják a tanút, hogy „voltaképpen” vagy „circumstancialiter” vallja meg, mi is történt.

Bizonyos gesztusok különösen fontosakká válhatnak a történetben: 1753: *harag szemmel tekintte az Legenre és haza ment, és mingyárt az Legenynnek uja nagyon megh dagadot* (Bosz. 1: 179. sz.); 1747: *haragos szemet fordított reaja Hős Anna, akkor Eczaka mingyárt meg romlott a Gyermeke* (Bosz. 1: 198. sz.). Ilyenkor nem egyszerűen a nonverbális kommunikációról számolnak be a tanúk, hanem azt a vélekedésüket is kifejezik, hogy ez az ő szemükben a rontás, a boszorkányság része (vagy azzá vált a következmények ismeretében) – egy-egy gesztus utólag átértelmezve is jelentőséget kaphat. Szintén mindig rákérdeztek az információ forrására, s a tanúk erre is reflektáltak, főként ha számukra szokatlan, boszorkánygyanús dolgot éltek át: 1741: *Ezeket pedig onnét tudgya a fatens referálni, mivel magával valóságossan, nem álom látásban történtek* (Bosz. 2: 277. sz.); 1753: *Nyilván és nem állomképpen történt Dolgokat Musa Ersebettül, és Kocza Katátul láttott* (Bosz. 2: 348. sz.). Nem példátlan azonban az sem, hogy a tanúk kevésbé együttműködők, s inkább elhárítják a válaszadoást: 1745: *Felesige mindazáltal a Fatensnek jobban observálta azért eskutessék meg, ki foghja vallanyi mitt vett eszre hozzájuk, férfiu levén nem sokat törődött vélek, nemis akart tudnyi felőlők* (Bosz. 2: 293. sz.); 1746: *hanem eleget beszéltek felőlők kire nem sokat figyelmeztet a fatens* (Bosz. 2: 294. sz.); 1676: *ki jövé az kis ajtón kívül, ott osztán mint volt, nem tudom* (NB: 101).

Ha a fenti szinkrón szövegrészlethez hasonló hezitálásra nincs is példa a történeti anyagban, a tanúknak lehetőségük volt arra, hogy pontosítsák a beszámolójukat. Erre találunk példát a szövegekben (általában formulával jelezve a hozzátoldást): 1755: *Hogy nem a Kiss Ferencz, hanem a Kiss György mondotta: Ördögh teremtette akar ki lesz, de eszt megh bannya*. (Bosz. 2: 296. sz.); 1731: *nem szájából hallotta Birtanénak, hanem Nagj Illesnéül hogj szemere vetette Birtané* (Bosz. 2: 315. sz.); 1737: *de azt nem mondhattya attul a Palyinkátul vagy másutl de azt tudgya hogy tebb Palyinka nem volt nála hanem tsak a kit meg itatott véle* (Bosz. 2: 320. sz.). Megjelennek olyan megjegyzések is, amelyek a szövegalkotás folyamatára, a történések felidézésére vonatkoznak: 1722: *az másik Aszszont ki lehetett nem vöttem eszemben* (Bosz. 1: 34. sz.); 1734: „hogy ki fogták ithon is eöket világossan jut eszében, aztis tudgya, hogy a Pányva kötélrül a leánya vitte be eöket öszve füzvén mint a Lovakat szokták” (Bosz. 1: 84. sz.) 1747: „el lölte a hidegh, és mint edgy holnapigh lölte, s jut eszében a Tanunak, hogy az Anya ezen hidegh lölését Fíának a Rabra gyanétotta” (Bosz. 2: 422. sz.); 1747: *nem nagy idővel az után, de hányad nap nem emlékezik a Fatens* (Bosz. 2: 422. sz.); 1755: *kinek a nevét akkor jól tutta de most nem jut eszében* (Bosz. 2: 451. sz.); 1755: *melly történt dologh után a mint jut eszében a Tanunak két vagy három nap mulva Edes Attya olly szöröncsétlen nyavalában esett* (Bosz. 2: 296. sz.); 1756: „de miert cselekedte? nem jut feleségének beszédje esziben, hanem hogy esztet több falusiaktul is kivált magátul Tálós Györgytül hallotta közönségessen” (Bosz. 2: 404. sz.).

A boszorkányperes tanúvallomásokban ráadásul teret kaphat a tanú gondolatmenete is – akár az elbeszélte történet részeként felidézve: 1677: *az uton latta hogy Molnar Ferenczné füvet szedet volna, tsak gondolta magában, hogy nem kár volna megh égetny* (Bosz. 1: 128. sz.); 1756: „mégyen egy farkas a nyomás mező felé, gondolván *a fatens hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért megyen arra*” (Bosz. 2: 481. sz.). Ugyanakkor magukra az átélt történésekre, azok következményére is utalnak, ez is „az ügyre tartozik”: 1750: *de az időtül fogva is fölötte igen rosszszúl vagyon, úgy hogy az mint a Fatenst kénozzák, ha azt mind elől kellene beszélnyi, sok árkus papirosra sem érhatnák le* (Bosz. 1: 95. sz.); 1750: *de mivel gongya nem volt reá, kin történt nem emlékezik reá* (Bosz. 2: 430. sz.).

A körülmények szerinti megvallás tehát fontos tényezője a boszorkányperes tanúbeszámolóknak, olyannyira, hogy a minél részletesebb felidézés, a tanú emlékezése és saját magáról és az ügyről kialakított vélekedése, hozzáállása is kimutatható a jegyzőkönyvekben. Ezeket manapság legalábbis átfogalmaznak, vagy még inkább kihagynák, a jogi értelemben releváns tények és az objektív megfogalmazás érdekében. A boszorkányperes ügyek természetét jól mutatja, hogy ezeknek a szubjektív viszonyulásoknak is jelentősége lehetett, legalábbis nem tartották annyira lényegtelennek, hogy minden esetben kihagyják őket a beszámoló írásos változatából.

5. Záró gondolatok, további problémák. Ahogy azt a napjainkra jellemző nyelvi anyaggal való összevetés is mutatja, a 16–18. századi boszorkányperek különleges forrást képviselnek a jegyzőkönyvezés szövegtípusában. Módszertani szempontból a következőket mondhatjuk. A manapság bevett jegyzőkönyvezési stratégiák korlátozottan vetíthetők vissza. A 16–18. századi jegyzőkönyv sok tekintetben redundánsnak tűnik mai szemmel (részben okkal, hiszen a későbbi eljárás is végig ezekre támaszkodik): többek között a szereplők azonosításának egyes eseteiben, az előtörténetekben, az események apróbb epizódokra bontásában, amelybe a felidézett diskurzusok belesimulnak. Emellett megvan benne az a lehetőség, hogy a korabeli nyelvhasználat bizonyos vonatkozásait hívebben őrizze meg. Beleértve azt is, ahogyan a tanú gondolatmenete, vélekedése, emlékezése belekerülhet a jegyzőkönyvbe. A ma inkább beszélt nyelvi, ezért ilyen kontextusban kerülendőnek tartott elemek – diskurzusjelölők stb. – megítélése is eltérő ezekben a szövegekben, hiszen a hivatalos kérdőpontokban sem kerülük az ilyesmit. A regiszter bizonyos tekintetben emelkedhet (a szóválasztással, ezért viszont nemcsak a lejegyző lehet a felelős), azonban korántsem olyan kiegyensúlyozottan, mint napjainkban. Vannak azonosítható törekvések, akár a szabadkozást, akár az explicit megfogalmazást tekintve, számos szöveg ismeretében azonban vegyes, kevésbé tudatos stratégiák mutathatók ki, nem lehet például eleve eldöntöttnek kezelni, hogy egy illetlennek számító szó kap-e ezzel kapcsolatos jelölést, sőt azt sem, hogy mi számít a korszakban ténylegesen illetlennek. A modern szövegalkotási tendenciák közül leginkább a későbbi olvasó tekintetbevételre igazolódik.

A stratégiák feltárása szempontjából fontos figyelembe venni, hogy a boszorkányperes tanúvallomás bizonyos értelemben „elszigetelt” forrás: nem a fennmaradt szövegek száma alapján, hiszen az különösen jelentős. A fő tényező,

amely elhatárolja ezeket a szövegeket a korszak többi forrásától, illetőleg a hasonló szövegtípusokkal való összevetést korlátozottá teszi – beleértve az úriszéki iratokat is –, az a kulturális beágyazottsága. Sok tekintetben meghatározza a szövegalkotást az a társadalmi-kulturális (és részben jogi) háttér, hogy bármilyen cselekvés, történés kellően gyanússá válhat ahhoz, hogy eljárást indítsanak – és le is folytassák azt – bárki ellen. Más ügyekben – amelyeket az úriszéki iratok tartalmaznak – egy-két tanú beszámolója elegendő, a boszorkányperekben számos megnyilatkozó előkerül egy-egy kihallgatáskor is (ami ráadásul ismételhető, vö. KONCZ 2007: 201–203). Ez a fajta esetlegesség vagy „korlátlanág” – mind a témakört, mind a résztvevők lehetséges számát tekintve – a tanúkihallgatás szövegében is megmutatkozik.

Az ügyre tartozó, jogilag releváns jelzők tehát igen tág értelmet nyernek (szemben a korszakban is viszonylag egyértelmű úriszéki ügyekkel). Nem magától értetődő, hogy a lejegyzés többlépcsős folyamatában végül minek lesz jelentősége, és mi nem kerül bele a későbbi jegyzőkönyvbe. Az idézett példák szerint ezen a téren is a sokféleség, a változatosság uralkodik, így az eredmények igen szélsőségesek lehetnek. A forrásokkal való folyamatos szembesítés nem hanyagolható el, mivel a szövegtípus egyedisége miatt minden megállapítást igazolást igényel. A modellalkotás, a formalizálás csak akkor elfogadható, ha az egyszerűsítés (szempontok, tényezők figyelmen kívül hagyása) nem fed el fontos különbségeket a szövegek között – akárcsak a boszorkányság vádja esetében, az azt feltáró szövegekben is bármilyen jellemző „gyanút” kell, hogy keltsen a kutatóban.

Kulcsszók: boszorkányperek, 16–18. század, tanúvallomás, egyöntetűség elve, írásbeli és kommunikációs kontextus.

Források

- Bosz. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* 1–3. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.
- KISS ANDRÁS szerk. 1998. *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
- KB. = *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Szerk. PAKÓ LÁSZLÓ – TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2014.
- MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1–4. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF etc. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- MBKF. = *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye* 1–2. Közreadja: KLANICZAY GÁBOR – KRISTÓF ILDIKÓ – PÓCS ÉVA. MTA, Budapest, 1989.
- NB. = *Nagybányai boszorkányperek*. Szerk. BALOGH BÉLA. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- SUGÁR ISTVÁN szerk. 1987. = *Bübjárosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. MTA, Budapest.
- SzB. = *Szegedi boszorkányperek 1726 – 1744*. Szerk. BRANDL GERGELY – TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

TMK. = Történeti Magánéleti Korpusz. <http://tmk.nyud.hu> (2018. 06. 20.)

Úriszék = *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. VARGA ENDRE. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

Hivatkozott irodalom

- CECCONI ELISABETTA 2010. Witness Narratives in the 17th Century Trial Proceedings. A Case Study of Historical Courtroom Public Discourse. In: BROWNLEES, NICOLAS et al. eds., *The Language of Public and Private Communication in a Historical Perspective*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle. 245–262.
- CULPEPER, JONATHAN – KYTÖ, MERJA 2000. Data in historical pragmatics. Spoken interaction (re)cast as writing. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 175–199. <https://doi.org/10.1075/jhp.1.2.03cul>
- CULPEPER, JONATHAN – KYTÖ, MERJA 2010. *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DOBOS CSILLA 2010a. Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In: SZABÓ szerk. 2010: 193–227.
- DOBOS CSILLA 2010b. Jogi pragmatika. A tárgyalótermi kommunikáció pragmatikai szempontú vizsgálata. In: SZABÓ szerk. 2010: 29–63.
- DOTY, KATHLEEN 2007. Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8/1: 25–41. <https://doi.org/10.1075/jhp.8.1.03dot>
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNIKA 2017. Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépités ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NyK.2017.113.3>
- B. GERGELY PIROSKA 2002. A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem – Jyväskyläi Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 187–199.
- GRUND, PETER J. 2007a. From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82/2: 119–150. <https://doi.org/10.1215/00031283-2007-005>
- GRUND, PETER 2007b. The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials. *Studia Neophilologica* 79: 3–24. <https://doi.org/10.1080/00393270701287439>
- GRUND, PETER 2011. Scribes and scribal practices. In: KYTÖ, MERJA – GRUND, PETER – WALKER, TERRY *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia). 147–181.
- GRUND, PETER J. 2012. Textual History as Language History? Text Categories, Corpora, Editions, and the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *Studia Neophilologica* 84: 40–54. <https://doi.org/10.1080/00393274.2012.668071>

- GRUND, PETER et al. 2009. Linguistic introduction. In: ROSENTHAL, BERNARD gen. ed. *Records of the Salem Witch-Hunt*. Cambridge University Press, Cambridge. 64–89. <https://doi.org/10.1017/9781107589766>
- GRUND, PETER – WALKER, TERRY 2011. Genre characteristics. In: KYTÖ, MERJA – GRUND, PETER – WALKER, TERRY *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia). 15–57. <https://doi.org/10.1075/z.162>
- HAADER LEA 2006. Az írott és beszélt nyelv viszonyához egy újonnan felfedezett nyelvemlék kapcsán. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. JATEPress, Szeged. 47–53.
- HAJDU LAJOS 1985. *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HILTUNEN, RISTO 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: TANSKANEN, SHANA-KAISA et al. eds., *Discourses in interaction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia). 61–80.
- KÁLLAY ISTVÁN 1985. *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD értekezés, kézirat. Miskolci Egyetem, Miskolc. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5649/1157.pdf> (2018. 05. 30.)
- KYTÖ, MERJA – WALKER, TERRY 2003. The Linguistic Study of Early Modern English Speech-Related Texts. How “Bad” Can “Bad” Data Be? *Journal of English Linguistics* 31/3: 221–248.
- LABOV, WILLIAM 1965. On the mechanisms of linguistic change. In: KREIDLER, CHARLES W. ed., *Report on the sixteenth annual round table meeting on linguistics and language studies*. Georgetown University Press, Washington. 91–115.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- ROMAINE, SUZANNE 1982/2009. *Socio-historical linguistics: its status and methodology*. Cambridge University Press, Cambridge – New York. [https://doi.org/10.1017/\[cbo9780511720130](https://doi.org/10.1017/[cbo9780511720130)
- SZABÓ MIKLÓS 2010. Nyelvi átfordítások a jogban. In: SZABÓ szerk. 2010: 9–29.
- SZABÓ MIKLÓS szerk. 2010. *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperekben. In: HOFFMAN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelv, nemzet, identitás III. Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 329–343.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változásai a középmagyar kori boszorkányperekben. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. SZTE, Szeged. 151–168.
- VARGA MÓNKA 2015. „Te öttől meg engemet néne” – A megbetegedés metaforáiról boszorkányperekben. *Magyar Nyelvőr* 139: 321–332.

- VARGA MÓNIKA 2017. A grammatikalizáció néhány esetéről boszorkányperekben. In: GÉCSEG ZSUZSANNA szerk., *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 101–120.
- VINNAI EDINA 2010a. A diskurzus kötött rendje: Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljárásban. In: SZABÓ szerk. 2010: 153–191.
- VINNAI EDINA 2010b. A „jog és nyelv” kutatások. In: SZABÓ szerk. 2010: 65–90.

On scribal and communicative strategies of witness depositions of witch trials

The present paper explores the written and communicative context of witness depositions in 16–18th century Hungarian witch trials. In particular, it tries to account for the possibilities and ways of scribes' interventions. As compared to present-day ways of recording statements in court, the historical material reveals a number of essential differences of principle: what can be most clearly detected is the pursuit of explicitation (in a particular amalgam with reliance on situational/thematic context); less clearly revealed are idealisation of language use and omission of peculiarities of oral discourse. All these are related to the particular legal and cultural embeddedness of witch trials.

Keywords: witch trials, 16–18th centuries, witness depositions, principle of uniformity, written and communicative context.

VARGA MÓNIKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ósmagyar kori latin és (elő)újlatin jövevényszavak a magyar nyelvben?

1. 2016-ban jelent meg ISTVÁN FRITSCHÉ Koinzidenzen (Egybeesések) című könyve, amely a magyar és latin/(elő)újlatin nyelvek közötti lexikális egybeesésekről, hasonlóságokról szól. A szerző fő célja annak megállapítása volt, mennyiben magyarázhatók nyelvi kölcsönhatással, tudniillik az ősmagyarra gyakorolt latin vagy újlatin hatással a terítékre került magyar szavak (az alcím: Eine Studie über echte oder vermeintliche lexikalische Einflüsse der Romania aufs Urungarische. Shaker Verlag, Aachen 2016. 421 oldal + XIX. oldal melléklet). A szerző a magyar köznyelvnek a véleménye szerint gyanúba jöhető mintegy 300 lexémáját vizsgálja, 100-at véletlenszerű kiválasztással, 200-at pedig az első 100 szócikk magyarázata támogatásaképpen. Annak megállapítására is törekedett, hogy az egykori Pannonia nyelvi világában, szókészletében milyen szerepet játszottak latin, előújlatin és újlatin nyelvek (a továbbiakban többnyire rövidítve: R; 271). Ez utóbbi önmagában is nagy feladat volna, amely a szlavisztikát, turkológiát, germanisztikát stb. is érinti. Mivel FRITSCHÉ munkájának középpontjában az ősmagyar kori feltételezett latin/újlatin nyelvi hatás kiderítése áll, magam csak ez utóbbira leszek tekintettel. Azt megítélni, hogy a könyv gazdag újlatin nyelvi anyaga romanisztikai szempontból mennyire hasznosítható, nem az én feladatom.

2. A könyvről érdemben két kérdés megválaszolása után lehet nyilatkozni. 1. Igazolta-e, vagy legalább valószínűsítette-e a szerző, hogy az ősmagyar korban, tehát 895 előtt közvetlen kapcsolat volt a magyarság és latint, illetve (elő)újlatin nyelve(ke)t beszélő népcsoportok között? S ha volt, hol és mikor volt ez a kapcsolat, amelynek következtében annyi, részben jövevényszavakban is kifejezésre jutó hatást gyakorolhattak a latin és bizonyos (elő)(új)latin nyelvek az ősmagyarra? 2. Meggyőzőek-e a szófejtési javaslatok? A válasz röviden is meg lehetne fogalmazni. Úgy vélem azonban, helyesebb, ha bizonyos részletekre is tekintettel leszünk.

Ami az első kérdést illeti: nem igazolta, s nem is valószínűsítette. Mintha megfeledkezett volna arról az axiómáról, hogy „[s]zóátvétel általában [a szóbeliség korszakában kizárólag] időben és térben érintkező népek és nyelvek között történik, az átvétel igazolásához szükséges tehát mindkét tényezőnek a feltárása is. Az időtényező önmagában is nagyon fontos: ha nem tudjuk igazolni, hogy egy adott térségben két nép egy időben volt jelen, akkor a közvetlen kölcsönzés lehetőségét ki kell zárunk. A Kárpát-medencében például a magyarság előtt számos nép (hun, avar, kelta stb.) megfordult, az időbeli különbségek miatt azonban tőlük átvétel útján [tehát közvetlenül] nem kerülhettek jövevényszavak a magyar nyelvbe” (ZSILINSZKY 2003: 189). Mi következik ebből? Az, hogy eddigi ismereteink alapján a kölcsönzés lehetőségét ősmagyar–R vonatkozásban ki kell zárunk. (Megjegyzendő: ha más nyelvek közvetítésével kerültek volna át az ősmagyarba R szavak,

azok nem R jövevénytörzseknek minősülnek.) A szerző nem említi, lehettek-e magyar anyanyelvűek az ősmagyar korban a Kárpát-medencében és attól nyugatabbra. (Vajon az egyik mondatában szereplő *pannonisch-urungarische Endvokalschwäche* – pannon-ősmagyar/pannóniai ősmagyar véghangzógyengülés: 378 – mire utal?) Vegyük most mi számba a következő, a szakirodalomban olvasható lehetőségeket: „[a]lligha kétséges [...], hogy 862 után a kisebb-nagyobb magyar lovass csapatok több ízben keltek át a Kárpátokon, és lovaikon beszánguldozták a Kárpát-medence síkságait a Tiszántúltól a Bécsi-medencéig” (FODOR 2009: 65–66). Továbbá: „A magyar honfoglalásról a 19. században kialakult romantikus történeti képet időszerű tehát újragondolni, és komolyan számolni azzal a realitással, hogy a magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától jelen vannak a Kárpát-medencében, és katonailag is egyre inkább számításba vehető (és veendő) erő képviselnek. A magyar honfoglalás nem egyetlen, menekülésszerű aktus, hanem olyan, a korabeli »média« számára szinte észrevétlenül zajló, több évtizeden át húzódó eseménysor, amelynek a 895–896. évek történései nem kezdő, hanem befejező eseményei” (SZÖKE 2015: 38). Illetőleg: „a magyar nyelvjárástörténet tényei bár önmagukban nem bizonyítják, de nem is zárják ki annak lehetőségét, hogy a 895–896-os honfoglalást megelőzte egy néhány évszázaddal korábbi, de kisebb népi tömegeket megmozgató és etnikailag valószínűleg vegyes összetételű bevándorlás a Kárpát-medencébe, amelyben a magyarság egyes csoportjai is részt vettek” (JUHÁSZ 2016: 264). Kérdés persze, van-e, lehet-e igazolt nyelvi nyoma mindennek (jövevénytörzsek az ősmagyarban, ősmagyar szavak az érintett nyelvekben). (Vö. még KIRÁLY 2006 és ZELLIGER 2010) MOLLAY KÁROLY a magyar nyelv német jövevénytörzseiről szóló munkájában a német–magyar érintkezések kezdeti szakaszát 862 (!) és 1060 közé tette már 1982-ben (70). Tehát a honfoglalást megelőző évtizedekben számol már német–magyar kapcsolattal. De hozzáteszi: „[a] közvetlen nyelvi érintkezések időszaka lényegében 996-tól számítható” (i. m. 74), ugyanis – s ez a mi szempontunkból is nagyon fontos – addig „a rendszeres és tartósabb közvetlen nyelvi érintkezés hiánya” volt jellemző (i. h.). Ahhoz, hogy R nyelvek az ősmagyarra akkora lexikai hatást gyakoroljanak, amit FRITSCHÉ föltételez, ahhoz „rendszeres és tartósabb közvetlen nyelvi érintkezés” kellett volna. Ha ugyanis netán lettek volna ősmagyar–R nyelvi érintkezések 895 előtt, föltehetőleg azok sem lettek volna mások, mint amilyenek a szomszédban levő német nyelvűekkel voltak. Márpedig MOLLAY nem mutatott ki egyetlen ősmagyar kori német jövevénytörzset sem a magyarban – ezzel szemben FRITSCHÉ több szó esetében a R-ből való közvetlen átvétellel, vagy R. jelentéstani és alaktani hatással számol.

Ami a közvetlen latin–ősmagyar érintkezés lehetőségét illeti: latinul beszélők évszázadokkal a 9. század előtt a szakirodalom egybevágó tanúsága szerint Pannóniában nem voltak már. MÓCSY szerint „a római közigazgatás megszűnése és a magyar honfoglalás között eltelt néhány évszázad nagyobb időszakot ölelt fel, mint maga a római uralom” (idézi SZABÓ–BORHY 2015: 225). Vö. még: „Pannonia provinciális társadalmának felső rétege, amely egyúttal a provincia egyetlen romanizált embercsoportja volt” (MÓCSY 1974: 197–98), létalapját akkor veszítette el, amikor a központi kormánnyal való kapcsolata megszűnt. Márpedig Pannonia provincia szerződészerű átadását 433-ban szankcionálták (MÓCSY 1974: 194). „A római uralom fokozatos feladása után, már az átmeneti hun uralom idején, Pannóniát fokozatosan germán törzsek szállják meg” (FEHÉR 2007: 488). „Pannonia romanizált lakossága fokozatosan megfogyatkozott vagy a birodalom utolsó évszázadaiban átköltözött Dalmácia és Észak-Itália területeire, bár maradhattak

elszigetelt és rövid életű szórványai” (HERMAN 2003: 19). Mindebből az derül ki, hogy közvetlen latin–ősmagyar nyelvi kontaktusról nem beszélhetünk.

Ősmagyar-preújlatin érintkezések színhelyeként egyrészt a mai Észak-Olaszország, másrészt a mai Szlovénia, valamint DNy-Ausztria (ezeken a területeken éltek és részben élnek alpesi újlatin nyelvek) jöhetne szóba elvileg. De csak akkor, ha még 895 előtt intenzív és hosszabb nyelvi érintkezésre került volna sor (elő)újlatin nyelvet beszélők és ősmagyarok között. Ám ezt igazoló adat egy sincs. Nem is lehet, hiszen „Kr. u. 800 körül vége szakadt az újlatin alpesi népek és a pannóniaiak nyelvi kapcsolatának” (SZABÓ–BORHY 2015: 233). Az újlatin nyelvek közül a francia a legrégebbi, első összefüggő írásos dokumentuma 842-ből való. A spanyolnak a 9. századtól vannak szórványos nyelvemlékei, a 10-től glosszái, a 12. század végétől pedig összefüggő szövegei is. Az olasz nyelvemlékeket 960-tól számítják. Az első román nyelvű összefüggő szövegemlék 1521-ből való (HERMAN 1966: 20, 84, 99, 101). Mikor és miként találkozhattak intenzív formában újlatin nyelvet beszélők és magyarok a honfoglalás előtt? – költői kérdés. A szerző nem kis meglepetésre évszázados együtt- és egymás mellett élést emleget (219). Hol és hogy lehetett ez? A katonai hadműveletekben való részvétel, vagy akár a zsákmányszerző hadjáratok, amelyek nem járnak törvényszerűen letelepedéssel is, egyébként sem nyújtanak ideális terepet a szóban forgó nyelvi érintkezésre. Ezért a kontaktusoknak ez a fajtája kizárja több tucat jövevénytörzset és jelentésbeli, valamint alaki hatásokat a lehetőségét.

Összefoglalva: az általunk ismert időbeli és földrajzi tényezők kizárják a közvetlen, intenzív ősmagyar–R nyelvi kapcsolatok lehetőségét. Egyetlen ezt cáfoló adat, érvelés nincs a könyvben.

3. Az etimológiákról. A bevezető tájékoztatás szerint a munka az írott nyelv közegeiben mozog (1. a számozatlan Hintergrund című bevezető 1. oldalán). Ez úgy értendő, hogy a szerző az ősmagyar kor utáni korszakokból származó, a TESz.-ben olvasható magyar szótörténeti adatokkal operál. Ami a R oldalt illeti: az átadónak feltételezett (elő)újlatin nyelvekből sincs semmi írásos emlék az elvileg szóba jöhető korból és területről. „A legrégebbi graubündeni (nyugati) és a friauli (keleti) nyelvemlékek a XII., ill. a XIII. századtól maradtak ránk” (TAMÁS 1981: 18). Hol vagyunk ekkor már az ősmagyar kortól! Kivétel a gazdag írásbeliségű, tehát rendkívül jól adatolható latin lehetne. Csakhogy a latin beszélt (anya)nyelvként megszűnt létezni a Kárpát-medencében évszázadokkal 895 előtt. Ennek ismeretében vajon mire támaszkodhatott a szerző? A szófejtéseiben kulcsszerepet játszó pannóniai nyelvről a következőket írja: 1. nyelvek komplexuma, s ezeket a nyelveket Pannóniában az 1.-től a 10. századig beszélték. 2. Pannóniának a magyarhoz hasonlóként (?) felfogott (önálló) nyelve, amely nem tévesztendő össze az ősmagyarral, ha bizonyos nyelvi fejlődések ezekben a nyelvekben egy időben zajlottak is le és/vagy egymásnak a szomszédságában történtek is a változások (XII). Másutt így fogalmaz: „olyan nyelvre kell gondolnunk, amelynek léteznie kellett a római kolonizáció és a magyar honfoglalás közötti időszakban. Ez a nyelv nem lehetett az említett népek felső rétegének a nyelve, hanem a mindennapos kapcsolattartásnak, a hétköznapi kommunikációnak a nyelve, a Kárpát-medence egy fajta konyhaangolja vagy lingua franca-ja” (186). Ez a nyelv véleménye szerint a honfoglalás előtti kilenc évszázad folyamán sokféle különböző lexikális és szerkezetani elemet szívhatott magába és az ősmagyarhoz is közel állhatott (186). Majd így folytatja: „Egy (vagy több) ilyen nyelv tényleges léte nem vitás. Nem kell bizonyítani, hogy ilyennek

léteznie kellett. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy a Kárpát-medencei sokféle nép az elsőől a 10. századik csak jelekkel kommunikált volna” (i. h.). „A pannon nyelv létezése nélkül a [magyar] köznyelv sok újlingyanús lexémája megmagyarázhatatlan” (187). De milyen nyelvekről lehet akkor szó? A Pannóniában a 9. században valószínűsíthetően élt nyelvekről: markoman, kvád, jazig, azalus, pannon-dalmát, hun, avar, gót, kelta, pannon-illír? A szerző is jól érzi, hogy kényes témakörbe vágott, mert mint maga írja, újlatin forrásanyaga „a hagyományos nyelvtörténeti gondolatokat nem igazolja, hanem inkább új kérdések és bizonytalanságok fölvetésére ad okot” (i. h.). De hát az etimológia már csak ilyen: új kérdések és bizonytalanságok fölvetése önmagában nem elegendő, szótörténeti tényekre támaszkodó módszeres bizonyításra, valószínűsítésre is szükség van. Arról a pannon nyelvről, amelyről FRITSCHÉ beszél, nincsen leírás, nem tudjuk tehát ellenőrizni az adatokat. Nota bene: a szakirodalom szól pannon nyelvről, nyelvjárásokról. FEHÉR BENCE Pannonia latin nyelvtörténete című munkájában azt írja a nem hipotetikus pannon nyelv sajátosságairól szólván, hogy ennek a nyelvnek a „grammatikai szerkezete a szövegmélekek majdnem teljes hiánya miatt majdnem ismeretlen számunkra” (2007: 466). Majd pedig: „A valódi szókincset lényegileg nem ismerjük” (i. m. 467). Vajon mennyire támaszkodott a szerző arra a gyér ismeretanyagra, amit FEHÉR BENCE emleget? Visszatérve a FRITSCHÉ-féle hipotetikus pannon nyelvhez: tipológiai értelemben vajon milyen nyelvről van szó? Flektálóról vagy agglutinálóról? Hogyan alkotta meg a szerző e nyelv hipotetikus szavait?

A szerző nem használ világosan definiált s következetesen alkalmazott eredetbeli kategóriákat, ahogy ez a szerző által forrásnak tekintett TESz.-ben (és más etimológiai szótárakban) is szokás. Szócikkeiben főként a következő eredetminősítések olvashatók: R jövevénytörzs, R jövevénytörzs népetimológiai változtatásokkal; valószínűleg; nagyon valószínűleg; könnyen lehet; nyilvánvalóan; lehet; (az is) lehet; egyformán lehet; uráli, de könnyen lehet R–germán; népetimológia; kontamináció; összeolvadás és kontamináció; stb. Az Uralisches Etymologisches Wörterbuch a szerző hasznára lett volna, mert a részletes uráli összehasonlító nyelvészeti érvelést és adatokat jobban megismerhette volna. Ha így lett volna, akkor bizonyosan óvatosabb lett volna bizonyos finnugor etimológiák megítélésében. Teljesen fölösleges tudományosnak szánt közleményekben annyira eltérni a tárgyszerűségtől, hogy gyakori, olykor személyeskedő megjegyzésekbe bonyolódjunk, legyenek akár pozitív, akár negatív töltetűek. Ez a tárgy szempontjából irreleváns, „szövetidegen” fölöslegesség. Nem a tárgyszerű tudományos érvek sorába tartozik, ahogyan fogalmaz például a magyar népnév TESz.-beli eredetmagyarázatáról: „Alig lehet ellenállni annak a benyomásnak, hogy ennek és hasonló elképzeléseknek a kitalálói esetében az áthatolhatatlan ködbe burkolt eredet iránti egy fajta romantikus vágyakozás az értelmezési, megmagyarázási képességnek az álmához, a beképzeltségnek és a fantáziának a tévútjaira csábította őket [...]. Amikor Porphyrogenetos leírta az ő *Μεγένη*-jét, a honfoglalók már 55 éve a *maior domus* szép és tiszteletteljes latin nevét viselték. És egy idő után valamennyi alattvalójuk” (334). Vajon miért enged a szerző (ki tudja, mely okból s milyen) csábításoknak, s bocsátkozik efféle mondatok megfogalmazásába akár a finnugor, akár a magyar nyelvészekkel, akár a TESz. munkatársaival és különösen felelős szerkesztőjével kapcsolatban (például: 376)? Ilyen megjegyzések sem valók tudományos munkába: „Kedveseim... Budenz, Hunsdörfer [!], Horger, Bárczi, Benkő...excusez du peu – minden szimpátia és nagyrabecsülés mellett, amellyel nektek nagyon is szívesen adózunk, hogyan következtetnétek itt vissza fonetikailag kifogástalanul (a felsorolt példák a mi korunkból

valók)?” (352). „Kedves Finnugristák: nem akarlak megbántani benneteket / amit ti képviseltek, az nagyon bizonytalan / ami az imént javasoltatott, az sokszorosan valószínűbb”. Vagy: „Gratulálunk, kedves TESz., hogy végre valami R-t is felfedeztek” (404).

Szokatlan, hogy bár a TESz. volt fő forrása, a szótárban közölt etimológiáknak a nyelvészeti cáfolatára a szerző többnyire nem vesztegetett időt, s kritikái is inkább általánosságban mozognak. Jó lett volna megtudnunk, hogy például a *magyar* népvételt miért tartja a latin *maior* átvételének (220). Mintha többnyire azt az elvet követné, hogy saját szófejtési ötleteit önmagukban is elegendő bizonyítéknak tekinti a TESz.-ben olvasható etimológiák ellenében. Mégpedig többnyire azon az alapon, hogy a magyar és a R szó közötti hasonlóság eleve etimológiai összefüggést igazol (R > ősmagyar, l. pl. 280; a jelenésre l. HONTI 1997). Ha magyar földrajzi név eredetéről nyilatkozik, nem kerülheti meg KISS LAJOS szótárát (bibliográfiájában ott van), s ha véleménye nem egyezik meg KISS LAJOSÉVAL, cáfolni kellett volna azt: FRITSCHÉ a *Csanád* földrajzi névben a *nád* főnevet (345), a *Fertő tó*-ében a *Fürdő-tó*-t véli fölfedezni (276) – szemben KISS LAJOS véleményével.

A szerző így érvel, amikor a TESz. következő sorát bírálja: a *fülbevaló*-nak és társainak a „keletkezésére esetleg hatással lehetett a lat. *inaures* [többes szám]” (1: 1001) –: „Itt kíváncsivá válunk: mikor is volt a nyelvi kontaktus? Kr. u. 700 körül az alpesi újlatinok már nem voltak itt, a magyarok meg csak 200 évszázaddal később voltak a környéken” (281). Csak arról feledkezik meg, hogy a TESz.-ben nem ősmagyar, hanem ómagyar kori latin hatást feltételeznek. A *fűzni* szócikkében szögezi le: „azt gondoljuk, hogy a finnugor és a R [itt nyilván a latinra gondolt] már az ókorban összefonódott, egybefűződött egymással” (282). Hogy azonban finnugor és R nyelvek az ókorban hogyan, hol és mikor kerülhettek kapcsolatba, arról nem szól. A gyász-ról az a véleménye, hogy nem R elem Pannóniában, hanem magyar az Alpokban (298). FRITSCHÉ szerint „a honfoglalók (akik az orosz *тоня* vagy szlovák *toňa* szót) gyaníthatólag ismerték” (93, *tanya*). Ehhez csak annyit: „a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek. Tehát [...] a 9–11. században még nem is alakultak ki az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött” (ZOLTÁN 2015: 205). Még néhány képtelenség: a *remeg* a magyarba R szóként a 2. és a 8. század között (78), a *mozog* pedig a 3. és a 8. század között (66) került át. A *locsos* (330, *locsol*) a késői latin *lotiosus*-ra megy vissza úgy, hogy a szerző 8 csillagos, tehát feltételezett fokozatot konstruálva jut el a *locsos* szóhoz. A csücsöt azonban egy másik szócikk tartja: a m. *kulacs* a szerző véleménye szerint nagy valószínűséggel a lat. *culus* szóra megy vissza, s ezt tíznél is több (!) csillagos, feltételezett alak közbeiktatásával igyekszik bizonyítani (326). Reménytelen vállalkozás.

A szerző szavai szerint figyelme inkább egybeesésekre és majdnem-egybeesésekre irányul (188). A szócikkek arról szólnak, hogy a magyar és a R szavak közötti egybeesések vagy majdnem-egybeesések milyen eredetbeli kapcsolatban vannak/lehetnek egymással. Világosan megfogalmazza másutt, hogy feladatának a magyar honfoglalás előtti latin hatást felkutatását tekinti (312). Megemlíti, hogy az ősmagyar korból nincsenek írásos adatok, de a klasszikus és a kései latin bőségesen adatolva van, s a nagyon érdekes alpesi román (újlatin) nyelveknek is van sokoldalú nyelvi vonatkozású írásbelisége (191–192; de vö. „A legrégebbi graubündeni (nyugati) és a friauli (keleti) nyelvemlékek a XII., ill. a XIII. szá-

zadtól maradtak ránk”, TAMÁS 1981: 18). Sajnálatos módon nem közli az idézett R szavak adatolási idejét és a forrást sem, legfőljebb kivételesen. A adatolási évszámok a magyar szavak mellett állnak (a TESz.-ből idézve, ezek viszont a honfoglalás utániak, némelykor a középmagyar korból valók). Ez a forrás- és dátumjelölési, illetőleg -jelöletlenségi diszharmónia szótörténeti és etimológiai szempontból súlyos kérdéseket vet föl. A szerző önkritikusan megjegyzi, hogy munkájában a részletek gyakran tűnhetnek bizonytalannak, mégis a nagy egészet tekintve az eredmény biztos (188). Tárgyilagosan el kell ismerni, hogy a szerzőnek bizonyos esetekben vannak mérlegelésre méltó, jó észrevételei, megjegyzései, ötletei. Az etimológiai teljesítményről való összbenyomás azonban így is elmarasztaló. Mert a részletekben mutatkozó bizonytalanságok önmagukban is lehetetlenné teszik, hogy a nagy egészet tekintve biztos legyen az eredmény. A szóföldrajzi térképrajzok (143–167) romanisztikai szempontból érdekesek, de az ősmagyarral való lexikális kapcsolatok tekintetében nem. Ősmagyar szempontból a portugál és román adatok közlése irreleváns.

FRITSCHÉ a magyar etimológiai kutatásokat három területen ismétlődő kritikával illeti. Szerinte latintilalom (Lateinverbot) uralja a magyar etimológiát, ami azt jelenti, hogy a magyar etimológusok ódzkodnak R nyelvi hatások tudomásul vételétől, sőt ezzel „nem mernek” foglalkozni. Mintha íratlan tiltás vagy szerkesztői önkény béklyója kötne meg kezüket. FRISCHE téved. „Latintilalom” nem volt és ma sincs a magyar etimológiai kutatásokban. (A magyar etimológiai kutatás történetében csak felületesen jártas olvasó sem vár el most igazolót adatokat.) A TESz. alapján – amely a munkában kitüntetett fontosságú alaplát – tudnia kellene a szerzőnek, hogy vannak abban R eredetű szavakat tárgyaló szócikkek is, igaz, nem ősmagyar kori szavakról szólnak. Nem igaz az sem, hogy az onomatopoeitikus eredetmagyarázat (Lautmalerei) kizárólagos elv lett volna vagy lenne az ismeretlen eredetű szavak kutatásában. Ami pedig a szócsaládosítást illeti: tény, hogy a magyarban mint agglutináló nyelvben az egy többől több irányba is elágazó származékok révén etimológiailag összefüggő szócsoportok jöttek létre viszonylag nagy számban. A szócsaládosítás ennek a ténynek a metaforikus megnevezése, de a jelenség létét tagadni, s az ebből következő eredetmagyarázati lehetőséget rossz etimológiai eljárásnak kinyilvánítani súlyos tévedés.

4. A munkát bemutató tájékoztató lap szerint a kötet a nyelvészeti hungarológia meglepő fordulatot nyer. Nem nyert. A hír, hogy az ősmagyarba latin és (elő)újlatin szavak kerülhettek át (sőt: hogy tucat számra kerülhettek át), illetőleg hogy befolyással lehettek más módon is az ősmagyar szókészletre, valóban a meglepetés erejével hatna. Az ígért eredmények elmaradása miatt azonban a meglepetés is elmaradt. A színvallás, hogy a szerző közlése szerint sem finnugrisztikát, sem magyar nyelvészetet nem tanult az egyetemen, a tárgy szempontjából egyáltalán nem megnyugtató. Ő maga véli úgy, hiányzik a megfelelő szakértelem, hogy ezen a területen érdemleges megnyilatkozást tegyen (189). Feltűnő, hogy nincs nyoma annak, hogy hungarológus etimológus véleményezte volna kézirat formájában a munkát. Sajnálatos, egyben zavaró is, hogy nem volt (szigorú) technikai szerkesztő kezében a kézirat (elég egy futó pillantást vetni a bibliográfiára: *Befragtes Schrifttum: I–X*).

Véleményem dióhéjban: nincs okunk változtatni azon a véleményen, hogy nincsenek ősmagyar kori latin, (elő)újlatin jövevényszavak a magyarban. Másként fogalmazva: eddig senki sem igazolta, hogy lehettek, voltak ilyen jövevényszavak az ősmagyarban.

Kulcsszók: könyv az ősmagyar kor feltételezett latin/újlatin jövevényszavairól; módszertani problémák a korai jövevényszók kutatásában.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK BÉLA 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- FEHÉR BENCE 2007. *Pannonia latin nyelvtörténete*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.
- HERMAN JÓZSEF 1966. *A francia nyelv története. A latin nyelvtől az újlatin nyelvekig*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HERMAN JÓZSEF 2003. *Vulgáris latin*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- HONTI LÁSZLÓ 1997. Blossie Übereinstimmung oder kausaler Zusammenhang? *Incontri linguistici* 20: 159–181.
- FODOR ISTVÁN 2009. *Őstörténet és honfoglalás*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY PÉTER 2006. *A honalapítás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- MÓCSY ANDRÁS 1974. *Pannonia a késői császárkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ MIKLÓS – BORHY LÁSZLÓ 2015. *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*. L' Harmattan, Budapest.
- TAMÁS LAJOS 1981. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- SZŐKE BÉLA 2015. A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: SUDÁR BALÁZS et al. szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 31–42.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2010. Magyarokra utaló földrajzi nevek Ausztriában. In: P. LAKATOS ILONA – SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza. 153–164.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. A magyar-szláv nyelvi kapcsolatok. In: SUDÁR BALÁZS et al. szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 205–210.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelv-történet*. Osiris Kiadó, Budapest. 173–203.

Latin and (Proto-)Romance loanwords in Hungarian from the Proto-Hungarian period?

A book published in 2016 in Aachen promises a genuine surprise for historical linguistics: the author tries to demonstrate the appearance of Latin and (Proto-)Romance loanwords in Proto-Hungarian (ISTVÁN FRITSCHÉ, *Koinzidenzen. Eine Studie über echte oder vermeintliche lexikalische Einflüsse der Romania aufs Urungarische*. Shaker Verlag). Why a surprise? According to a consensus view of etymologists, such loanwords cannot be attested from the Proto-Hungarian period (prior to 895 BC). The author of the present paper submitted the book to intense study. The result is as follows. The author of the book does not make clear where and when Hungarians could be claimed to have maintained intensive contacts with speakers of Latin or (Proto-)Romance prior to 895 (this would be a prerequisite for borrowing dozens of words). Furthermore, the proposed etymologies do

not comply with strict requirements of etymological studies. The author of the book comes up with imaginative ideas but, taking into consideration the unclarified nature of the historical events and the lack of dated presentation of (Proto-)Romance data, these ideas do not pass the test of reliability. In sum: the book does not prove that Latin and (Proto-)Romance loanwords would have been borrowed into Hungarian in the Proto-Hungarian period.

Keywords: Proto-Hungarian, putative Latin/Romance loanwords, methodological problems in research on early loanwords.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Keresztnévből származó madárnevek és a rejtett hangutánzás

A személyneveket általában köznevekre szokás visszavezetni. Ellenkező irányban, a keresztnévek egy része a nyelvhasználat során közszóvá válhat. Megtörténhet a köznevesülés minden alaki változtatás nélkül (ebben az esetben a poliszémia egy esete jön létre), de kaphat a köznevesült keresztnév valamilyen toldalékot, esetleg összetett szó elő- vagy utótagjaként válhat köznévvé. Közszóként leggyakrabban valamilyen emberi jellegzetességet, tulajdonságot jelölnek, de előfordulnak állatok, növények, tárgyak neveként vagy egyéb jelentésben is. (A köznevesülésről: HAJDÚ 2003: 71–82.) Az alábbiakban – némi kitékintés után – a magyarban, a nyelvjárásokban keresztnévből lett madárneveket mutatom be, különös tekintettel a rejtett hangutánzásra. Keresztnévnek madárnévvel való véletlen egybeesésére is hozok példát.

CLAUDE LÉVI-STRAUSS hívta fel a figyelmet arra, hogy a francia népnyelv a madaraknak fajuk szerint ad keresztnévet: a veréb (*le moineau*) Pierrot, a papagáj (*le perroquet*) Jacquot, a szarka (*la pie*) Margot, a pinty (*le pinson*) Guillaume, az ökörszem (*le troglodyte*) Bertrand vagy Robert, a vízi guvat (*le râle d'eau*) Gérardine, a kuvik (*la chevêche*) Claude, az uhu (*le grand duc*) Hubert, a holló (*le corbeau*) Colas, a hattyú (*le cygne*) Godard, s használhatók ilyen kifejezésekben: *Il y a trois pierrots sur le balcon* 'Három veréb van az erkélyen' (1962: 266). Hasonló kifejezésmód az angoloknál is előfordul, akik szintén keresztnevekkel kedveskednek némely madárnak, s így *Jenny Wren* az ökörszem, *Jack Daw* a csóka, *Tom Tit* a kékcinke, *Robin Redbreast* pedig a vörösbegy neve. Az angol *parrot* 'papagáj' valószínűleg a francia *Perrot* (régí és nyelvjárási 'Péterke', *Pierre* kicsinyítő képzővel, a köznyelvi *Pierrot* megfelelője) származéka, amely régebbi nyelvváltozatokban a házikedvencnek tartott madarakat jelölte. Az ugyancsak angol és említett *jackdaw* 'csóka' madárnév előtagja azonban nem egyszerűen keresztnév, hanem „rejtetten (közvetve) hangutánzó”, a magyar hangutánzó *csóka* megfelelője, utótagja pedig germán elem, a német *Dohle* 'csóka' megfelelője. A magyar *csóka* hangutánzó eredetű ugyan, „de legvalószínűbben valamely szláv nyelv hangutánzó szavát vettük át” (KISS 1984: 329).

LÉVI-STRAUSS idézett művében rámutatott, hogy a madaraknak (és egyéb állatoknak) adott keresztnévek azt tudatják, hogy az illető állat – legalábbis metaforikusan – az emberi társadalom, sőt akár a család része, s a keresztnevéből származó madárnevek rendszert képeznek („nous conceivons le monde des oiseaux comme une société humaine métaphorique”, 1962: 271). Azt magyarázva, hogy miért éppen a madarakat nevezik ke-

resztnévvel a franciák, LÉVI-STRAUSS a következő jellemzést adta: a tipikus madár szabad, kicsinyeit családban neveli, fajtársaival kommunikál, mégpedig az artikulált nyelvet idéző madárhangan (1962: 271).

Ellentétes irányú névadást képviselnek, de a természetnek és a társadalomnak egy rendszerben való kezelését tanúsítják a nőknek adott, virágnevekből származó keresztnévek (a franciáknál *Rose*, *Violette*, a magyarban *Rózsa*, *Ibolya*, vö. LÉVI-STRAUSS 1962: 270). A magyar szakirodalomban GOMBOCZ ZOLTÁN mutatott rá arra, hogy a magyarság egykori totemizmusa őrződött meg a török eredetű személynévanyagban (GOMBOCZ 1915; vö. PAIS 1975: 300–327). Olyan madárnevekből (különösen ragadozó madarak elnevezéseiből) lett személynévek is árulkodnak erről, mint *Ákos*, *Alattyán*, *Bese*, *Karcsa*, *Kartal*, *Tiván*, *Torontál*, *Turul*, *Zongor* (GOMBOCZ 1915: 8–17; PAIS 1975: 301–302).

A magyarban a *gábor*, *gábormadár* a sárgarigó neve volt (a *gáborján* ’töviszúró gébics’ is a *Gábor* szó fejleménye), *mátyás*, *mátyásmadár* egyes nyelvjárásokban ’szajkó’, *ágnesmadár* a Felvidéken ’harkály’ stb., de a franciához fogható megfelelések nincsenek. Ráadásul a magyarban e madárnevek jelentős része – így éppen a *gábor* és a *mátyás* – keresztnév mintáját mutatja, de hangutánzó eredetű. Hasonlóképpen hangutánzó eredetű a népnyelvi *vakvarjú*, *kvakvarjú* ’bakcsó’ előtagja, a *bakcsó* első szótagja (a -csó kicsinyítő képző, KISS 1984: 63). Így – elsősorban KISS JENŐ (1984) nyomán – néhány „rejtetten hangutánzó” madárnevet is említék.

Ezeknek a „rejtetten onomatopoétikus” madárneveknek a tanulmányozása a modern etnobiológiában is napirenden van. Hogy tankönyvpéldákat említsek, az amerikai angol madárnevek közül ebbe a típusba tartozik az egyik amerikai (ám Európában is elő-előkerülő) lilefaj (ékfarkú lile, *Charadrius vociferus*) *kill-deer* (szó szerint ’szarvasölő’) elnevezése, egy amerikai kecskefőjőfaj (*Caprimulgus vociferus*) *whip-poor-will* (szó szerint ’ostorozni a szegény akaratot’) neve (HUNN–BROWN 2011: 321). Az ékfarkú lile *kill-deer* és a *Caprimulgus vociferus* *whippoorwill* (’üsd szegény Vilit!’) nevét JAKABB OSZKÁR is említette (2012: 77, 101). Egy helyi uhufaj (*Bubo virginianus*) neve az etnobiológiában kitüntetett tzeltal majáknál *tuh-kulum-pukuh*, szó szerint ’az ördög büze’, ám hangutánzó összetétel is egyben (HUNN–BROWN 2011: 321). Ugyancsak rejtetten hangutánzó a vadgerle angol *turtle dove* (szó szerint ’teknősbéka-galamb’) összetett elnevezésének előtagja (JAKABB 2012: 104; német megfelelőjének, a *Turteltaube* szónak az előtagja egyszerűen hangutánzó). A kortárs etnozoológia legnagyobb szaktekintélyének, a Magyarországon is megfordult EUGENE S. HUNN-nak egyenesen az a véleménye, hogy az az igazán jó madárász és nyelvész egyben, aki minél több „rejtett (indirekt, közvetett) onomatopoéizist” regisztrál egy-egy madárelnevezés-rendszerben. KISS JENŐ monográfiája (1984) alighanem elnyeri tetszését. (A HUNN által is művelt etnozoológiába bevezetés magyarul: BABAI–AVAR–ULICSNI 2016.)

Újabb vizsgálódásokban az derült ki, hogy absztrakt fonoszemantikai szempontok szerint, az adott szemantikai mezőben, morfofonológiai kritériumoknak megfelelően a magyarban a jó madárnév kritériumai a következők: ne alternáljon, legyen kétszótagos, tartalmazzon szibilánszt és likvidát stb. (ABONDOLO 2007; KICSI 2015). Az alább említendő madárnevek közül a *gábor*, *gábos*, *gyuszi*, *jános*, *lili*, *mátyás* és *pétör* is közelít ehhez az ideálhoz, ami nem meglepő, mivel a magyar keresztnévek is gyakran kétszótagosak.

Rátérve a keresztnévből származó madárnevek felsorolására, a felvidéki Felbáron *ágnesmadár* ’harkály’ (Szól az *Ágnes-madár*, eső lesz holnap, ÚMTsz. 1: 164; TAKÁCS 2001; FERCSIK–RAÁTZ 2009: 243).

A *gábos*, *gábor*, *gáborka-madár*, *gábormadár* a 16–18. században talán a sárgarigó (vagy valamely gébics) neve volt (KISS 1984: 324). PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER latin–magyar szótárában a latin *Galbula* megfelelői *Gáborka*, *Gábor-madár* (1767a: 263), a magyar–latin–német szótárban *Gabos* a madárnév (1767b: 106). Utóbb a *gábor* ’sárgarigó’ jelentést magyarázták a latin *galbula* ’sárgarigó’ alapján is (KISS 1984: 246).

A töviszúró gébics népi elnevezései közt szerepel a *gáborján*, *szarkagáborján*, *szarkagábrián* (több alakváltozattal), az egymással szimmetrikus *szarkagábor* és *gáborszarka* összetételek, valamint a *vasgáborján*, *vasfejű gáborján*, *vasfejű gobri*, *nagyfejű gábor*, *nagyfejű gáborján* (KISS 1984: 246–7). KISS JENŐ 19. századi megfigyelésekre is alapozott véleménye szerint a töviszúró gébics hangja alapján kapta a *gábor* nevet, s az alább említendő *györgydiák* nevének előtagja is hangutánzással magyarázható (1984: 246). A nagy őrgébics nyelvjárási elnevezései között is szerepel a *gábor*, *gáborka*, *gábos*, *gáborján*, *nagyfejű gáborján* (KISS 1984: 251). A 19. századi nyelvjárásokban *nagyfejű gábor* ’banka’ (Bácska) vagy ’töviszúró gébics’ (MTsz. 1: 664), a *vasfejű gábor* ’töviszúró gébics’ (MTsz. 2: 928). A Magyar Nyelvjárások Atlaszában, a 20. század közepe e nagyméretű, tájszókat is felmérő vállalkozásában a töviszúró gébicsnek kivételesen sok, 67 megnevezése (tautonimája, nyelvföldrajzi szinonimája) fordul elő, melyek közül a *Gábor* szóra vezethető vissza a *gábics*, *gáborincs*, *gáborján*, *gáborszarka*, *szarkagábor*, *szarkagáborján*, *vasfejű gábor*, *vasfejű gáborján*, *vasgáborján* (MNYA. 627; KISS–BATÓ 2012: 145–146). A 20. századi nyelvjárásokban *gáborgyán*, *gáborszarka*, *nagyfejű-gábor*, *nagyfejű-gáborján*, *nagyfejű-szarkagáborján*, *szarkagábor*, *szarkagáborján*, *vasfejű-gábor*, *vasfejű-gáborján*, *vasgáborján* mind ’töviszúró gébics’, ritkábban ’örgébics’ (ÚMTsz.). A Felső-Szigetközben *szarkagábrián*, *szarkagábor* ’örgébics’ (KOVÁCS 1987: 85). Magának a több változattal (*gebecs*, *gebics*, *gebös*, *gibics*, *gibíz*, MTsz. 1: 684; ÚMTsz. 2: 620; KISS–BATÓ 2012: 146) a nyelvjárásokban is meglevő *gebics* szónak az etimológiáját is szokás a *Gábor* valamely változatára (*Gáborján* vagy *Gábos*) visszavezetni (KISS 1984: 245; FERCSIK–RAÁTZ 2009: 105; JAKABB 2012: 159). A *gábor* szónak egyébként a Székelyföldön volt ’farkas’ jelentése is (MTsz. 1: 664).

A *gazsi-gazsi* mondatszó többször ismételve a liba hívogatására szolgál Hódmezővásárhelyen (ÚMTsz. 2: 619). A *gazsi* azonban nem állatnév, csak a hívogatóban fordul elő.

A *gegő* ’töviszúró gébics’ nyilvánvalóan a *Gergely* és *Gergő* ritkább *Gegő* becézésére vezethető vissza, ám egyben hangutánzó eredetű (Felvidék, ÚMTsz. 2: 622; KISS 1984: 248; KISS–BATÓ 2012: 146). Említésre méltó, hogy a gólya egyik – talán hangutánzó eredetű – nyelvjárási megnevezése a palatális *gegő* veláris párja, a *gagó* (elsősorban Bereg és vidéke, de még Székelyföld és Szlavónia is, MTsz. 1: 666; ÚMTsz. 2: 581; KISS 1984: 70; KISS–BATÓ 2012: 61).

A *gyöngyvér* madárnév a régi magyarban és elsősorban az Alföldön a nagy liliket jelölte, de más madarakat is (KISS 1984: 68, 78, 172; ÚMTsz. 2: 761). PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER magyar–latin–német szótárában a *Gyöngyvér* latinul *Anser silvaticus*, németül *eine wilde Gans* (1767b: 115). A *Gyöngyvér* női keresztnév Arany János leleménye (FERCSIK–RAÁTZ 2009: 296). A *Gyöngyvér* és *Gyöngyi* becézése *Gyöngyös*; a *gyöngyös* pedig a gyöngytyúk népies elnevezése (ÚMTsz. 2: 760). Nem keresztnévből lett tehát se a *gyöngyvér*, se a *gyöngyös*.

A *györgydiák* ’töviszúró gébics’ összetétel előtagja valószínűleg hangutánzó eredetű (Heves, MTsz. 1: 759; KISS 1984: 246; TAKÁCS 2001). A *György* helyi becenevei,

a *gyura* (Nagykanizsa) és a *gyuri* (Szentgál) egyaránt 'kakas' (ÚMTsz. 2: 765, 766), míg a *gyurka* 'rosszul kiherélt kakas' (Veszprém megye, ÚMTsz. 2: 766; TAKÁCS 2001; FERCSIK–RAÁTZ 2009: 115). A gyurgyalag hangadását gyakran adják vissza a *gyurr-gyurr* mondat szóval (például JAKABB 2012: 114), ám a *gyurgyalag* elnevezés közvetlenül hangutánzó (KISS 1984: 214). E madárfaj egyetlen feljegyzett, a *György* szót becéző elnevezése a *gyura* a Felső-Szigetközben, ahol a *gyúgyallag*, *gyógyalag*, *gyúrnya* és *méhész* társneve (KOVÁCS 1987: 79).

A *gyuszi* 'veréb' tréfás névadással jött létre (KISS 1984: 317; KISS–BATÓ 2012: 154).

A *János* Komáromban 'pulykakakas' (ÚMTsz. 2: 1133). A 'kakas' jelentés kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a baromfiak közül legfeljebb a kakasnak, gácsérnak, gúnárnak, esetleg kotlósnak szokás nevet adni.

Két török előtaggal magyarázott madárnév is népetimológiával, a *Károly* névvel kapott névváltozatot. PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER a *Károly* szónak még egyaránt megadta a latin 'Nisus' és 'Carolus', illetve 'Sperber' és 'Karl' jelentést (1767b: 162). Ugyancsak régi (1793) adat a *Károlymadár* 'karvaly' (KISS 1984: 108). Magának a *karvaly* szónak vannak *karoly*, *karoj* alakváltozatai egyes nyelvjárásokban (ÚMTsz. 3: 126). Ráadásul a *karvaly* szónak van *kar-* előtaggal, 'karon hordott madár' jelentéssel, solymászathoz kapcsolódva magyarázott – nehezen elfogadható – etimológiája is (JAKABB 2012: 63). Maga a *Károly* keresztnév is a *karvaly* szó alakváltozatai és a *Károly* személynév, valamint a latin *Carolus* és német *Karl* nevek egybeeséséből származtatható (FERCSIK–RAÁTZ 2009: 147). A *károlykatonája* a *kárókatona* (kormorán) népetimológiás alakja (Kiskunság, ÚMTsz. 3: 121; korábban: *Károl-katonája*, 1793). E kifejezés érdekessége, hogy talán maga a *kárókatona* szó is valamely *qara* 'fekete' előtagú török madárnévből keletkezett a *katona* népetimológiás beleértésével. A kiskunsági kifejezés pedig talán a madár színének és III. Károly katonái ruhaszínének hasonlóságán alapulhat, további népetimológiával (KISS 1984: 58; TAKÁCS 2001: 162; FERCSIK–RAÁTZ 2009: 149). Állítólag volt olyan szájhagyomány is, mely szerint a török nevezte el Mátyás király idejében a madarat *kara-katoná*-nak, sötét tolla, trombitára emlékeztető hangja alapján, a fekete sereget gúnyolva (JAKABB 2012: 183).

Bars vármegyében *kata* 'varjú' volt (MTsz. 1: 1069; ÚMTsz. 3: 143; TAKÁCS 2001), a nagy sirályok egyik neve pedig a Balatonnál *Kata lúdja* (KISS 1984: 182). Tunyogmatolcson *kata*, *kata* többször ismételve a kotlóstyúk hívására szolgált (ÚMTsz. 3: 144). A *butykáskató* (Szilágy vármegye) és *butykóskató* (Dombóvár) 'búbos pacsirta' volt (MTsz. 1: 203; ÚMTsz. 1: 644; KISS 1984: 233).

A *lidike*, *lili*, *lilimadár* Szeged környékén 'vöröslábú (vagy: piroslábú) cankó', s e neveit tavaszi trillázó fűtyéről (*dlidl-dlidl-dlidl*) kapta (ÚMTsz. 3: 862, 864, 865; KISS 1984: 161). A nyelvjárásokban a *lili*, *lili-lili* és *lilike*, *lili*, *lili* hangsorok kacsahívogatásra szolgálnak (ÚMTsz. 3: 864–865). A nyelvjárási és gyermeknyelvi *lili* és *lilike* 'kacsa', Makón *lilike* 'kisliba' (ÚMTsz. 3: 864–865). A *lilik* a Charadrius fajok népi neve volt (MTsz. 1: 1340), s a *lili* és *lilik* az Alföldön az Anser albifrons nevű lúdfajt is jelölte (MÉSZÖLY 1929). Ide tartozik két hangutánzó eredetű szaknyelvi madárnév, a *lile* és a *lilik*. A *lilik* két Magyarországon átvonuló lúdfaj (Anser albifrons, nagy lilik és Anser erythropus, kis lilik) nevében fordul elő (KISS 1984: 77–78; JAKABB 2012: 38–39); a *lile* a Charadrius és Pluvialis fajok nemi (genus) neve (KISS 1984: 147–150; JAKABB 2012: 76–78). MÉSZÖLY GEDEON szerint „a *lilik* szó a hangutánzó *lili* szó egyes számúnak értett többes számú alakja” (1929: 295).

A *lóri* papagájfajok elnevezése, végső soron maláj eredetű szó, amely angol (*lory*) közvetítéssel terjedt el világszerte, s a magyarban is 1801-től adatolható (KISS 1985: 33). A *Loránd* és *Lóránt* keresztnéveket becéző *Lóri* névvel való egybeesése a véletlen műve. A *Lóri* (akárcsak a *Gyuri* stb.) a díszmadártartók körében előszeretettel választott papagájnév. Ezek a házikedvenceknek adott keresztnévek mintegy családtaggá minősítik az illető madarat.

A *lukácsmadár* 'vetési (fekete) varjú' (Velem, Vas megye, KISS 1984: 332; TAKÁCS 2001; KISS–BATÓ 2012: 53).

Gyerőmonostoron (egykor Kolozs vármegye) a gyermekek ha harkályt láttak ezt mondogatták: „Mártonka, Mártonka, / Gyere lakodalomba! / Adunk neked virágot, / Hozzál nekünk kalácsot!” Ezzel párhuzamosan a harkály egyik német neve is *Martinsvogel* 'Márton madara' volt (WLISLOCKINÉ 1892: 52–53). Itt tehát a *Mártonka* a madár megszólítása ugyan, de csak a hozzá kapcsolódó, neki szóló mondókában fordul elő. Az angolban a *Martin* 'Márton' névvel egyezően egyes fecskéfajok neve – a *swallow* mellett – *martin* (JAKABB 2012: 123–124); a franciában ugyancsak a *Martin* névre vezethetők vissza a *martin-chasseur* 'vadász Márton', *martinet*, *martin-pêcheur* 'halász Márton', *martin rose* 'rózsaszín Márton' madárelnevezések (DAUZAT 1938: 461).

A *butamáté* a Sóvidéken 'hantmadár' és 'búbosbanka' (GUB 1996: 67, 73). A *máté* a Székelyföldön egykor 'medve' (MTsz. 1: 1413). A búbosbanka messzire hallatszók *pup-pu* vagy *up-up-up* háromtagú, tompa, egyhangú hangadása (JAKABB 2012: 115) magyarázhatja a *buta*-előtagot. Annál is inkább, mert például e madár latin (*upupa*), angol (*hoopoe*), francia (*huppe*), német (*Hopf*, *Wiedehopf*), román (*pupăză*) és orosz (*udod* és *potatujka*) neve is hangutánzó. Végső soron a *búbosbanka* összetett, szaknyelvi madárnév mindkét tagját rejtetten hangutánzónak lehet minősíteni: a *búbos* a madár tollbóbitájára utal, a *banka* 'bamba, buta' (KISS 1984: 219). A búbosbanka kínai és mongol neveit HENRY SERRUYS tekintette át, s gyűjtéséből kiderül például, hogy egyik régi, valamelyest rejtve hangutánzó kínai neve – a kakukkéval osztozva – *bu-gu* (ejtve: *pu-ku*), szó szerint, legalábbis leírva 'bejelenteni az aratást' (1977: 110), továbbá egyik belső-mongóliai kínai neve, a *guang-gun* (ejtve: *kuang-kun*) szintén rejtett hangutánzást képvisel, tulajdonképeni jelentése 'puszta bot, csak bot; gazember, betyár; agglegény' (1977: 111). A *bu-gu* a kínaiban a kakukk neveként rögzült. A mai mongol *övölzsín* 'búbosbanka' klasszikus mongol megfelelői az *ebugelji*, *öbügelji*, s kapcsolódnak az *övö* 'nagyapa, apó', a klaszszikusban *ebuge* szóhoz. A kínai monoszillabikus nyelv, amely erőteljesen a diszillabikus jelleg felé tart, s madárelnevezés-rendszere gazdag „rejtett hangutánzásban”.

A *mátyás* (Heves megye, Erdély, MTsz. 1: 1415; több más vidéken is, ÚMTsz. 3: 1022), *mátyásmadár*, *mátyásszajkó*, *matyi*, *matyimadár* mind 'szajkó' (KISS 1984: 326; TAKÁCS 2001; JAKABB 2012: 163). E madárfaj a keresztnévvel hangutánzó nevet kapott. Ugyancsak 'szajkó' jelentésű a *kékmátyás* (Nyírcsászári, ÚMTsz. 3: 174). A vajdasági diáknyelvben *matyó* 'veréb' (TAKÁCS 2001: 160), a *matyi* szónak pedig van 'rosszul ivartalanított kakas' jelentése is (Szeged, ÚMTsz. 3: 1022; TAKÁCS 2001: 160). KISS JENŐ monográfiájához képest újabb közlések szerint a Felső-Szigetközben és a Sóvidéken egyaránt *mátyás*, *mátyásmadár*, *matyi* 'szajkó' (KOVÁCS 1987: 82; GUB 1996: 65), külön a Sóvidéken a *havasimátyás* és a *pettyesmátyás* 'fenyőszajkó' (GUB 1996: 67).

A Vas megyei Molnaszecsődön a „Cici Pál, mit csinál? Tudja Pál, mit használ” mondókában tulajdonképpen belehallás utánozza a széncinke szavát, s a rábaközi Mihályiban

csicsipál 'széncinke' (KISS 1984: 293). A széncinke hangját a magyar hagyományban különösen sok belehallás adja vissza (RÁCZ 1992: 39–43). Keresztnevet tartalmazó belehallás a csíz szavára a *Duli-duli-Dezső!*, a stiglicére (tengelicére) a *Cipity, Lőrinc, cipity Lőrinc!* (RÁCZ 1992: 44). Az ugyancsak rábaközi *pálimadár* 'nagy póling' *páli* eleme a hangutánzó *póli* 'nagy póling' népetimológias változata, egy rábaközi falu, *Páli* neve hatására is (KISS 1984: 166). Ez a *Páli* helynév a *Pál* keresztnév birtoklást kifejező *-i* képzős származéka, tulajdonképpeni jelentése 'Pálé'.

A *pétör* (a *péter* helyi alakváltozata) a Szeged vidéki, tápéi galambászok nyelvhasználatában csirkéket, galambokat pusztító 'kánya, vércse', s azért kapta ezt a nevet, hogy igaz nevének kimondásával nehogy odaidézzék („odaigézzék”, BÁLINT 1981: 9; HAJDÚ 2003: 80; ÚMTsz. 4: 459; TAKÁCS 2001). A *halászpéter* általánosan 'búvármadár; halászmadár', külön-külön jelölheti az 'ezüstsírály' és a 'jégmadár' fajokat (Somogy, Keszthely, ÚMTsz. 2: 818; KISS 1984: 182, 214). A *kispéter* vagy *kispétegalamb* Gútán 'olyan vadgalambfajta, melynek nyakán két fehér örv van' (ÚMTsz. 3: 380; FERCSIK–RAÁTZ 2009: 200).

Valamennyi említett, keresztnévből származó magyar madárnév nyelvjárási szó, közülük talán csak a *gáborján*, a *matyás* és a *matyásmadár* valamelyest köznyelvi. A köznyelvet is befolyásoló tudományos madárnévrendszer kidolgozásakor már helytelennek számított a madarakat az emberi társadalomhoz közelíteni, s kerülni illet a keresztnévmadárnév poliszemiát. (A magyar tudományos madárnévrendszer standardizációjáról: KISS 2010.) A keresztnévből származó nyelvjárási madárneveket tehát lehet egy archaikus gondolkodásmód (a madár a társadalom tagja, a madár családtag) képviselőinek tekinteni.

A madárhangnak emberi nyelvre átfordított változatai a következők: közönséges hangutánzó mondatzók (*csip-csirip, gyurr-gyurr*), a madár hangadását jelölő hangutánzó igék (*csiripel, huhog, krúgat*), belehallások (már meglevő, értelmes szavakra való fordítások, a széncinge hangjába: *nyitni-kék, tűz-kő, künn-csücsü*), hangutánzó madárnevek (*kakukk, pitypalatty, uhu*), madaraknak adott hangutánzó tulajdonnevek (papagájnak keresztnevek is: *Lóri, Gyuri* stb.). A belehallásról szóló monográfiájában RÁCZ ENDRE a harangok szavát, a vonat, a kerekék zakatolását, a házi- és vadállatok, tücskök, békák beszédét, a madarak énekét elemezte (1992). A közönséges hangutánzó mondatzók és a belehallások viszonyának analógiája a közvetlenül (direkt) hangutánzó és a rejtetten (közvetve) hangutánzó madárnevek viszonya. A keresztnévvel hangutánzó madárnevek (a fenti példákban: *butamáté, csicsipál, gábor* és *gábormadár* sok változattal, *gegő, györgydiák, lidike, lili, lilimadár, matyás, matyásmadár, matyi*) a „rejtett onomatopoeizist” képviselik. Ezek a madárnevek úgy jöttek létre, hogy a madárhanghoz valamennyire hasonlító keresztnév lett madárnévvé vagy annak részévé is. Mindenesetre meglehetősen önkényesen dönt el, hogy 1. mely madár kapott keresztnévből származó nevet és 2. mely madár kapott „rejtetten hangutánzó” nevet.

A „rejtett hangutánzás” tekinthető a népetimológia egy különleges esetének is, amely során a beszélő a számára különös madárhangot (és jelen esetben nem az idegen szót) értelmessé, átlátható szerkezetűvé teszi, és madárelnevezésként vagy annak részeként használja.

A rejtett (indirekt) hangutánzással jelölt madarak elnevezései más nyelvekben gyakran hangutánzók. Ilyen példa volt a búbos banka, további példa az angol *jay* 'szajkó' (hangutánzó, ófrancia jövevényszó) és *shrike* 'gébics'. A szajkó egyébként a személy-

névvel való hangutánzás régi példáját kínálja: francia neve, a *geai* (a 12. században: *gai*) vagy közvetlenül hangutánzó, vagy a „rejtetten hangutánzó” latin *gaius* madárnév (5. század, Polemius Silvius) folytatása, s a latin madárnév a *Gaius* személynévből származik (DAUZAT 1938: 357).

Kulcsszók: magyar népi madárnevek, hangutánzó madárnevek, keresztnévből származó állatnevek, hangutánzás, belehallás, népetimológia.

Hivatkozott irodalom

- ABONDOLO, DANIEL 2007. Phonosemantic subsets in the lexicon: Hungarian avian nomenclature and l'arbitraire du signe. *Central Europe* 5/1: 3–22.
- BABAI DÉNIEL – AVAR ÁKOS – ULICSNI VIKTOR 2016. „Veszélyes a varas béka, rossz fajzat!” avagy mit kutat az etnozoológia? *Kovács* 20: 3–29.
- BÁLINT SÁNDOR 1981. *A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- DAUZAT, ALBERT 1938. *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Larousse, Paris.
- FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT 2009. *Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfi nevek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. *Árpádkori török személynéveink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GUB JENŐ 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynévek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HUNN, EUGENE S. – CECIL H. BROWN 2011. Linguistic Ethnobiology. In: E. N. ANDERSON et al. eds., *Ethnobiology*. John Wiley & Sons, Hoboken (New Jersey). 319–333.
- JAKABB OSZKÁR 2012. *Madárnévkalauz. A Kárpát-medence madarainak névkalauza*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2015. Madárnévség. *Ezredvég* 25/5: 93–95.
- KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1984. *Magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1985. *A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei*. Nyelvtudományi Értekezések 120. Akadémiai kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2010. A szaknyelvi standardizáció történetének néhány kérdéséhez. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 147–154.
- KOVÁCS ANTAL 1987. „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6. Hazafias Népfront Városi Bizottsága, Mosonmagyaróvár.
- LÉVI-STAUB, CLAUDE 1962. *La Pensée sauvage*. Plon, Paris.
- MÉSZÖLY GEDEON 1929. Urál-altáji szó-e a *lili* vagy *lilik* madárnév? *Népünk és Nyelvünk* 1: 292–295.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC – BOD PÉTER 1767a. *Dictionarium Latino–Hungaricum*. Sárdi Sámuel, Cibinium (Nagyszeben).
- PÁPAI PÁRIZ FERENC – BOD PÉTER 1767b. *Dictionarium Hungarico–Latino–Germanicum*. Sárdi Sámuel, Cibinium (Nagyszeben).

- RÁCZ ENDRE 1992. *A belehallás jelenségéről*. Nyelvtudományi Értekezések 134. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SERRUYS, HENRY 1977. A note on the names of the hoopoe in Chinese and Mongol. *The Canada–Mongolia Review. La Revue Canada–Mongolie* 3/2: 110–117.
- TAKÁCS JUDIT 2001. Keresztnévből származó állatnevek. *Magyar Nyelvjárások* 39: 159–164.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WLISLOCKI HENRIKÉ 1892. Jöslő állatok a kalotaszegi néphitben. *Ethnographia* 3/2–3: 47–55.

Bird names based on people's first names and covert onomatopoeia

Some Hungarian popular bird names come from people's first names, albeit none of them have become official names of the bird species concerned. Many of them are also onomatopoeic in addition to being based on first names; thus such bird names exhibit "covert onomatopoeia". Examples include *butamáté* (< *Máté*) 'hoopoe', *csicsipál* (< *Pál*) 'great tit', *gábor* and *gábormadár* with many other variants (< *Gábor*) 'shrike', *gegő* (< *Gergő*), *györgydiák* (< *György*), both: 'butcher bird', *lidike* (< *Lidia*), *lili*, *lilimadár* (< *Lili*), all three: 'redshank', *mátyás*, *mátyásmadár*, *matyi* (< *Mátyás*), all three: 'jay'. These bird names came into being such that a human first name that more or less resembled the given bird's song was turned into (part of) a bird name. It was rather arbitrary (i) which birds received first name based names and (ii) which birds received names with "covert onomatopoeia". In modern ethnobiology, American bird names like *killdeer* and *whip-poor-will* are similarly instances of "covert onomatopoeia".

Keywords: Hungarian popular bird names, onomatopoeic bird names, bird names based on people's first names, onomatopoeia, reanalysis, folk etymology.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

„Tekintsétek az égi mennyei repöső madarakat...”

A menny és ég szavak ómagyar bibliafordításainkban*

1. Korai bibliafordításaink jelentősége és kérdései. A korai magyar bibliafordítások, a magyar nyelvű (fordítás)irodalom első összefüggő emlékei több szempontból egyedülállóak és egyedi kutatási kérdéseket vetnek fel. A korábbi, kisebb szövegmélekekhez képest ezek az első, már hosszabb, összefüggő szövegek, amelyekben a magyar nyelv, különösen is az egyházi nyelv szó- és kifejezőkészletének alakulását, sokszor megszületését kísérhetjük figyelemmel. KÁROLY SÁNDOR megfogalmazásában a szövegekben „az a harc tükröződik, melyet a fordítóknak a latinnal kellett megvívniuk. Mivel akkor még nem volt egységes irodalmi köznyelv, nyelvjárási, tájnyelvi sajátosságok keverednek benne írott nyelvi újításokkal és latinizmusokkal” (KÁROLY 1972: 88). Emellett érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy egy bizonyos előbeszédben öröklődő és kikristályosodó szövegahagyománnyal is számolhatunk (erről részletesen I. TARNAI 1981), mely olykor

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

érezhetőbben, máskor csak sejthetően, de szintén nyomot hagyott a fordítók – és mások – megoldásaiban. A korai újszövetség-fordítások olyan szövegek, amelyekből több fordítás is ránk maradt, így azok párhuzamos helyeinek vizsgálata az egyes rétegek felfejtésére, megközelítésére kínálhat lehetőséget. Írásomban három korai újszövetség-fordítás szóhasználatának egy szeletével foglalkozom: a Münchener, Döbrentei- és a Jordánszky-kódex Máté evangéliuma fordításában vizsgáltam a *menny* és *ég* szavak jelenlétét, az előfordulások összefüggéseit.

2. A szakirodalmi háttér, irányok, vélemények. A ránk maradt hosszabb-rövidebb bibliafordítás-részletek összefüggéseivel kapcsolatban még a múlt század első felében két vélemény alakult ki. MÉSZÖLY GEDEON egyes szöveghelyek gondos elemzése után arra az eredményre jutott, hogy két különálló fordítási hagyományt feltételezhetünk az evangéliumok esetében: egyiket a Münchener kódex és vele szoros kapcsolatban a Döbrentei-kódex, a másik vonalat a Jordánszky-kódex őrizte meg (MÉSZÖLY 1917). Többen végeztek azonban olyan mikroelemzéseket, amelyek azt feltételezik, hogy a két fordítási vonal nem választható el egymástól ilyen élesen, vannak egyező pontjaik (SZILY 1912; KÁROLY 1956; TARNAI 1984: 244–251), így a fordítóknak vagy ismerniük kellett a másik vonalat is, vagy valamilyen szóbeli hagyomány állhat a háttérben. Mindennek az eldöntése csak további, nagy számú, a nyelvi rendszer különböző elemeire és jelenségeire vonatkozó vizsgálat után lehetséges, ha egyáltalán lehetséges. Jelen írás a latin *caelum* 'menny, égboltozat' fordításainak – *menny* és *ég* – vizsgálatával igyekszik hozzájárulni az ilyen jellegű kutatásokhoz.¹ A részben szinonim két szó mindegyike megtalálható a szövegekben, de jelenlétükből, eloszlásukból és jelentéseikből további tanulságok vonhatók le.

3. Anyag és módszer. Az anyaggyűjtést a vizsgálathoz a BMH – Biblia Mediaevalis Hungarica keresőprogram (<http://sermones.elte/bmh>) készülő anyagának segítségével végeztem. A kereső egy főleg diákok által az ELTE-n épített adatbázis², egy olyan eszköz, amely a párhuzamos változatokat egymás mellett jeleníti meg, ezzel nagyban megkönnyítve a kutató munkáját. Mivel az adatbázis – szándékosan – nem annotált, nem csupán a nyelvészeti kutatások számára jelent jól használható segédeszközt, hanem igényt tarthat irodalmárok, fordítási kérdések iránt érdeklődők figyelmére is. Az egyes evangéliumok kulcsszavainak készültsége változó, ezért én jelen feldolgozásban a Máté evangéliumának anyagára támaszkodom. A szövegek idézett változatai: NYÍRI 1971; ABAFFY – T. SZABÓ 1995; TOLDY–VOLF 1888.

4. A bibliai *menny* és *ég* szavak részletesebb vizsgálata

4.1. A *menny* és az *ég* bibliai jelentései. A szövegekben előforduló magyar *menny* és *ég* szavak a latin *caelum* fordításai, amely pedig a héber *rakia* szóra és szinonimáira megy vissza, de eddig a szóig a magyar középkorban nem érdemes visszamenni, a fordított nyelv a latin volt.

¹ A későbbiekben a *caelum* alakjait a latin előfordulások szerint idézem.

² Az alapötlet a régi magyar irodalommal foglalkozó Bárczi Ildikótól származott, aki a BIÖP (Bölcsészettudományi Informatika Önálló Program) keretein belül 2008-ban kezdte meg a munkát hallgatóival, és ehhez kért nyelvész segítséget. 2010 óta órarendi óra, majd diákkör keretein belül dolgozik a csoport. Lásd még: http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=77 (2018. 05. 30.)

A Bibliában a *menny* és az *ég*, *égbolt* jelentései valamennyire összefüggnek, és a zsidó világlátáson alapulnak. Kozmológiailag az égboltozat az égnek a horizont fölé boruló része, kissé lapos, olyan, mint egy sátor, oszlopokon nyugszik, csatornái vannak, és ezen helyezte el Isten a világítótesteket (Nap, Hold, csillagok), fölötté víz található. Maga az *ég* az égboltozatnál többet jelent: a kozmosznak az egész Föld fölötti részét.

Teológiai jelentésben a *menny*, *ég* lehet Isten lakása, trónusa, hiszen az *ég* vizein áll palotája; valamint az angyalok lakóhelye, akik az *ég* felhőiben élnek, ahol Isten lakása van. Metonimikusan utalhat magára Istenre.

Megváltástani szempontból az *ég* meg fog nyílni Krisztus második eljövetelekor, illetve a Krisztussal való közösség révén a keresztyének már most is a mennyben vannak (BiblLex. *menny*, *égboltozat*).

4.2. A *menny* és *ég* szavak etimológiai háttere. A *menny* és az *ég* szavak mind-egyike ősi örökség a finnugor korból. Az *ég* eredeti jelentése a 'levegő' lehetett, ebből alakult az 'égbolt', a 'mennysország' és a már elavult 'lehelet'. A *menny* eredeti jelentése hasonlóan az 'égbolt, levegő' lehetett, ebből alakult ki a 'hely, ahol a keresztyénység tanítása szerint Isten, angyalok és üdvözültek élnek', illetve a 'díszes tetőkarpit' jelentés, amely a *mennyezet* szóban él tovább. Mindkét szó szerepel a legkorábbi szövegemlékekben is: a HB.-ből, a KTSz.-ből és a Jókai-kódexből már idézhetők adatok. A KTSz. egyik adata azért is különösen figyelemre méltó, mert a feltételezett alak *me[necne] eget* 'mennyeknek egét', tehát a két szó egymás mellett áll. A jelentések a későbbi alakulás során elváltak egymástól, az *ég* jelöli az 'égbolt'-ot, a *menny* pedig lefoglalódott az 'Isten, angyalok, üdvözültek lakhelye' jelentésre. A korábbi szinonímia a *mennydörgés* és *mennykő* szóösszetételekben érhető tetten (vö. TESz. *menny*, *ég*).

4.3. A *menny* előfordulásai és jelentései. Máté evangéliumában a *caelum* alapvetően négy fogalomkörben, vagy annak részeként jelenik meg. Ezek: 1. 'égbolt', 2. 'Isten lakhelye', 3. 'üdvözültek lakhelye', 4. 'a világmindenségnek a láthatatlan része'. A jelentések között a határ nehezen húzható meg. Az 'égbolt' világosan elkülönül, a többi jelentés viszont mind az 'Isten lakhelye' jelentésből ered, mely a legjobban a *mennyei atya*, vagy *ti atyátok ki menny(ek)ben vagyon* szerkezetekben ragadható meg. Ehhez szorosan kapcsolódnak a *mennyeknek országa* és a *menny* kifejezések. Utóbbi elkülönülni látszik (mind szerkesztettségében, mind jelentésében) az előbbtől: jelentheti azt a helyet, amely majd a hívők lakhelye lesz, de sokszor szerepel általánosságban a *föld*-del együtt a világmindenség kifejezésére a *föld és ég* szerkezetben.

A kódexekben a *caelum* és alakjai fordítására a túlnyomóan használt kifejezés a *menny*. A pontos használat és a szókapcsolatok tekintetében azonban vannak különbségek. A *mennyei atya* esetében például esetenként a *mennyei* elmaradhat, és csak *ti atyátok* szerepel a szövegben. Ezek a helyek azonban túl nagy jelentőséggel nem bírnak, mert nem ismerjük a pontos latin előzményt. Az azonban feltűnő, hogy mennyire erősen rögzült ez a szókapcsolat, és hogy a korban valószínűleg élőszóban, prédikációkban gyakran használt kifejezés lehetett.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
5: 48	sicut et Pater vester cælestis perfectus est	...mikent es <i>tü</i> <i>menñei</i> <i>a'atok</i> tökelletes (12ra)	...mikent <i>ti menñei</i> <i>a'atok</i> es tökelletes (491)	...mykeppen az <i>thy</i> <i>mennyey</i> <i>atyatok</i> es tekelletes (369)
6: 32	Scit enim Pater vester, quia...	...mezt <i>tugga tü</i> <i>mennñei</i> <i>a'atok</i> hog... (13ra)	Mert <i>ti a'atok</i> <i>tuğa</i> · mert... (373)	Byzonyawal <i>twgya</i> az <i>ty menyey</i> <i>atyatok</i> , mert... (372)
15: 13	quam non plantavit Pater meus cælestis	...kit <i>nē</i> plantalt <i>en menñei a'am...</i> (21vb)	–	...kyt palantalt az <i>en menyey</i> <i>atyam...</i> ³ (401)

A legtöbbször a *regnum caelorum* fordításának esetében szerepel a *menny* szó: *menyeknek országa* (25 előfordulás). Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy e szerkezetben a birtokos jelző mindig *-nek* ragos.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
4: 17	appropinquavit enim regnum cælorum	...mezt <i>ëlközleleit</i> <i>nektek mennëcn^e</i> <i>o'zaga</i> (10rb)	–	...mert el közelget <i>menyeknek orzaga</i> (364)
5: 10	quoniam ipsorum est regnum cælorum	...mert <i>quec</i> <i>mennëcnëc o'zaga</i> (10vb)	...mert <i>ovek</i> <i>m e n n e k n e k</i> <i>orzaga</i> (412)	...mert <i>heweek</i> <i>menyeknek orzaga</i> (365)
11: 11	...qui autem mi- nor est in regno cælorum	...ki <i>ke küllëb</i> <i>mennëcn^e o'zagaban</i> (17rb)	–	...ky <i>kedeg</i> <i>kyllëb menyeknek</i> <i>orzagaban</i> (386)

A *mennyország* szóösszetétel alakulására is találunk néhány példát a szövegekben. Háromszor a *mennyek(nek) országa* (*regni caelorum*) megfelelőjeként áll, mindegyik kódex használja egyszer ilyen jelentésben ebben az evangéliumban.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
13: 11	mysteria regni cælorum	<i>meñ o'zagnak</i> <i>titkia</i> (19rb)	–	<i>menyeknek orzaganak</i> <i>tytkyat</i> (393)
18: 3	...non intrabitis in regnum cælorum	...nē <i>mëhëttecbe</i> <i>mennëcn^e o'zagaba</i> (23vb)	...be nem men- tek <i>meñ orzagba</i> (411)	...nem mentek be <i>me-</i> <i>nyeknek orzagaban</i> (409)
16: 19	Et tibi dabo claves regni cælorum. (...) erit ligatum et in cælis	<i>τ te nek</i> <i>adom</i> <i>mennëc o'zagana</i> <i>c koltat (...)</i> <i>megkötözöt lezën</i> <i>mennëcbën</i> es (22vb)	<i>Neked adom</i> <i>m e n n e k n e k</i> <i>koltat (...)</i> <i>kötözöt lezen</i> <i>meniben</i> es (400)	Es te nek <i>adom</i> <i>m e n y o r z a g h n a k</i> <i>kwczyth (...)</i> <i>meg közetet lezen</i> <i>menyozagban</i> es (405)
3: 2	appropinquavit enim regnum cælorum	<i>mezt</i> <i>ëlközleleit</i> <i>mennëcnëc o'zaga</i> (9rb)	–	el közelghet <i>iftennek</i> <i>orzaga</i> (361)

³ A kódexben a tagadósó elmaradása feltehetően másolási hiba.

A JordK.-ben viszont olyankor is szerepel, amikor nem a *regnum caelorum* fordítódik, hanem csak a *caelis* áll a latinban (5: 12, 5: 34, 14: 19, 16: 19, 18: 18 kétszer, 18: 19, 19: 21, 22: 30, 23: 22). Ezekben az esetekben a MünchK. a pusztá *menny*-nyel fordít, a JordK.-ben általában ilyenkor jelenik meg a *mennyország*. Egyetlen esetben a *mennyek országa* helyett a JordK. az *istennek országá*-t használja (3:2).

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
14: 19	aspiciens in cælum benedixit	<i>meñbè tèkentuē m̃g</i> alda (21ra)	–	es <i>menyorzagra</i> tekeentwen, meg aldaa (399)
18: 18	erunt soluta et in cælo	megodozottac lezn ^e <i>mēñècbèn</i> es (24rb)	–	meg oldoztak leznek <i>menyorzagban</i> es (411)
22: 30	...sicut angeli Dei in cælo	...mikent <i>meñbèn</i> iftènn ^e angali (28rb)	–	mykent iftennek angyaly <i>menyorzagban</i> (425)

Az *evangelium/verbum regni* fordítása esetében a MünchK. következetesen az *országnak* szót használja, a JordK. ezekben az esetekben színesebb: *mennyei ígét*, *mennyei szent evangélium* és *mennyországnak* megoldásokkal dolgozik a fordító.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
9: 35	et prædicans Evangelium regni	<i>τ p̃dicaluā oʒagnac</i> <i>euāgelimat</i> (15vb)	–	<i>p r e d i c a l w a n</i> <i>m e n y o r f a g h n a k</i> <i>ewangelimat</i> (381)
13: 19	Omnis qui audit verbum regni	Menden ki hal'ta az <i>oʒagnac ígeiét</i> ... (19va)	–	Mynden ky hallya az <i>meney ygheet</i> ... (394)
24:14	Et prædicabitur hoc Evangelium regni	Es p̃dicaltat ⁱ az <i>oʒagnac</i> <i>ewāgelima</i> (29vb)	–	Es predicaltatyk az <i>menyey zent</i> <i>ewangeliom</i> (431)

Amikor a menny mint a földi, látható világ ellentéte jelenik meg, minden szövegben a *menny* szerepel.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
11: 25	Domine cæli et terræ	<i>meñnèc τ földn^e v2a</i> (17vb)	–	<i>mennek</i> es feldnek attya (387)
2 4 : 35-36	Cælum et terra transibunt (...) De die autem illa et hora nemo scit, neque angeli caelorum...	<i>/meñ τ föld èlmulnac</i> (...) A napot ke· <i>τ</i> az időt fēnki nē tugga fem <i>mēn^e</i> angali... (30rb)	–	<i>Meny</i> es feld el mwlnak (...) Az napot kedeg es az horath fēnky nem thwgya, fem az <i>menyey</i> angyalok... (432)
28: 2	Angelus enim Do- mini descendit de cælo	V2nac angala zalla le <i>mēbōl</i> (35va)	<i>v r n a k</i> <i>a n g a l a</i> <i>ala zalla</i> <i>m e ñ b o l</i> (472)	yftennek angyala <i>menybōl</i> le zalla (450)

Két – úgy tűnik – nehezen fordítható helyen is megjelenik a *menny* szó. A Miatyánk *panem supersubstantialem* szófordulatát (6: 11) a MünchK. „Mi testi kenyerünk felett való kenyeret”-nek fordítja, a JordK. pedig *mennyei kenyér*-nek értelmezi. A *fulgur* ’vilámlás’ a MünchK.-ben *villamat*, a JordK.-ben viszont *mennyei dörgés* (24: 27). (A JordK. egyébként nem a fény-, hanem a hangjelenséget adja meg, ez azonban nincs összhangban az eredeti szöveggel, amely a hirtelenséget akarja szemléltetni.)

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
6: 11	Panem nostrum supersubstantialem	Mi tēti kenē2onc felet valo kēnē2ēt	–	My <i>mennyei</i> kynerwnket
24: 27	Sicut enim fulgur exit	Me2t mikent a <i>villamat</i> tamad	–	Mert mykeppen az <i>menyei dergees</i>

4.4. Az ég előfordulásai és jelentései. A leghétköznapiabb ’égbolt, levegőég’ jelentés fordításakor a Müncheni és Jordánszky-kódex esetében éles különbséget tapasztalunk. A MünchK. az „egy latin szónak egy magyar szó feleljen meg” elvnek megfelelően a *caelum* minden jelentésárnyalatát a *menny*-nyel adja vissza. A JordK. viszont az említett jelentés esetében az *ég* szót használja.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
1 6 : 2-4	Facto vespere dicitis : Serenum erit, rubicundum est enim cælum. Et mane : Hodie tempestas, rutilat enim triste cælum. Faciem ergo cæli dijudicare nostis...	Estuē leuē ug mondo- tok / dē2hen9 ležēn me2t vē2hen9 a· <i>mēn</i> / 7 holual ma fe2gēteg / me2t 3omoro <i>mēn</i> fenlic / A3e2t <i>meñn</i> ^c 3ēmefet tuggatoc m̃gvala3tanotoc... (22va)	–	Estwe lewen azt mongatok: tyzta yd9 lezen, mert pirofl az <i>egh</i> es reghwel azt mongyatok: ma zeles idew lezen, mert az zomorw <i>egh</i> verhenywl. Mert ezenkeppen az <i>eghnek</i> hw zyneet meg thwgyatok yteelny... (404)
24:29- 30	...et stellæ cadent de cælo, et virtutes cælorum commovebuntur : et tunc parebit signum Filii hominis in cælo : et tunc plangent omnes tribus terræ : et videbunt Filium hominis venientem in nubibus cæli	...7 a· lillagoc le hulnac <i>meñ29l</i> / 7 a· mēnei iozagoc megindoltatnac Es tahat megtētic <i>meñnēn</i> ēmbē2 fianac iēlenfegē / 7 tahat li2nac mēd3 f9ldi nē3ētec / 7 la7fac ēmbē2nec fiat iqwen <i>meñn</i> ^c k9dibēn (30ra– 30rb)	–	...es az czillagok az <i>eghb9l</i> le hwlnc, es az menyei er9t[!] megh yndwltathnak. Es ottan ffel teczyk embernek ffyanak hw yegye az <i>eghen</i> ; es ottā fyrnya kezdnec mynden ez ffeldy nemzetek, es megh lattyak embernek ffyat ywny az mēney k9deghben (432)
24:31	a summis cælorum	<i>meñn</i> ^c magallagatol foguan (30rb)	–	<i>eghnek</i> magallathwl foghwa (432)

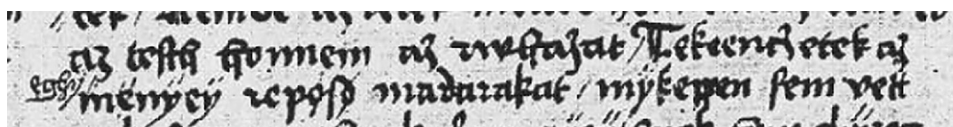
Ugyanez figyelhető meg a *volucres caeli* fordítása esetében is. Ezek a MünchK.-ben *mennyei repesők*-ként, a JordK.-ben pedig *égi madarak*-ként szerepelnek.

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
8: 20	Vulpes foveas habent, et volucres caeli nidos	Rauažacnac fikai vадnac / <i>τ mennèi zepèšocn^c</i> fèzkec (14rb)	–	Az rokaknak lykok vag”on, es az <i>eghy madaraknak</i> feezkők (376)
13: 32	volucres caeli veniant	<i>mēney zèpèšoc iōyèn^c</i> (20ra)	–	az <i>eghy madarak</i> el yween (395)
13: 4	venerunt volucres caeli	iōtèn ^c a- <i>meñnèi zepèšoc</i> (19rb)	–	az <i>madarak</i> [!] el ywenek (392)

A DöbrK. egy ilyen szöveghelyet tartalmaz, amelyben a MünchK.-féle *mennyeeknek repesői* szerepel (6: 26). Ugyanennél az első előfordulásnál a JordK.-ben pedig egy javítás eredményeként „hibrid alakulatot” találunk: „égi mennyei repöső madarak” áll a szövegben, mégpedig az *égi* utólagos betoldásának következményeként.

1. ábra

Betoldás a JordK.-ben (371)

Locus	Vulgata	MünchK.	DöbrK.	JordK.
6: 26	Respiciite volatilia caeli	Laffatoc a <i>meñney zepèšokèt</i> (12vb)	Nezietek <i>mennek repesit</i> (373)	Tekeenczetek az <i>eghy mennyey repöső madarakat</i> (371)

Ezt a helyet KÁROLY SÁNDOR is idézi tanulmányában (1956: 264), amelyben olyan nyomokat gyűjtött össze, amelyek azt bizonyítják, hogy a JordK. fordítója ismerte és használta a másik bibliafordítási vonalat is. Az egyezés véletlenszerű, tehát a többi előfordulás esetében nem tapasztaljuk. A szokatlanul hosszú, vegyes alakulat feltehetően egy másolási hiba, mely mögé több forgatókönyv is elképzelhető. Az egyik lehetséges, hogy a másolóra valamilyen írott vagy szóbeli hagyomány hatott, így az első előforduláskor nem a fordító által használt *égi madarak*-at kezdte el leírni, hanem a valahonnan visszacsengő *mennyei repesők*-et, amit aztán korrigált, és a későbbiekben pontosan másolt. Felmerülhetne még, hogy eredetileg a fordító változata lett volna a *mennyei repesők*, amiket a másoló viszont következetesen lecserélt, mivel azonban ez az ’égbolt’ ég-ként való, már említett jelölésével nem egyezne, kevésbé valószínű.

5. Következtetések, további tervek, lehetőségek. Ma már közhely, de a vizsgálat is jól mutatja, hogy mennyire megkönnyíti a (célzott) anyaggyűjtést, ha van egy erre alkalmas eszközünk, jelen esetben egy párhuzamos változatokat feldolgozó kereső(kezdemény). A *caelum* fordításai kapcsán viszonylag jól és plasztikusan mutathatók be a korai bibliafordítások tipikus kérdései: az élőszóbeli hagyomány jelenléte (pl. a *mennyei atya* és a *menny-*

ország esetében), egymásra hatások és a külön utak kérdése vagy minták követése. A vizsgálat kapcsán önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy a többi evangéliumra (vagy az ún. Huszita biblia többi kódexére kiterjesztve) az anyaggyűjtést, vajon hasonló eredményeket kapnánk-e? Ahogy a bevezetőben is említettem, a nyelvi rendszer más szintjein is végzett több hasonló vizsgálat összefüggései nyomán pedig az ómagyar fordítási technikákkal, hagyományokkal és gyakorlatokkal kapcsolatban remélhetőleg nagyobb mérvű következtetéseket is megfogalmazhatunk majd.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA szerk. 1995. *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BiblLex. = HERBERT HAAG 1989. *Bibliai lexikon*. Szent István Társulat, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 57: 260–268
- KÁROLY SÁNDOR 1972. A huszitizmus és a magyar bibliafordítás. A Müncheni Kódex új magyar kiadása alkalmából. *Létünk* 2: 81–90.
- MÉSZÖLY GEDEON 1917. Legrégibb bibliafordítóinkról. *Magyar Nyelv* 13: 35–44, 71–83.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILY KÁLMÁN 1912. A Döbrentei-codex viszonya a Münchenivel. *Magyar Nyelv* 8: 49–54.
- TARNAI ANDOR 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: TARNAI ANDOR – CSETRI LAJOS, *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 11–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TOLDY FERENC – VOLF GYÖRGY 1888. *Régi magyar nyelvemlékek V. A Jordánszky-codex bibliafordítása*. Budapest.

“Look at the birds of the air...”

The words *menny* ‘heaven’ and *ég* ‘sky’ in Old Hungarian translations of the Bible

This paper discusses an issue of translation technique in Old Hungarian translations of the Bible: the occurrence, use, and differences of *menny* ‘heaven’ vs. *ég* ‘sky’ as Hungarian equivalents of Latin *caelum*. The corpus of study involves translations of the Gospel of Matthew in the Munich Codex, the Döbrentei Codex, and the Jordánszky Codex. The author presents the meanings of these words and the various solutions in the texts, providing some contribution to the scholarly discourse concerning the relationships across the individual translations.

Keywords: Old Hungarian, Bible translations, translation techniques, *menny* ‘heaven’, *ég* ‘sky’, *caelum* ‘heaven/sky’.

P. KOCSIS RÉKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Pöse

1. Az ÚMTsz. a szót két helyről adatolja; az egyik: „híbóka : habarék, híg sár, (Somogy-ban: *pöse*)” (TRENCSENY 1900: 539), a másik hely szövegmetasztázis nélkül GÁL KÁLMÁN (1900 körüli) göcsejbéli kéziratos gyűjtésére hagyatkozik. A szótár értelmezése: ’sárgás posvány, híg sár’. Én Zalából, Kilimánból ismerem a szót ’latyak, híg sár’ jelentéssel. A Kilimán környéki mocsaras vidék napi árokásási művelete végén kellett az elkészült szakaszból kimerni a fekete (!) pösét, amikor erre a környékbéli kubikosok utasítást adtak. (Gimnazista diákként dolgoztam mellettük.)

2. A szó a *pös* (← **pes*) származéka lehet. A *pös* vagy igéből való elvonással keletkezett, vagy ősi nomenverbum töre vezethető vissza (vö. TESz. *pisil*), és onomatopoeitikus. A TESz. a CzF. által jegyzett *pessedez*-zel, az EWUng. a *pezsdül* ige szócsaládjával való összefüggésre utal (*pisil*). A *pezsdül* családjához vö. BENKŐ LORÁND 1984: 157.

A *pöse*-vel a régiségből kapcsolatba hozhatók például a következő adatok (a TESz. *pisil* szócikkére hagyatkozva): *pesselő* ’vizező’ – „Ki irtom az Achabhoz tartozókat mind az falhoz *pesselő*t (Helt: Bibl. 2: 295)”; *pös* – „*Pös* Vrina, Lotium (MA. 1604)”; *pisa* ’vizelet’ – (Tsz. 1838). A jelentésbeli összefüggést valamilyen folyadék hangot adó mozgásának azonos szóval való megnevezése adhatja. A *pessedez* jelentése is – ’a víz fölfakadozik’ – idevonható, minthogy az ilyen jelenség ugyancsak járhat hanghatással hasonlóan az ember (vagy állat) vizeletéhez. Nem tartozik a tárgyban lévő szóhoz a HOFFMANN OTTÓ (1996) által feljegyzett *pöse* ’pösze’ (vö. BENKŐ 1984: 56, 97).

Ha a *pös* és alakváltozatai (*pes* ← **pis*) ’valamilyen mozgásban lévő és ezért hangot adó folyadék’ alapjelentésű nomenverbum lehetett, akkor ez a jelentés a természetes vizek pezsgésének kifejezésére is megfeleltethető, és ugyanígy ember (vagy valamely állat) vizeletési folyamatának kifejezésére is. A ’húgy’ jelentésű szóval kapcsolatos főnevek és igék rendre szerepelnek mint lehetséges, virtuális töre visszavezethetők: „*pisil, pisál, pössent : pös*” BENKŐ LORÁND már idézett munkájában (1984: 94).

A nyelvjárási *pöstéj ~ pöstej* ’tehénnek v. juhnak az ellés utáni első néhány napon adott sűrű teje’ (ÚMTsz. *fecstej*). A *fecstej* állagával, viszonylagos sűrűségével, színével (sötétebb sárga) és a (sajtárba) fejtés során keletkezett hanggal együtt csupa olyan jelentésszegyet mutat, amilyenek a más vonatkozású *pös*-nél is megvannak. Ezért lehet a *pöstéj ~ pöstej* előtagját a *pös*-sel azosítani.

A **pes ~ pös* alakváltozatokhoz tartozó szavak régebbi íróinknál nem az *ö-ző* változatot mutatják, pl. Fazekas Mihály 1804: „Fülébe *pesel* ma” (MNSzt.); Csokonai Vitéz Mihály 1793: „Minden bolond helyt ne *peselj*” (CSOKONAI 1988: 340; Csokonai többi használatára l. Csokszkt. 3.); Arany János 1847: „csalánra *peselt* kedélyű levél” (MNSzt.). Archaizmusként az újabb előfordulásokban szintén ez a változat jelenik meg, így Weöres Sándor 1972: „patyolat rokolámat öszve ne *peselném* a vissza nyelt nevetéstül” (MNSzt.). (A vizeletet kifejező igék amelioratív vagy pejoratív jellegéhez vö. BÜKY 2010.) Az *ö-ző* és

nem ö-ző nyelvjárásterületek közötti különbségek az adatok viszonylag kevés száma miatt nem mutatnak különösebb jelentésváltozatokat.

A **vkinek a pöse* (~ *pese*) szerkezetben a *pös* 'urina', ám egy **vminek a pöse* szerkezetben többféle jelentésű lehetett: '(vhonnan feltörő) víz', '(vhonnan feltörő v. vhol lévő) híg sár ~ latyak'. A mocsaras talajból gyorsan előszivárgó híg massa tehát *pöse*.

Az ÚMTsz. *pössedék* szót is tartalmaz, ez a **pösedék* szó *s*-ének ikerítéséből származtatható. Bizonyos fokú gyűjtő jelentése lehet, mint a *csapadék*, *hulladék*, *mocsmodék* stb. (A képzőről l. MMNyR. 1: 378.) A szótár jelentésmegadás nélkül közli e szót mint a forrás, az előfordulási hely valamilyen hangtani példáját a *peshedék* szócikkben.

A *pöse* eredetének másik lehetősége a *peshed* igéből származtatás. Ez is hangutánzó-hangfestő eredetű, első ismeretes adata 1726-ból való, ekkori jelentése a TESz.-ben 'poshad'. Az ÚMTsz. *pessed* alakváltozatát jegyzi egyéb helyek mellett Göcsejből, Nagykanizsáról, Zalaegerszegről. Az ÚMTsz. *peshedék* szócikke Kőszeg-Hegyaljáról tartalmazza a fent említett *pössedék* alakot. Továbbiak ebben a szócikkben: *pössed*, *pessegy*, *pesved*, *pissed*, *pressed*, *presved*. A jelentés rendre 'romlott, poshadt <pl. étel>' (ÚMTsz. *peshedt*). A *pressed*, *presved* szókezdő mássalhangzói német nyelvi hatásból eredhetnek, vö. a ném. *pressen* > m. *prés*. A *présel* 'kisajtol, kifacsar' igének Gencsapátiból, Vas megyéből van *pörösöl* alakja, amelyik mutatja a *pr*-hangkapcsolat föloldását, vö. még *pörössöltem* 'préseltem' (ÚMTsz. *présel*). Megjegyezendő, hogy egyes hangfestő szavak is *pr* kapcsolattal kezdődnek (*prűszköl*, *prűcsök*), ez a jelleg gyengíti a német nyelvi hatás bizonyosságát.

A *peshedez* szócikkben a *pessedez* ' <pl. étel, ital> poshad, romlik' jelentésű.

A *poshad* (szintén hangutánzó eredetűnek tartott) ige adatai a régiségben (1519-től) a TESz. szerint 'megromlik, megrothad', ' <folyadék> állott lesz, bűzhödtté válik'. A *peshed* és a *poshad* valamint származékainak jelentésleírásai között a 'bűz' jelentésjegy rendre megjelölhető vagy közvetlenül, vagy közvetve. Utóbbira példa lehet a *possadék* 'sár' (TESz.).

3. A megromlást, bűzőssé válást jelentő igék mellett magának a rothadt, bűzös állagú anyagnak (víznek, sárnak, vizeletnek) a *possadék* ~ *pessedék* ~ *pössedék* név volt adható. A *pöse* vagy a R. *pös*-re tapadt *-e* birtokos személyjellel jöhetett létre, és ez a főnév (volt) a mocsár híg sarának, latyákjának jelölője a **valaminek a pöse* mintájú kifejezések alapján, vagy a szó kialakulása *-é* igenévképzővel is történhetett az ún. fiktív tövet alapul véve: **pös* + *-é* → *pöse*; a korai ómagyar efféle képzésére (TNyt. 1: 325), hasonló alakulatok: *fürge*, *lenge*, *penge*, *pörge* (l. TESz. *lenge*). Feltételezhető **pösé latyak* ~ *sár* jelzős szerkezet, amelynek 'folyós, mozgó latyak ~ sár' jelentése volt, amelyet a **pösé* ~ *pöse* kapott meg, vagyis főnevesülés történt.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1984. *A fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BÜKY LÁSZLÓ 2010. Inter faeces et urinam nascimur. *Magyar Orvosi Nyelv* 10: 56–58.
 Csokonai Vitéz Mihály 1988. *Összes művei. Költemények* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
 CsokSzkt. 3. = 2017. *Csokonai-szókincstár III. Csokonai költeményeinek szótára*. Szerk. JAKAB LÁSZLÓ – HLA VACSKA EDIT. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 13. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017.
 EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

- GÁL KÁLMÁN 1900 k. *Időjósítások, szemmelverés. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára*. Kéziratot anyag. 1900 körül. 837.
- HOFFMANN OTTÓ 1996. *Mini-tini-szótár – A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára*. Janus Pannónius Tudományegyetem, Pécs.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. [http://corpus.nytud.\[-\]hu/mnsz](http://corpus.nytud.[-]hu/mnsz) (2018. 04. 01.)
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://mnsz.nytud.hu>. (2018. 04. 01.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szövegrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TRENCSENY LAJOS 1900. Tájszók. *Magyar Nyelvőr* 29: 539–540.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

SZEMLE

Honti László, *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2017. 219 lap

HONTI LÁSZLÓ könyve az etimológia és a magyar őstörténet világába vezet. Az ősmagyar kor elejének kérdésekkel teli, titokzatos világába. Létrejöttét a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavait tárgyaló, RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD szerzőségében született kétkötetes, angol nyelvű magisztrális szintézisnek köszönheti (West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Harrassovitz Verlag, Wiesbaden, 2011). Merthogy e nagy munka uralisztikai vonatkozású címszavainak finnugor nyelvészeti oldalról való kritikai szemrevételezése voltaképpen HONTI kötete. Tehát: sajátos műfaj, sajátos kötet. HONTI szerint az említett nagy szintézis „népünk és nyelvünk őstörténetének fontos részleteivel foglalkozik”, illetve „számos olyan új nézetet, magyarázatot tartalmaz, amely nyilván élénk érdeklődést válthat ki a magyar nyelvtörténet, az uralisztika és a turkológia művelőinek a körében” (7). Ahogy erre bizonyosság ő is. Mit tett HONTI? Számba vette az uralisztikában uráli, finnugor és ugor koriként ismert azon magyar lexémákat, amelyek eddigi tudományos megítélése RÓNA-TAS ANDRÁSBÓL és BERTA ÁRPÁDBÓL kétségeket váltott ki. Úgy is mondhatom, elsősorban azokkal a magyar lexémákkal foglalkozik, amelyeknek RÓNA-TAS ANDRÁS szerinti minősítése, történeti-etimológiai megítélése nincsen összhangban az ő finnugrisztikai ismereteivel. Tárgyalja persze azokat az etimológiákat is, amelyekben jogosnak látja a szerzők kétségeit.

De miért olyan fontos az ősmagyar kor elejére föltehető szavak vizsgálata? A következők miatt: a magyar nyelv – meglehetősen szűken számítva is – mintegy három évezredes történetének kétharmad része a honfoglalásig tartó ősmagyar korra esik. Ebben a korszakban zajlott le a legtöbb változás a magyarban, ekkor alakultak ki a magyar nyelv mai arculatának lényeges sajátosságai. S bizony erről a nyelvtörténeti korról tudjuk a legkevesebbet (ami persze nyelvelmékek hiányában nem meglepő). S honnan tudjuk, amit tudunk? Egyrészt a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak a rekonstrukcióiból, másrészt az ősmagyar kori jövevényszavak tanulságaiból. Az előzményekre vonatkozóan tehát a finnugor nyelvtudományt érdemes faggatni (ez a nyelvtörténet képzeletbeli folyamának túlpárti hídfője), az innső oldali hídfő a legbiztosabb: ezt az első magyar nyelvelmékek jelentik. S ami a két hídfő között van, azt elsősorban az ősmagyar kor jövevényszavai mutatják. Rögzítsük a tényt: a két hídfő nem ősmagyar kori, ősmagyar kori csupán a magyar nyelv akkori jövevényszavainak csoportja. Azaz a jövevényszavak a kor egyedüli tényleges közvetlen hírnökei. Idézzük emlékezetünkbe: a honfoglalás előtt a magyarba került jövevényszavak között elsőprő többségben vannak az ótörök eredetűek az összes többivel szemben. Ez pedig azt jelenti, hogy az ótörök jövevényszavak kulcsszerpet játszanak az ősmagyar nyelvi kutatásokban. Magyar nyelvtörténeti szempontból elsősorban ezért oly fontos RÓNA-TASÉK nagy munkája. Hozzákapcsolódóan HONTI köteté pedig azért, mert a magyar szókészletnek a nagy szintézisben szóba hozott finnugor, ugor elemei körében teremt finnugor nyelvészeti szempontból rendet.

Természetes tehát, hogy a magyar nyelvtörténészek, etimológusok kitüntetett figyelmet szentelnek mind a finnugor előzmények, mind a török hatás vizsgálatának. Az etimológiai kutatások fejlődését, finomodását szemléletesen mutatja az, hogy egyre nő – ha nem is látványosan – a bizonyítottan vagy valószínűsített finnugor, ugor eredetű, illetőleg ótörök jövevényszavak száma a szakirodalomban.

HONTI szerint a RÓNA-TAS–BERTA alkotta szintézis általa megvizsgált ötven szócikének magyar tagja közül több biztosan ősi, néhány alaki és/vagy jelentésbeli kontamináció, ritkábban a szerzőktől bíralt vagy elutasított etimológiák magyar tagja valóban törölendő ősi szavaink sorából, vagy legalábbis igencsak kérdéses ősi eredete. Ezek pusztá, szenvtelen mondatok, de hogy mi áll mögöttük, azt csak a kötet áttanulmányozásából tudhatjuk meg. HONTI a finnugor történeti hangtannak és etimológiának nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő képviselője: véleményére figyelni kell. Rendkívül alapos, már-már az akribiát idéző, a filológiai precizséget mutató szócikkeiben logikus okfejtéssel és bizonyító érveléssel vezeti olvasóit a finnugor adatok tömegének és a vonatkozó német, orosz, finn, angol nyelvű idézeteknek a sűrűjében, s mindezt szuverén finnugor hangtörténeti jártassággal, lenyűgöző szakirodalmi tájékozottsággal és a vonatkozó szakirodalom teljességre törekvő felhasználásával, a rá jellemző éles kritikai szellemmel teszi. Másképp nem is lehetne eligazodni az adatok rengetegében. Egy szócikkben (a *lel*-ről szólóban) maga is jelzi az adatgazdagság vonatkozó következményét: „Finn és észt kollégáinknak az utóbbi közel fél évszázadban a finnségi szók eredeztetésével kapcsolatos nézeteit számbavéve, az olvasó szinte kapkodhatja a fejét a nagy tarkaság láttán” (124). Kritikus voltára jellemző, hogy egy esetben pontról pontra haladva mutatja ki egyik kortársa nem kellő fokú tájékozottságát és szakirodalmi ismereteinek hiányosságait (21). HONTI szócikkeinek egy része önálló nyelvtörténeti tanulmányoknak felel meg, így például az a 19 oldalas rész, amelyben a *mese*, a *magyar* és a *megyer* szavak összefüggését elemzi, vagy az a fejezet is,

amelyben 16 oldalon át foglalkozik az *ér* szó eredetbeli kérdéseivel. Saját véleményét az adatok és az elődök szófejtéseinek az ismeretében fogalmazza meg, rámutatva gyenge pontjaikra és előremutató részleteikre. HONTI az a finnugor nyelvészünk, aki a magyar hangtörténetben is otthonosan mozog (végül is: a magyar is finnugor nyelv! – szokta volt mondogatni). Itt legyen szabad megjegyeznem, hogy az évszázadokon át legismertebb ismeretlen eredetű magyar lexikai archaizmust, a Halotti beszédbeli *ysa*-t utolérte „végzete”: eredete ugyanis meg van fejtve. É. KISS KATALIN és HONTI LÁSZLÓ egymástól függetlenül jutott arra a gondolatra, hogy ugor kori a bűvös szó.

HONTI kötete nem tudományos ismeretterjesztő munka. Nehéz olvasmány, a szófejtő részekben nyelvtörténeti ismereteket megkíván, s az etimológia világában való ritka jártasságot feltételez. Didaktikusan jár el azonban HONTI, mert szócikkei végén összefoglalja véleményét, így a finnugor adatokkal és idegen nyelvű idézetekkel teli szócikkekben nem az olvasónak kell az eredményt, illetőleg a szerző véleményét kikövetkeztetnie.

Föltehetjük a kérdést: vajon a témák találták-e meg szerzőiket (RÓNA-TAS ANDRÁST, BERTA ÁRPÁDOT és HONTI LÁSZLÓT) vagy fordítva. Akárhogy is, egy biztos: a mai magyar turkológia és finnugrisztika két vezető kutatóját tisztelhetjük RÓNA-TAS ANDRÁSban és HONTI LÁSZLÓban.

A mai és leendő olvasók jól teszik, ha a kétkötetes magisztrális szintézis mellé – a finnugor gyanús szavakat keresve-kutatva – kézbe veszik, párhuzamosan használják HONTI LÁSZLÓ kötetét is, hogy ismeretforrásuk finnugor szempontból a legfrissebb legyen. Egyébiránt biztos vagyok abban, hogy HONTI kötete az alpmű ismertségét, használatát növelni fogja, mert megerősíti az olvasót abban a tapasztalatában, mennyi izgalmas etimológiai kérdés van a kiindulásul szolgáló szintézisben, s hogy mennyire vonzó lehet az ősmagyar kor szókészletének a kutatása és a belőle levonható következtetéseknek a vizsgálata – a magyarság őstörténetére vonatkozóan is.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Balácsi József Attila, Hasonlatszótár

A magyar nyelv régi és új szóláshasonlatai

Tinta Könyvkiadó, Budapest 2017. 786 lap

A magyar lexikográfiai irodalom viszonylag sokáig elhanyagolta a frazeológiai egységek leírását. Noha a 19. században több szólás- és közmondásgyűjtemény is megjelent (pl. DUGONICS ANDRÁS, ERDÉLYI JÁNOS, SIRISAKA ANDOR vagy MARGALITS EDE munkái), a 20. században csupán egyetlen igazán jelentős kompendium született: O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című frazeológiai szótára. Ez ugyan sokkal használhatóbb volt a korábbiaknál, hiszen a kifejezések jelentését is feltüntette, sőt stílusminősítéseket is tartalmazott, viszont felhasználhatóságát némileg rontotta, hogy nagyon sok tájnyelvi és régies adatot közölt, míg a mai köznyelvből, s főként a szlengből való állandósult kifejezést jóval kevesebbet. Ennek ellenére viszonylag sokáig kellett várni,

míg korszerűbb nyelvi anyagon alapuló frazeológiai szótárak is megjelentek a könyvkiadásban. A 21. század eleje azonban komoly pezsgést hozott ezen a téren, ugyanis rövid időn belül négy terjedelmes frazeológiai szótár is napvilágot látott. Ezek többsége a Tinta Könyvkiadó gondozásában, A magyar nyelv kézikönyvei sorozatban jelent meg, SZEMERKÉNYI ÁGNES Szólások és közmondások című gyűjteménye pedig az Osiris Kiadónál (2009). A sort BÁRDOSI VILMOS Magyar szólástár című munkája nyitotta meg 2003-ban. Ugyanebben az évben jelent meg FORGÁCS TAMÁS Magyar szólások és közmondások szótára című műve. Ezek általános frazeológiai szótárak, bennük a frazeológiai egységek széles spektrumát megtalálni: szólások és közmondások mellett szállóigék, közhelyek, szóláshasonlatok egyaránt megtalálhatók, sőt számos kollokáció is. T. LITOVKINA ANNA 2005-ben közreadott gyűjteménye viszont már a frazeológiai egységek egyetlen típusára koncentrál: csak közmondásokkal foglalkozik (eredeti címe Magyar közmondástár, ez 2010-től Magyar közmondások nagyszótára címre változott).

A kiadó, mely az említett sorozatban számos egyéb szótárt is közzétett (Magyar szókincstár, Értelmező szótár+, Idegenszó-tár, Etimológiai szótár, Alakzatlexikon stb.), most egy újabb speciális frazemaszótárral jelentkezett. BALÁZSI JÓZSEF ATTILA Hasonlatszótár című művével, amely alcíme szerint a magyar nyelv régi és új szóláshasonlatait igyekszik szótárrá szerkesztve elélni. Noha a gyűjtemény csak a frazeológiai egységek egyetlen típusára koncentrál, igen terjedelmes munka. Ha a bevezető tanulmányt, a szótár használatát bemutató részeket, a források jegyzékét és a különböző mutatókat levonjuk a teljes terjedelemből, akkor is 550 oldal hosszú adattárral van dolgunk. Ez kétségtávolú unikális a magyar nyelvtudományban: egyetlen másik gyűjtemény sincs, amely ennyire részletesen feldolgozta volna a magyar nyelv szóláshasonlatait. A címszók bősége mellett további érdeme a gyűjteménynek az is, hogy FORGÁCS és T. LITOVKINA gyűjteményeihez hasonlóan nem csupán a kifejezések alakváltozatait és jelentéseit közli, hanem alkalmazási példákat is, sőt sok esetben a kifejezés eredetének magyarázatára is kitér.

A szótárhoz viszonylag terjedelmes bevezetés (7–77) tartozik. Ez részben a hasonlatokat, részben a szótár használatát mutatja be. Először – Előbeszéd címmel – egy hosszabb bevezető tanulmányt olvashatunk (7–33), amely többek között a hasonlatok mibenlétével, a hasonlítás fajtáival, a hasonlatok és szóláshasonlatok szerkezetével, jelentésével, a szóláshasonlatok jellemzőivel, forrásaival, művelődéstörténeti vonatkozásaival foglalkozik. Ez a fejezet egyszerre markol sokat és fog keveset: egy szótár elején túl hosszú, elméleti tanulmánynak viszont nem elég elmélyült. Nagyon sok mindenre kitér a hasonlatokkal kapcsolatban, de mindent csak röviden, kissé felületesen tárgyal. Talán jobb lett volna itt csak a leglényegesebb kérdésekre koncentrálni, s a többi alaposabban kidolgozott tanulmányokban összefoglalni.

Legkevesbé szervesen talán az Előbeszédnek a 15. pontja (25–33) illeszkedik egy szótár elé, amelyben BALÁZSI történelmi áttekintést próbál adni a hasonlatokról. Ez ennyi oldalon nyilvánvalóan elég reménytelen vállalkozás, különösen, hogy az antikvitáson kívül a kínai vagy indiai irodalomra éppúgy igyekszik kitékinteni, mint a Bibliára vagy a Koránra. Ennek a fejezetnek a szempontrendszere is kissé eklektikus: keverednek benne a különböző retorikai munkákra való hivatkozások és az irodalmi munkákból vett pusztá példák (pl. az antik retorikák egyes elméleti megállapításai és Homérosz vagy Vergilius műveiből idézett hasonlatok).

A legnagyobb baj azonban a bevezető tanulmánnyal, hogy nem tesz igazán különbséget *hasonlat* és *szóláshasonlat* között. Pontosabban az Előbeszéd 12. pontjában (23–24)

összefoglalja a szóláshasonlatok jellemzőit, köztük felsorolva az alábbi kritériumokat: 1. földidézhetőség (reprodukálhatóság); 2. állandósultság; 3. közkeletűség (közismertség); 4. kifejezőerő (expresszivitás); 5. képszerűség; 6. nyelvi forma. Ebből különösen az állandósultság és a közkeletűség szempontjaira hívnám fel a figyelmet: egy szóláshasonlat elsősorban ezekben tér el egy egyszerű hasonlattól. Ugyanakkor már az Előbeszédben bemutatott példák esetében is nemegyszer különböző irodalmi szerzők által alkotott, viszonylag egyedi hasonlatokat olvashatunk, de ami rosszabb, gyakorta jellemző ez a szótár szócikkeiben található példákra is. Itt csak egy-két esetet említenék. Az *eltűnik* vezérszó alatt (205–207) szerepelnek többek között az alábbi szóláshasonlatok is: *eltűnik vki, mint az alaktalan délibáb* (Mikszáth Kálmán nyomán); *eltűnik vki, mint az aranyóra* (Rejtő Jenő nyomán); *eltűnik, mint Kossuth a ködben* (Esterházy Péter nyomán); *eltűnik, mint Noé hollója* (ehhez nincs is alkalmazási példa). Ezek közül a legtöbb egyedi alkotás, ezt erősíti meg az MNSzt.-ben végzett kereséseim is. Egyedül az Esterházytól vett adat minősíthető szóláshasonlatnak, ez a szlengben szórványosan előfordul. A többit azonban, bár hasonlatok, nem tartanám szóláshasonlatnak, hiszen nem nagyon felelnek meg az állandósultság és a közismertség kritériumainak. Ugyanígy előfordul, hogy egy-egy kifejezés alakjának feltüntetésében is irodalmi példák vezetnek BALÁZSIt. Maradva az előbbi vezérszónál, teljesen el tudom fogadni az *eltűnik vki* v. *vmi, mint a kámfor* fordulatot szóláshasonlatként. A szótár szerint azonban a *kámfor*-nak lehet fakultatív jelzője is: *eltűnik vki. v. vmi, mint a (jófajta, muszka) kámfor*. A *jófajta* jelzős változatra irodalmi példát sem olvashatunk, a *muszka* jelzővel alakult formát viszont Tamási Áron Ábel Amerikában című regényéből adatozza BALÁZSI. Valójában azonban itt inkább a standardizálódott szóláshasonlatba történt egyedi betoldással van dolgunk, nem pedig a hasonlat állandósult variánsával.

Mindez komolyan kihat van az egész szótári anyagra. BALÁZSI láthatóan törekedett egy minél gazdagabb kifejezésgyűjtemény megalkotására, ez nagyon dicséretes. Rengeteg munka, hihetetlen szorgalommal végzett anyaggyűjtés van a szótárban. Ám azáltal, hogy nem fordított elegendő figyelmet a közkeletűség és az állandósultság szempontjára, végül is nem egészen azt kapjuk a szótártól, amit annak alcíme ígér. A címben ugyanis a magyar nyelv régi és új szóláshasonlatairól van szó, nyelvi anyagában azonban a szótár sok esetben inkább csak magyar nyelven megalkotott hasonlatokat közöl. Emiatt a kifejezések átlománya rendkívül gazdag, különösen a hasonlatok variációs lehetőségeinek tekintetében, ám ezek gyakran nem valódi szóláshasonlatok. Ráadásul ez a gazdagság olyan mértékben felduzzasztja az anyagot, hogy emiatt sok esetben nem könnyű benne eligazodni. A kevesebb néhol talán több lett volna, erre példákat majd lentebb olvashatunk.

Az Előbeszéd után következik az Útmutató a szótár használatához című rövid fejezet (34–38), amelyből megismerhetjük a szócikkek felépítését. (Sajnálom, hogy a kötet hátsó borítóján nem található meg az az egyoldalas Útmutató a szócikkek felépítéséről, amelyik korábban a Tinta Könyvkiadó szótárainak többségét jellemezte. Az gyorsabban áttekinthetővé tenné a szócikkek szerkezetét, mint a bevezető részben olvasható négyoldalas leírás.)

A szócikkekben a hasáb közepén, kapitálchen betűtípussal áll a szótári **címszó** (vezérszó). Ha ennek van alak variánsa, esetleg azonos töre visszavezethető változata, akkor ezeket tilde jellel elválasztva tünteti fel a szótár, pl. *cseng ~ csöng, halvány ~ halavány ~ halovány*.

Ezt követően találjuk – félkövéren szedve – a címszóhoz tartozó **hasonlatot** vagy hasonlatokat. Ha egy vezérszóhoz több hasonlat is csatlakozik, akkor azok a hasonlítás alapja szerint betűrendben következnek egymás után, pl. **puha vmi, mint a bársony** –

puha *vki*, mint a csiga – puha *vmi*, mint a fű – puha *vmi*, mint a patyolat – puha *vmi*, mint a selyem – puha *vmi*, mint a tapló – puha *vki* v. *vmi*, mint a vaj – puha *vki* v. *vmi*, mint egy vánkös – puha *vki* v. *vmi*, mint a viasz(k).

Ha a hasonlatnak valamely komponense variálódhat, akkor a lehetséges változatokat a szótár különböző zárójelekkel tünteti fel. Ha egy elem valamilyen szinonimával változhat, akkor azokat kapesos zárójelben, vesszővel elválasztva, ábécérendben találjuk, ha pedig egy elem megjelenése nem kötelező, arra kerek zárójel utal, pl. **büszke {gangos, hiú, kényes, kevély} *vki*, mint a (kan) páva** (140). Ha a hasonló is rendelkezik szinonimával, azt ugyancsak kapesos zárójel jelzi, pl. **büzzlik *vki* v. *vmi*, mint a tehénlepény {a trágya-domb}** (141). Ha a hasonlat főmondati részében található a variáció, akkor a zárójelben megadott komponensekkel alkotott hasonlatokat a megfelelő címszónál kell keresni, azaz fenti példánk tekintetében további négy címszóban is találunk a *mint a páva* hasonlítás-hoz kapcsolódó hasonlatokat, természetesen a megfelelő csoportosításban, azaz **gangos {büszke, hiú, kényes, kevély} *vki*, mint a (kan) páva** (268); **hiú {büszke, gangos, kényes, kevély} *vki*, mint a (kan) páva** (296); **kényes {büszke, gangos, hiú, kevély} *vki*, mint a (kan) páva** (341); **kevély {büszke, gangos, hiú, kényes} *vki*, mint a (kan) páva** (347).

Ez a megoldás ugyan lexikográfiai szempontból korrektnek tűnik, mégis kissé redundánsnak érzem. Itt végül is egyetlen hasonlatnak a főmondati komponensek tekintetében való variációjáról van szó, ehhez képest, öt szócikkben dolgozza fel a szótár. Mivel elég gyakori, hogy a főmondati részben különböző szinonimákkal találkozhatunk, ez a megoldás sokszor előfordul, s meglehetősen felduzzasztja a szótár terjedelmét. Az természetesen elfogadható, hogy ezek az alternánsok a saját vezérszavuknál jelenjenek meg, de nem kellene mindenütt az összes lehetséges variánst feltüntetni, hanem csak az oda illőt, s utalni arra a címszóra, ahol az összes lehetséges változat szerepel. Ez a fenti esetben lehetne például a *kevély*. Ekkor tehát csak ennyit találnánk az egyes címszókban: **büszke, mint a páva → l. kevély**. Csak a *kevély* szócikkében találnánk meg a teljes alternációt: **kevély {büszke, gangos, hiú, kényes} *vki*, mint a (kan) páva**. Itt lehetne aztán feltüntetni a különböző változatokhoz tartozó példamondatokat, s az esetleges eredetmagyarázatokat is.

A hasonlatokban közli a szótár a kifejezések *v o n z a t a i t* is: ez elsősorban csak az alany élő vagy élettelen voltát érinti (*vki* v. *vmi*), de ha a főmondati részben vonzatos ige vagy melléknév található, akkor ezt a vonzatot is mindig megtaláljuk, pl. **vágyik *vki vmire*, mint a kutya a hájra** (600).

A hasonlatok után sok esetben találhatunk *stilisztikai minősítéseket* is. Mint tudjuk, ezek feltüntetése nagyon gyakran ad vitára okokat, hiszen ezek – erre BALÁZSI is utal (34) – legtöbbször meglehetősen szubjektívek: a szerkesztő látókörétől, személyes ízlésétől függenek. A hasonlatok egy része nem rendelkezik különösebb stilisztikai színezettel, ezek nem kapnak semmilyen jelzést. Más esetekben háromféle – Balázi megfogalmazásával – árnyalatot különböztet meg a szótár: a) eredet szerinti (bibliai, irodalmi); b) a kifejezések hangulata szerinti (bizalmas, durva, gúnyos, régies stb.) és c) nyelvi rétegződésük szerinti (népies, szleng) árnyalatokat. Nem tudok egészen egyetérteni azzal, hogy a kifejezések eredetére való utalás stilisztikai minősítésként jelenik meg a szótárban, hiszen az efféle minősítések inkább a kifejezések felhasználási szabályaihoz vagy használóik köréhez kapcsolódnak. Azért sem látom sok értelmét ezeket feltüntetni, mert mindjárt a hasonlatok után úgyis utal a szótár azok eredetére, ha az megállapítható, ezáltal pedig a stílusminősítésként megadott információ kissé redundáns, vö. pl.

egészséges vki, mint Sámson (bibl) *acélos, edzett*

E: A bibliai Sámson erejéről és hősiességéről szóló történet számos nyelvben vált szóláshasonlat forrásává. (vö. Bír 14–16)

Közvetlenül a hasonlatok után dőlt betűkkel következik a kifejezések jelentése: ebben az alanyi vonzatot már nem tünteti fel a szerkesztő, de az egyéb vonzatok itt is szerepelnek, pl. **meghajt vki vkit, mint Singer a varrógépet** (szleng, tréf) *különösen sok v. nehéz munkát végeztet vkivel*. Ami az értelmezéseket illeti, BALÁZSI kiemeli, hogy mivel a szóláshasonlatok eleve nyomatékosításra szolgálnak, a magyarázatokban is az ilyen jellegű szerkezetekre törekedett, eltérően a szótárszerkesztők többségének gyakorlatától, akik „igyekeznek jelentésdefinícióikat minél egyszerűbb nyelven megfogalmazni, akár anyanyelvű, akár idegen ajkú felhasználóknak készítik munkájukat” (35). A magyarázatokat háromféleképpen fogalmazza meg: a) egyetlen szóval, pl. **alázatos vki, mint a koldus** (rég) *szolgalelkű, hajbókoló*; b) szó szerkezettel, pl. **áll vki, mint a gyertya(szál) egyenesen, daliásan áll; c) szólással, pl. **erős vki, mint Kinizsi Pál {Toldi Miklós (unokája)}** (nép) *legény a gáton*. Ez utóbbi megoldást megint nem tartom a legszerencsésebbnek, hiszen azok a szótárhasználók, akiknek a szókincese kicsit szerényebb, vagy akik esetleg nem magyar anyanyelvűek, nem biztos, hogy mindig pontosan értik ezeket az értelmezéseket. Ez azonban nem okoz nagyobb gondot, mert a szóláshasonlatok főmondati része általában úgyis eligazít a jelentés tekintetében, másrészt a magyarázatban a szólás mellett gyakran másik, nem átvitt értelmű szó szerkezet is megvilágítja a kifejezés értelmét, pl. **buta vki, mint a káposztafej** (biz) *különlegesen ostoba, káposztalé van a fejében*.**

A szócikkek következő elemét az egyes szóláshasonlatok eredetmagyarázata képezi: természetesen csak azokban az esetekben, ahol erre szükség van, mert a hasonlatban valamely olyan kifejezéssel találkozunk, amelyet a mai kor embere már nem ismer. Ezek lehetnek régi eszközök (*motolla, farmatring, cséphadaró*), anyagnevek (*daróc, kordován, hetes vászon*), mértékegységek (*arasz*), szokások (*püñködsi királyság*) stb. Gyakran tartalmaznak a kifejezések tulajdonneveket is, ezek is többnyire magyarázatra szorulnak. Forrásuk legtöbb esetben a Biblia (*áll vki, mint Bálám számára; belekerül vki vmibe, mint Pilátus a krédóba* stb.), ritkábban az antik mitológia vagy történelem (*szép vki, mint Adonisz {Apolló}; szép vki, mint egy Ámor; búsul vki, mint Marius Karthágó romjain* stb.), de számos esetben húzódik meg mögöttük valamely a magyar történelemből ismert személy vagy anekdotahős (*olyan vmi, mint Csáki szalmája; messze van vki vkitől v. vmi vmitől, mint Makó Jeruzsálemtől* stb.). Ezek a magyarázatok nagyon hasznosak, hiszen általuk érthetjük meg ezeknek a kifejezéseknek a motiváltságát. Számos művelődéstörténeti és néprajzi érdekességet tudhatunk meg belőlük, gyakran olyan kevésbé ismert anekdotákat is, amelyek egyes régi vagy tájnyelvi szóláshasonlatok háttérül szolgálnak.

Ezzel kapcsolatban két megjegyzést is tennék: noha viszonylag sok magyarázatot találunk a szótárban, mégis több olyan kifejezéssel találkozni, amelyek mellett elkelt volna egy ilyen megjegyzés. A szótár 461. oldalán található például az **olyan vki v. vmi, mint a Samu nadrágya** kifejezés. Ennek már a feltüntetett formájával is vannak gondok. Noha fentebb kifogásoltam, hogy néha nehezen követhető a nagyszámú variálható komponens, itt épp a fordítottjával van dolgunk: ezt a kifejezést régibb gyűjteményeinkben más fő-

mondati komponensekkel is megtaláljuk, pl. *egy állapotban van, mint a Samu nadrágja; kívül-belül egyforma, mint a Samu nadrágja; sokáig tart, mint a Samu nadrágja* (vö. SIRISAKA 1890: 32, 115, 210). Ezek tehát sokkal konkrétabb tulajdonságokra utalnak, mint a szótárban feltüntetett *olyan* utalószó. Ebből következően nem is egészen értem, miért tünteti fel BALÁZSI ezt a két, személyekre vonatkozó jelentést: 1. nehézkes, ügyetlen, kétbalkezes; 2. pletykás fecsegő. Ezek ugyanis még az általa közölt szövegpéldából sem következnek: „Igaz, hogy néha-néha, amikor inát vagy combját feleségének az úr megszorította, tréfálkozva mondogatta, hogy trity-troty, olyan, mint a Samu nadrágja” (uo.). Ez az adat véleményem szerint inkább arra utal, hogy a láb már nem a régi: rossz állapotban van. Másrészt hiányolom a szócikkből a régi gyűjteményekben fellelhető magyarázatot is: épp ennek nyomán érthetnénk meg ugyanis, hogy sokkal inkább a szótárban harmadikként feltüntetett jelentés (‘ócska, elnyűtt <főleg ruhadarab>’) az igazi. SIRISAKÁnál ezt olvashatjuk: „Mező-Turi iskolatanító, Búsi Sámuel a kikopás elleni óvatosságból, ujonnan varratott nadrágjának, térdére s egyéb könnyen szakadó helyeire előlegesen foltot vetett; ha a folt elszakadt, azt ismét ujjal váltá fel. Ugy történt, hogy 34 évi hivataloskodása alatt csak két nadrágot volt képes elviselni, s nadrágjának tartóssága közmondássá vált” (1890: 32).

Ugyanígy elkelt volna egy magyarázat a *fajankó* kifejezésről is. A szótár 90. oldalán olvasható az *áll vki, mint egy fajankó {egy fakép, egy faszent, egy faszobor}* hasonlat. Talán még a *fakép* is megérné, hogy rámutassunk, hogy ez nem valamiféle kép, hanem egy faszobor, *fabálvány* (vö. O. NAGY 1979: 152). A *fajankó* azonban még inkább átláthatatlan (opak) kifejezés, nem ártott volna rámutatni, hogy ez eredendően Keresztelő Szent János mindenütt ismert (fa)szobrainak a tréfás megnevezése lehetett, s hogy a magyar szólás-hasonlatra bizonyára hatással volt a ném. *dastehen wie ein hölzerner Johannes* fordulat is (vö. TESZ. 1: 828).

Míg az elmaradt magyarázatok némi hiányérzetet keltenek a szótár használóiban, addig ennek fordítottjával is találkozunk az eredetmagyarázatok vonatkozásában. Főntebb már bíráltam a szótárnak azt a szerkesztési alapelvét, hogy a főmondati részben található variánsok mindegyike külön szócikket alkot, ahelyett, hogy egyetlen szócikk tartalmazná az összes variánst a hozzájuk tartozó szövegpéldákkal együtt, másutt pedig csak utalások történnének erre a szócikkre. Ennél is nagyobb baj, hogy azon szócikkek esetében, amelyekhez magyarázat is tartozik, BALÁZSI mindegyik variáns szócikkében közli a – szó szerint egyező – magyarázatot is. Ez így kifejezetten redundáns megoldás, megint elég volna egy vezérváltozat szócikkére utalni (ezért is lett volna jobb például a fentebb említett *messze van, mint Makó Jeruzsálemtől* példában a *messze* komponenst választani vezérszóul, s nem a határozószó mellett előforduló ígétet tenni meg címszónak. Így ugyanis négy – valójában szorosan összetartozó – szócikkben (*áll, esik, jár, van*) jelenik meg a kifejezés, s mindannyiszor ott találjuk a tíz sor hosszú magyarázatot is, benne Makó vitéz anekdotájával. Ez minden más olyan magyarázattal is rendelkező kifejezés esetében így van, amelyeknek alaki variánsai is szerepelnek a szótárban.

A szócikkek következő részében a hasonlatot szövegkörnyezetben bemutató alkalmazási példák szerepelnek. Ezek elsősorban népköltészeti, még inkább pedig irodalmi alkotások: az idézetek sorrendje pedig szerzőik születési évét követi. A példák túlnyomórészt a magyar irodalomból valók, de kisebb mértékben felhasználásra kerültek nem magyar szerzők alkotásai is. Ez utóbbi megoldás megint nem biztos, hogy a legszerencsésebb, tekintettel arra, hogy a szótár alcímében is szerepel, hogy a magyar

nyelv régi és új szóláshasonlatait dolgozza fel. Mivel – mint fentebb is láthattuk – a szóláshasonlatok alakjának szótári rögzítése tekintetében BALÁZSI meglehetősen erősen hagyatkozik a szövegbeli előfordulásokra, a fordításokból származó példák esetében figyelemmel kellene lenni azok eredetijére is, meg kellene vizsgálni, hogy a magyar fordítás nem az idegen nyelvű minta szolgálai követése-e csupán, hanem valódi tősgyökeres magyar kifejezés. Ebben is érvényre jut valójában az a korábban megfogalmazott kritikám, hogy a szóláshasonlat nem azonos a pusztán hasonlattal, hanem közkeletűsége, többszöri dokumentálhatósága teszi állandósult szókapcsolattá.

A túl hosszú idézeteket egyébként – helyesen – rövidítve közli a szótár, a bennük esetlegesen előforduló, ma már nem közkeletű magyar szavakat pedig a jobb érthetőség érdekében szögletes zárójelben megmagyarázza, pl. *fátermörder* [= kemény férfigallér]. Talán praktikus lett volna a példákban a szóláshasonlatokat kurziválva kiemelni, így szemünk hamarabb találná meg őket, de ez csak apróság. Meg kell viszont jegyezni, hogy egyes szócikkekben több szövegpéldát is találunk, ám nem kis számban fordulnak elő olyanok is, amelyekhez egyetlen példamondat sem tartozik. Különösen a *régi nyelvi* vagy *népies* minősítéssel ellátott kifejezések között gyakori ez a megoldás, ez bizonyára összefügg azzal, hogy ezeket ma már nem nagyon használjuk, így nehezen volnának adathozhatóak, pl. *illenek vkik egymáshoz, mint a csép a hadaróhoz; illik vmi vkire, mint disznóólra a cserépfedél* (308).

A szócikkek további részét a hasonlatok történetével, szinonimáival és antonimáival kapcsolatos információk teszik ki. Ezeket különböző rövidítésekkel jelzi a szótár, ezeknek a rövidítéseknek a feloldása a szótár lapjainak alján megtalálható. Ez utóbbi megoldás szerencsés: így nem kell mindig a rövidítésjegyzékhez visszalapoznunk. Nagy L: betűvel utal a szótár arra, ha a bemutatott hasonlat valamely 1851 előtti frazeológiai gyűjteményünkben is szerepel: ilyenkor a szótár közli a legkorábbi előfordulás formáját és a gyűjtemény megjelenési évével utal magára a forrásra. (Hogy miért éppen ERDÉLYI JÁNOS Magyar közmondások könyve című műve az utolsó, amit figyelembe vesz, nem tudni.)

A kifejezések szinonimáit a szótár nagyon részletesen igyekszik kezelni. Egy-egy „kifejezés közvetlen szinonimái az R: jelzés után következnek, pl. *úgy áll vmi vkin v. vmin, mint a tehénen a gatyá...* R: *illik vmi vkire, mint téhénre a gatyá*” (36). Ha a szinonimák használata másféle mondattani környezetet kíván, akkor H¹ jelzés vezeti be őket, pl. *akkora frászt ad vkinek, hogy a fal adja a másikat...* H¹ *akkora frászt kap vkitől, hogy a fal adja a másikat*. Ha a rokon értelmű kifejezésben az ige szemlélete (huzamossága, iránya, intenzitása stb.) eltérő, arra H² rövidítés utal, pl. *fut vki, mint akit kergetnek...* H² [1] *kifut vki, mint akit kergetnek* [2] *megy vki, mint akit kergetnek* [3] *siet vki, mint akit kergetnek*. H³ rövidítéssel jelzi a szótár a szemléletbeli hasonlóságon alapuló szinonimákat, pl. *kurjongat vki, mint a daru...* H³ *úgy beszél vki, mint a daru*. Végül H⁴ rövidítéssel tünteti fel a szótár az eltérő szófajú, de egymásba átalakítható szóláshasonlatokat, pl. *áll vki, mint a gyertya(szála)...* H⁴ *derék vki, mint a gyertya(szála)*.

Ha egy kifejezésnek vannak antonimái, azok a szinonimák után következnek, A: rövidítés utal rájuk, pl. *eleven vki, mint a sajtkukac...* A: *fürge vki, mint a döglött sajtkukac*. Végül, ha a kifejezésnek vannak egyszavas származékai, derivátumai, akkor azokat is feltünteti a szótár a D: rövidítés után, pl. *berúg vki, mint a segg...* D: *beseggel*. A szócikkek utolsó részében a hasonlatokhoz kapcsolódó szólásokat és közmondásokat

közli a szótár a **K:** jel után, pl. **rág vki vmit, mint a kutya a csontot... K:** Eb sem rágódik a csonton, ha húsrá talál | Fogas ebnek való a csontság.

A szócikkeknek ezzel a részével kapcsolatban is vannak fenntartásaim. Az egyik a szinonimák kezeléséhez kapcsolódik. Véleményem szerint a szótárban alkalmazott megoldás túl van bonyolítva. Egyrészt ezzel a megoldással úgy látszik, mintha csak az **R:** vagy **H:** rövidítéssel jelölt kifejezések volnának szinonimák, holott az egyes vezérszókhoz tartozó kifejezések zömmel maguk is azok, vö. **illik vmi vkihez, mint bot a tegezbe; illik vmi vkinek [vkire], mint disznó orrába az aranyperce {kutyának a gyatya, számár a bársonygyere, tehát a gyatya (a nyereg)}; illik vmi vkire, mint disznóóra a cserépfedél stb.** (308). Természetesen ezt sem lehet mechanikusan kezelni, mert az **illenek vkik egymáshoz, mint két tojás** kifejezés éppenséggel az összeillést hangsúlyozza, ellentétben a felsorolt, ironizáló hasonlatokkal. Ugyanakkor a sokféle rövidítéssel jelölt további szinonimák esetében is azt lehet mondani: a kevesebb talán több lett volna. Kissé feleslegesnek érzem például az olyan cselekvő és mediális változatok szinonimaként való kezelését, mint **akkora frászt ad vkinek – akkora frászt kap vkitől**.

A **H²** rövidítéssel jelölt kifejezések gyakran nem tekinthetők valódi szinonimának, hiszen a főmondati részük valójában nem rokon értelmű kifejezést tartalmaz, vö. pl. **jár-kel vki, mint az árnyék betegen járkál vs. ellebben {elsuhan} vki v. vmi, mint egy árnyék** vagy **jár-kel vki, mint egy bolond {az örült} kétségbeesetten mászkál vs. kirohan vki, mint egy bolond {egy örült}**.

A **H³** jelzést is problémásnak érzem. BALÁZSI megfogalmazása szerint szemléletbeli hasonlóságon alapuló hasonlatok tartoznak ide, de van, ahol inkább szinonimaszerű kifejezéseket találunk, pl. **kiöltözik vki, mint szaros Pista {szarospista} Krisztus neve napján... H³: kicsípi magát vki, mint a hatgarasos Krisztus** (356), míg más esetben egyáltalán nem szinonimákról van szó, csak a két kifejezésnek a hasonlati része egyezik, pl. **felfújja magát vki, mint a duda (rég) pöffeszkedik, döngeti a mellét... H³: kigömbölyödik vki, mint a duda | úgy jóllakik vki, mint a duda** (242).

A **H⁴** jelzéssel elvileg az eltérő szófajú rokon értelmű szóláshasonlatokat tünteti fel a szótár. Ezek zömmel olyan példák, amelyekben egyik kifejezésben a főmondati elem ige, a másikban melléknév. Itt is felmerül azonban az a probléma, hogy sok esetben valóban szinonim a két kifejezés (pl. **kényeskedik {pöffeszkedik} vki, mint a páva – büszke {gangos, hiú, kényes, kevély} vki, mint a páva**, máskor azonban valójában nem (pl. **kerek {gömbölyded} vki v. vmi, mint a cipő 1. dundi, molett <személy>; 2. kövérkés <testrés> vs. feldagad vmi, mint egy cipő felduzzad, felpuffad <testrés>**).

Lexikográfiai szempontból nem rossz ötlet, hogy a szótár a **K:** rövidítés után feltünteti a szóláshasonlatokhoz kapcsolódó szólásokat vagy közmondásokat is, de a megvalósításba itt is nem egy alkalommal hiba csúszott. Előfordul, hogy az így megadott fordulat is szóláshasonlat, pl. **olyan vki, mint a száraz szalma... K: Hamar fellobban, mint a száraz szalma** (461). Más esetekben pedig hiányoznak a lehetséges szólásértékű fordulatok, pl. **telhetetlen vki, mint a papzsák {a pap zsákja}** vagy **telt vki, mint egy galamb** (573). Mindkét kifejezésnek létezik szólásértékű változata is: **telhetetlen papzsák vki**, illetve **töltött galamb vki**.

A szótári rész után három különféle mutató következik. Noha a szótárhasználati útmutató a három közül utolsónak jelzi a Fogalomkörü mutatót, valójában ez következik először, s igyekszik 345 fogalomkörbe besorolva elénk tárni a szótárban elő-

forduló hasonlatokat (629–713). Ezt követi két további összeállítás. Közülük az 1. Mutatóból (715–783) a hasonlók alapján lehet visszakeresni a szótárban előforduló kifejezéseket. Így találhatjuk meg azt is, hogy egyes mellékmondati komponensek mely szóláshasonlatokban szerepelnek. Ezt így jelöli a szótár: *Makó* → áll 94; *Makó* → esik 224; *Makó* → jár 319; *Makó* → kerül 354; *Makó* → messze. Ez az összeállítás emiatt nagyon hasznos, hiszen sok esetben ebből láthatjuk, hogy bizonyos hasonlatok épp a hasonlóként feltüntetett komponensük köré rendeződnek, s nem a főmondati részükben variánsokként előforduló komponenseik a fontosak. Hiszen – mint fentebb is már rámutattam – itt is fontosabb a *messze* komponens, valamint a *Makó Jeruzsálemtől* hasonlítás, mint a határozószói elemhez csatlakozó igék. Egyúttal ebből is látható, hogy pont emiatt lett volna szerencsésebb több esetben is egy központi szócikket létrehozni, ahol a BALÁZSINÁL szétszórta adatolt variánsok egy szócikkben kaphattak volna helyet, s a szólásmagyarázatot sem kellett volna több helyen közölni. Ugyanakkor ez a mutató alkalmas arra is, hogy rájövünk, a szótár rendkívüli gazdagsága ellenére is támadhat hiányérzetünk egyes komponensek kapcsán. A mutatóból például látható, hogy az *Ádám* mellékmondati komponens (*Éva* említése nélkül) csupán egy szóláshasonlatban szerepel: **egyedül uralkodik {van} vki, mint Ádám a paradicsomban** (bibl) *nincs senkije sem vkinek*. Úgy gondolom, hogy ezzel a komponenssel mai nyelvünkben ennél sokkal inkább elterjedt a következő, humoros hasonlat: **zavarban/bajban van vki, mint Ádám anyák napján**. Erre ugyanis a Google keresője számos példát talál, míg a szótárban feltüntetett változat voltaképpen nem is létezik ebben a formában. BALÁZSI ugyanis Tamási Áron Ábel a rengetegben című regényéből idézi a hasonlatot, de abban a Digitális Irodalmi Akadémia tanúbizonysága szerint valójában nem is az *uralkodik*, hanem a *kotyog* ige szerepel főmondati részként: „Magamra apadtam. Vagyis egyedül *kotyogtam* (a kiemelés tőlem – F. T.), mint Ádám a Paradicsomban, amikor még nem kanyarította volt ki belőle Évát az Isten” (<https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/tamasi-aron#>; 2018. 03. 04).

A 2. Mutató a hasonlatokhoz fűzött magyarázatokban említett bibliai részleteket és irodalmi alkotásokat tartalmazza (785–786).

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy BALÁZSI szótára rendkívül gazdag tárháza a magyar nyelv hasonlatainak. Ennyiben főcímének meg is felel. Alcímének nem teljesen, mert számos adata nem valódi szóláshasonlat. Hatalmas gyűjtőmunka eredménye, s talán épp a gyűjtött anyag bősége az egyik oka, hogy a rendszerezés nem mindig sikerült a legjobban. A legfontosabb azonban a hasonlatok és a szóláshasonlatok közötti határozottabb különbségtétel lett volna, s ez utóbbiak szögyakorisági szempontokra is figyelő korpuszvizsgálatok segítségével történő kiválogatása. Mindezek ellenére a szótár komoly nyeresége a magyar lexikográfiai irodalomnak, különösképp pedig a frazeológiának. Ajánlhatjuk nyelvész szakembereknek éppúgy, mint iskolai magyartanároknak vagy tanulóknak, akik számára ebből a szótárból is feltárulhat nyelvünk végtelen gazdagsága.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS főszerk. 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Tinta Kiadó, Budapest.

- LITOVKINA ANNA, TÓTHNÉ 2005. *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példák-
kal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános
célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. [http://corpus.nytud.\[-\]
hu/mnsz](http://corpus.nytud.[-]
hu/mnsz) (2018. 03. 04.)
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó,
Budapest.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabe-
szédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai
Kiadó, Budapest, 1967–1976.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

C. Vladár Zsuzsa, A korai magyar grammatikák

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2016. 130 lap

1. C. VLADÁR ZSUZSA új kiadvánnyal örvendeztette meg az olvasóközönséget. A korai magyar grammatikák címmel többségében 17. századi magyar nyelvtanokat mutat be könyvében, ahol nem csak a korai nyelvészeti munkákról, hanem a nyelvtudomány történetéről is szól. Egyben arra is kitér, mely pontokon kapcsolódik korai grammatikáink a kortárs európai áramlatokhoz, illetve milyen párhuzamok fedezhetők fel más nyelvek grammatikáival.

A mű igazi hiánypótló munka, hiszen a korai magyar grammatikákról SZATHMÁRI ISTVÁN 1968-ban megjelent (*Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest) alapvető munkáján kívül szinte alig van irodalom. Ezek a munkák C. VLADÁR szerint korábban azért estek ki a magyar nyelvészeti gondolkodásból, mert latin nyelvűségük akadályozta, hogy az érdeklődők hozzájuk férhessenek. Vagyis esetükben éppen az vált a megismerés gátjává, ami megírásuk idején a közvetítés eszköze volt, a latin nyelv. Ezért vállalkozott a könyv szerzője a korábbi években a korai nyelvtanok magyarra fordítására, hogy a fordítás, az értelmezés, és a munkákhoz fűzött jegyzetek segítségével hozzáférhetővé tegye a nyelvtudomány ezen korai gyöngyszemeit az olvasóközönség számára. Mára a töredékek kivételével a régi latin nyelvű grammatikák mindegyike elérhető magyar nyelven a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként ZSILINSZKY ÉVA szerkesztésében. A hozzáférést segíti, hogy a fordítások mellett az eredeti művek fakszimiléje is megjelent.

A korai magyar grammatikák című könyv a szerző által korábban készített fordítások alapján, valamint a fordításokkal kapcsolatos kutatások eredményeiből született. A lefordított művek a következők:

1. SYLVESTER JÁNOS latin-magyar nyelvtana (1539/1989)
2. SZENCZI MOLNÁR ALBERT, *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo* (1610/2004): Új magyar grammatika két könyvben
3. PERESZLÉNYI PÁL, *Grammatica Linvae Ungaricae* (1682/2006): A magyar nyelv grammatikája

4. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, *Hungaria Illustrata* (1655/2008): A magyar nyelv magyarázata

5. TSÉTSI JÁNOS, *Observationes Orthographico-grammaticae* (1708/2009): Helyesírási-grammatikai megjegyzések

6. KÖVESDI PÁL, *Elementa Linguae Hungaricae* (1686/2010): A magyar nyelv alapjai

7. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, *Ratiocinatio de Orthographia* (1697/2011): Helyesírási megfontolások

A fordítások időközben felkerültek a világhálóra, és a SZENCZI-grammatika kivételével immár a Magyar Elektronikus Könyvtárban is elérhetők.

2. A korai magyar grammatikák című kiadvány két nagy részből áll, az első rész általános kérdésekről szól, a második pedig esettanulmányokat tartalmaz a korai nyelvtanok alapvető leírási kérdéseivel kapcsolatban.

Az általános részben az olvasó tájékoztatást kap a régi grammatikákat tartalmazó kiadási sorozat létrejöttéről, elvi és terminológiai kérdéseiről, továbbá a terminológiai adatbázis és szótár készítéséről és felépítéséről. A szerző szándéka szerint ez az új kiadás, amely a fordítások mellett az eredeti faksimiléjét is tartalmazza, felválthatja a TOLDY-féle *Corpus Grammaticorum*ot, ami a maga idejében felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar tudománytörténetnek, hiszen lehetővé tette, hogy a kutatók hozzáférjenek ezekhez a korai munkákhoz.

Az első rész fejezeteiben a régi magyar nyelvtanok legfontosabb leírási kérdései is helyet kaptak, így a módszertani és az elméleti keret. A könyv megemlíti az első magyar grammatikát, SYLVESTER JÁNOS nyelvtanát 1539-ből, ahol a magyar nyelv leírása a latin tanításából építkezik, többnyire a latin kategóriák fordításából és a magyar megfelelők bemutatásából áll. Ennek a grammatikának azonban, mivel sokáig lappangott, és csak a 19. században került elő, nem lehetett hatása a következő nyelvtani munkákra. A magyar grammatikai hagyomány kiindulópontjának SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1910-ben megjelent nyelvtana tekinthető, amit már mindenki ismert, és hivatkozással vagy anélkül fel is használt a későbbiekben. Ez a munka szemléletével nagy befolyást gyakorolt az ezutáni nyelvtani kiadványokra, és lehetővé tette a magyar jelenségek leírását, a névszói végződések, a toldalékok felismerését és megjelenítését a ragozási rendszerben. A könyv külön fejezetben foglalkozik a grammatika lehetséges forrásaival, PETRUS RAMUS *Scholae Grammaticae* című munkájával, valamint a korai német grammatikákkal. A továbbiakban a munka bemutatja a SZENCZI-féle nyelvtan pedagógiai célú leegyszerűsítéseit, így KÖVESDI PÁL és PERESZLÉNYI PÁL nyelvtanát, amiknek elsődleges célja a magyar nyelv oktatásának megkönnyítése volt. SZENCZI tudományos igényű grammatikája ugyanis a magyar nyelv tanítására kevésbé volt alkalmas, ugyanakkor ebben az időben a nyelvtanok előszavában mindenütt célként szerepelt a nem magyar anyanyelvű diákok és felnőttek magyarra tanítása. Érdekes változás, hogy míg korábban a latintanítás érdekelt szolgálta az anyanyelv, ebben a korszakban már az anyanyelv tanítása került a középpontba, és ehhez szolgáltatta a keretet a latin grammatika, mindazonáltal pedig a közvetítő nyelv is a latin maradt.

Az általános részben megjelenik az az eddig kevés figyelmet kapott tény, hogy a korai magyar nyelvtanok forrásaként a héber grammatikai hagyomány is szerepet játszott. Továbbá helyet kap a korabeli héber-magyar nyelvhasználat elemzése is. A héberrel való nyelvproko-

nítás egyrészt lehetővé tette az agglutináló típusú magyar nyelv jelenségeinek leírását, amire a latinra kifejlesztett kategóriák nem adtak lehetőséget. A héber bizonyos pontokon szerkezeti hasonlóságot mutatott a magyarral, így lehetett rá hivatkozni. Másrészt a héberrel, mint a Biblia egyik szent nyelvével való rokonítás tekintélyt is kölcsönözhetett a magyar nyelvnek abban a korban, amikor megindult a nyelvek vetélkedése egymással. Ennek háttérben a magyar nyelv társtalansága, az európai mintáktól való eltérése állhatott. A héber grammatikai hagyomány a legfontosabb segítséget azonban a magyar nyelv toldalékoló jellegének bemutatásához szolgálta, a héber kategóriák fontos szerepet játszottak a toldalék és a szótő fogalmának kialakításában. Ekkor azonban a magyar-héber összevetés még nem szókinsz-, hanem szerkezetalapú, és nem konkrét hasonlításokon, csak elméleti párhuzamokon nyugodott. A héber grammatikákra való támaszkodás alapvetően hozzájárulhatott a szóelemek felismeréséhez, a tö és a toldalékok elkülönítéséhez, a személyragozás magyarázatához.

A második rész esettanulmányai a korai nyelvtanok morfológiai bemutatásáról szólnak. Egyrészt az esetrendszer leírását taglalják, kitérve a genitívus kérdésére is. Másrészt a szóelem fogalmának kialakulását firtatják, a szótő és a toldalék megjelenését és általánossá válását a magyar nyelvészeti munkákban. Emellett pedig a szóelemző írásmód elvének megjelenését és az írásmód német párhuzamait is bemutatják. Ennek jelentősége a tudománytörténeti szempont mellett a mai helyesírás rendszerének kialakulásában sem elhanyagolható, hiszen a szóelemzés elve mind a mai napig az egyik legfontosabb helyesírási alapelvünk a fonetikus írásmód, a hagyomány elve és az egyszerűsítés mellett.

3. Köszönet illeti C. VLADÁR ZSUZSÁT azért, hogy lefordította ezeket a korai magyar nyelvtanokat, valamint létrehozta ezt a tájékoztató jellegű kiadványt, amelyben tudománytörténeti és nyelvleírási kérdéseket is felvet. A korai nyelvészeti munkák immár magyar nyelven is elérhető tanulmányozása tanulságos és gyümölcsöző lehet nemcsak a nyelvtörténet, de a leíró nyelvészet érdeklődő kutatói számára is.

BALOGH JUDIT

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Chaïm Perelman, A retorika birodalma

Retorika és érvelés

Fordította MAJOR HAJNALKA. Az ékesszólás kiskönyvtára 50.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. 211 lap

„Néhány könyv arra való, hogy megízleljük őket, mások arra jók, hogy lenyeljünk őket, van azonban néhány olyan könyv, melyet meg kell rágni és meg kell emészteni.”

Francis Bacon

PERELMANT (1912–1984), a Brüsszeli Szabadegyetem lengyel származású professzorát „a 20. század Arisztotelésze” állandó jelzővel tüntetik ki világszerte, a legnagyobb hatású szerzőnek tartják a retorikai érveléstudomány terén RICHARD WHATELY óta (akinek 1828-ban jelent meg retorikája és logikája). Elismertségét jelzi az a tény, hogy JOACHIM

KNAPE *Allgemeine Rhetorik* (2000) című könyvében csak öt emeli ki a modern retorikusok közül. Tekintélyes fejezetet szentel érveléstudományának a modern retorika egyik alapkönyve, a *The Rhetoric of Western Thought* (GOLDEN–BERQUIST–COLEMAN eds. 1984: 402–430). Mi is foglalkoztunk munkásságával retorikai konferenciáinkon, évek óta tanítjuk a doktori iskolában, ismertetjük tankönyveinkben, szerepel a Retorikai lexikonban. Méltán, ugyanis arisztotelészi alapon saját érvelésrendszert dolgozott ki.

A modern retorikatörténetben korszakalkotó mű CHAÏM PERELMAN és LUCIE OLBRECHTS-TYTECA 1958-ban Párizsban publikált könyve: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation* (Új retorika. Értekezés az érvelésről; angol fordítása: *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*, 1969). PERELMAN később, 1977-ben egy rövidített változatot közölt: *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation* (A retorika birodalma. Retorika és érvelés), melyet több nyelvre is lefordítottak (angol kiadása: *The Realm of Rhetoric*, 1982). Ez az összefoglalás jelent most meg magyarul a francia eredeti alapján. A fordítást MAJOR HAJNALKA, a retorikai doktori iskola első abszolvált hallgatója készítette el. PERELMAN könyvében a lábjegyzetekben sok filozófiai, retorikai és egyéb mű van felsorolva. MAJOR HAJNALKA felkutatva magyar fordításukat BOSSUET-től SIMONE WEIL-ig, s – ahol lehetséges volt – a magyar nyelvű változatokat helyezte el a lábjegyzetekben, így módon segítve az olvasó további tájékozódását. PERELMAN ugyanis elképesztően gazdag műveltséganyagot idéz könyvében, ez a gazdagság lenyűgözi a mai olvasót, s olyan távlatokat nyit, amelyek ösztönzők lehetnek egy szélesebb látókörű tájékozódáshoz. A könyv fejezeteit ADAMIK TAMÁS PERELMAN munkásságát ismertető tanulmánya követi, valamint az eredeti bibliográfia, amely az 1950-től a *L'empire rhétorique* publikálásáig megjelent műveket tartalmazza. A kötetet egy névmutató zárja le.

A tudományos retorikát a görög filozófusok hozták létre a Kr. e. 4. században – ISZOKRATÉSZ, PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ –, a retorika és a filozófia kapcsolata meghatározó volt a retorikatörténet folyamán. A retorika rendszere mindig etikai és logikai alapokon épült fel, Platónnál azt olvashatjuk, hogy „aki jó szónokká akar válni, igazságosnak kell lennie, s tudnia kell, mi az igazság”, QUINTILIANUS pedig arról ír, hogy a szónok csak becsületes ember lehet, sőt csak becsületes emberből lehet jó szónok, azaz állami hivatalnok (ADAMIK 2004: 29–34). A retorika újkori hanyatlásakor meglazult, sőt eltűnt a filozófiával való kapcsolata. PERELMAN érdeme elsősorban az, hogy ismét filozófiai alapokra helyezte a retorikát, ezáltal visszahelyezte régi pozíciójába: könyve minden fejezetében bemutatja az adott kérdés filozófiai alapjait. A retorika tehát sokkal több mint iskolai szabálygyűjtemény és stílusesszék listázása. (A *Philosophy and Rhetoric* című amerikai folyóirat 2008-as, az Új retorika megjelenésének ötvenéves évfordulóján közzétett száma is hangsúlyozza a filozófiai alapok helyreállítását.)

A retorika birodalma egy szerzői előszóból és tizennégy fejezetből áll. Az előszó a könyv keletkezésének okát magyarázza el, az első és a tizennegyedik fejezet az elméleti alapvetést tartalmazza, keretként fogja össze az érvelést tárgyaló belső fejezeteket.

Az előszó visszaemlékezéssel kezdődik. PERELMAN leírja, hogy 1945-ben publikálta *De la justice* (Az igazságról) című tanulmányát, amelynek az a végkövetkeztetése, hogy nem lehet eljutni a formális igazságosságtól a konkrét igazságosságig értéktelenségek nélkül. Igen ám, de melyik érték a fontosabb, hogyan lehet ezt megállapítani? Asszisztensével, OLBRECHTS-TYTECÁVAL tanulmányozták a gyakorlati érveléseket, s rádöbbentek arra, hogy ez a probléma meg van oldva Arisztotelész *Topikájában* és *Retorikájában*. Vilá-

gossá vált, hogy ezt a hagyományt kell modern szintre emelni, így született meg 1958-ban az Új retorika, majd 1977-ben A retorika birodalma. Ebben az összefoglalásban PERELMAN rendszere kikristályosodott, és már reagálni tudott az 1970-ben megjelent liège-i „retorikára”, mely egy retorikatörténeti folyamat következménye. Az évek során ugyanis a retorikából kikerült az érvelés, például a franciáknál DUMARSAIS (1797) és FONTANIER (1821) olyan retorikákat írtak, amelyekben csak a stílusesszközök szerepeltek. A liège-i retorikusok Rhétorique générale címen egyáltalán nem adnak teljes retorikát, csak egy leszűkített retorikát (GERARD GENETTE terminusa), amelyben strukturalista nyelvészeti – tehát nem retorikai – szempontok alapján foglalkoznak a stílusesszközökkel. Semmiképpen sem illik rá erre a műre a nálunk használatos neoretorika elnevezés, mert nem is retorika. PERELMAN jogosan bírálja az előszóban a liège-i „retorikát”. Valójában az 1958-as mű jogosan viseli az Új retorika címet, mert megújította a retorika szívét (PÉCSELI kifejezése), az érveléseméletet. (Zárójelben jegyzem meg, hogy némelyek könnyedén bánnak az „új” jelzővel, nincsen annyi tartalmában új retorika a világon, ahány ilyen cím vagy minősítés.)

Az első fejezet címe: Logika, dialektika, filozófia, retorika, témája pedig ezen diszciplínák egymáshoz való viszonyának tisztázása és az új retorika lényegének megfogalmazása. ARISZTOTELÉSZ Organonjában elkülönítette az analitikus és a dialektikus érvelést. Az előbbi Első és Második analitikájában tanulmányozta, ennek alapján őt tisztelik a formális logika atyjaként. A dialektikus érvelést a Topika, a Rétorika és a Szofisztikus cáfolatok tartalmazza, ezért az érveléseméletnek is atyja, megalapozója Arisztotelész. Az analitikus érvelés demonstratív és személytelen, ezzel szemben a dialektikus érvelés premisszái általánosan elfogadott véleményen alapulnak, ezért vitathatók és sosem személytelenek. „Nem tartalmaznak érvényes és kényszerítő következtetéseket, csak többé-kevésbé erős *érveket*, amelyek többé-kevésbé meggyőzők, és amelyek sohasem tisztán formálisak” (17). Az Új retorika lényege, hogy folytatja és kibővíti Arisztotelész érveléseméletét. Miért volt erre szükség? Egyrészt azért, mert a 16. századi nagy újító, a francia PETRUS RAMUS kivette a retorikából az invenciót (az érvelést) és a diszpozíciót (az elrendezést), s csak az élokúciót (a kidolgozást, azaz a stílust) hagyta meg benne, a memóriával és a pronúciációval (az előadásmóddal) pedig nem törődött. Így alakultak ki fokozatosan azok a retorikák, amelyek csak a stílussal foglalkoztak (lásd fentebb). Ez a folyamat a retorika hanyatlásához vezetett. Másrészt azért, mert KANT és a matematikai logikusok hatására a 19. század közepétől kifejlődött modern logika csak a formális logikával azonosította a logikát, azaz az arisztotelészi analitikus érveléssel, s teljesen figyelmen kívül hagyta a dialektikus érvelést. „Úgy tűnik nekem, hogy ebben ugyanazt a hibát követte el, mint Ramus” – írja PERELMAN (19).

„A retorika a dialektika párja” – ez Arisztotelész Rétorikájának első mondata. A retorika és a dialektika azonosságát a dialektikus érvelés alkalmazása jelenti; különbségük az, hogy a dialektikus érvelés egy vagy két emberhez szól, a retorikában pedig egy szónok beszél a kisebb-nagyobb tömeghez. PERELMAN ezt a különbséget megszünteti, s azt írja, hogy a retorikai érvelés is szólhat egyetlen emberhez, sőt önmagunkat is meggyőzhetjük: „az érvelés új retorikaként (vagy új dialektikaként) felfogott elmélete a meggyőzésre szolgáló beszéd valamennyi területét lefedi, bármilyen hallgatósághoz és bármilyen témáról szóljon is” (20). Ennek alapján: „Az érvelés általános elmélete kiegészíthető, ha ez hasznosnak tűnik, a hallgatóság típusának és a tárgy természetének megfelelő speciális módszerekkel. Így kidolgozható az igazságszolgáltatás vagy a filozófia logikája, ami nem lesz más, mint az új retorika alkalmazása a jogra és a filozófiára” (20). (PERELMAN írt egy Jogi

logikát is – Logique juridique –, mely 1976-ban jelent meg, és számos tanulmányában foglalkozik a filozófiai érveléssel.)

Ezután a retorika és a filozófia viszonyát tekinti át: „én is részt vállaltok abban a több évszázados vitában, amely Parmenidész nagy költeménye óta szembeállította a filozófiát a retorikával.” Röviden összefoglalva arról van szó, hogy a filozófusok egész sora a retorikát azonosította a hamis beszéddel, s ezért száműzte, pedig az olyan gyakorlati tudományokban, mint az etika és a politika (ahol elkerülhetetlen a választás és a vita) – s ezt már Arisztotelész is felismerte –, szükséges az érvelés. A retorika félreismerése – a stílusra való leszűkítése és a becsapással való azonosítása – a gyakorlati érvelés tagadásához vezetett. „De mindazok, akik hisznek az egymással szemben álló különféle megoldási lehetőségek esetén a – tanácsadást vagy vitát követő – észszerű választás létezésében, nem mondhatnak le az új retorika által bemutatott érvelésméletről” – írja PERELMAN az első fejezet lezárásában.

A továbbiakban jelzem csak az egyes fejezetek lényeges gondolatait, bármilyen érdekes a kifejtésük, bármilyen érdekesek a példák: el kell olvasni a könyvet.

A retorikai érvelés bemutatását PERELMAN a hallgatóság jellemzésével kezdi (2. fejezet: Az érvelés. A szónok és hallgatósága), hiszen mindig valakivel kommunikálunk, nem személytelen formális logikai következtetéseket végzünk. Univerzális és partikuláris hallgatóságot különböztet meg, az univerzális hallgatóságot meggyőzzük, a partikulárist rábeszéljük valamire. Arisztotelész meghatározása szerint „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra” (Rétorika 1358b). Mivel a hallgató a cél, Arisztotelész a hallgatóság szempontja alapján határozta meg a beszédfajtákat, azaz bizonyos műfajokat. PERELMAN hangsúlyozza ezt a szempontot, s azzal a megállapítással zárja ezt a fejezetet, hogy minden gyakorlati filozófia a bemutató beszédből ered, mivel a bemutató beszéd etikai dicséret vagy feddés.

„A szónoknak, ha azt akarja, hogy beszéde által hatásos tettet hajtson végre, alkalmazkodnia kell a hallgatósághoz. | Miből áll ez az alkalmazkodás, amely az érvelés speciális követelménye? Alapvetően abból, hogy a szónok csak olyan téziseket tud érvelése kiindulópontjául választani, amelyeket azok is elfogadnak, akikhez beszél” – így kezdi PERELMAN a 3. fejezetet (Az érvelés premisszái). Ha a szónok nem törődik a hallgatóság egyetértésével, a legsúlyosabb hibát követi el, a „petitio principii”-t. A kiinduló tételek között vannak olyanok, amelyek a valóságra vonatkoznak, azaz tények, igazságok, feltételezések; és vannak olyanok, amelyek a kívánatosra vonatkoznak, azaz értékek, hierarchiák és a kívánatosabb toposzai (Arisztotelész írta le őket részletesen a Rétorikában). Nem szabad figyelmen kívül hagyni a hallgatóságnak a tényekhez és az igazságokhoz való viszonyulását, attitűdjét. PERELMAN részletezi a tények és igazságok vitathatóságát, elfogadhatóságát, a feltételezések megítélését; majd pedig ismerteti az értékek és a hierarchiák rendszerét (univerzális és partikuláris értékek, konkrét és absztrakt értékek, valamint heterogén és homogén értékek) és előnyben részesítését; mindvégig a filozófiai és a jogi háttérrel megtámogatva.

Elkerülhetetlen, hogy a szónok válogasson a hallgató által elfogadott tézisek együtteséből. „Ha bizonyos elemeket kiválasztunk, megjegyzünk és előadunk egy beszédben, akkor azok a tudat előterébe kerülnek, ezáltal *jelenlétet* adunk nekik, ami megakadályozza, hogy figyelmen kívül hagyjuk őket” (50); nélkülözhetetlen a jelenlétőség megteremtése, az időben és térben távol lévő dolgok felidézése (4. fejezet: Választás, jelenlét és prezentáció), ezt minden retorikus hangsúlyozta, például az angol GEORGE CAMPBELL A retorika filozófiája című művében (1776) vagy a modern amerikai retorika egyik klasz-

szikusa, RICHARD WEAVER *Language is sermonic* című esszéjében (1970). Az érzelmi hatás elérésére számos technika szolgál: fokozás, halmozás stb. PERELMAN hangsúlyozza a kapcsolatot az alakzatok és az argumentáció között (ezért csatolja a stílust az érveléshez): akkor van értelmük a stílusesszék használatának, ha az argumentációhoz kapcsolódnak, egyébként üres díszek, sallangok. De azt is megjegyzi, hogy bizonyos körülmények között az egyszerű stílus a hatásos. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a retorikák – a Rhetorica ad Herennium óta – három stílusnemet különböztettek meg, az egyszerűt, a középezt és a fennköltet. Tehát a körülményektől függően az egyszerű stílus is ugyanolyan hatásos lehet, mint a fennkölt. Ezért értelmezhetetlenek a különféle tanulmányokban olvasható olyan minősítések, mint retorizált stílus és hasonlók.)

„Egy beszédben a szónok által kimondott elemek csak olyan nyelv eszközeivel írhatók le, amelyeket a hallgató is megért. A felidézett tények kiválogatása azon felül, ami adva van, magával hozza értelmezésük és leírásuk módját is” (5. fejezet: Az adatok jelentősége és értelmezése). A matematika és minden formális rendszer mesterséges nyelvet alkot, melyben elkerüljük a kétértelműséget; a természetes nyelvekben azonban megszokott jelenség a többféle értelmezés lehetősége.

A 6. fejezetben (Az argumentatív technikák) vázolja fel PERELMAN az érvek rendszerét. Összekapcsoló (asszociatív) és szétválasztó (disszociatív) érveket különböztet meg. Az asszociatív érvelésben átvisszük a premisszákkal való egyetértést a konklúzióra, a disszociatív érvelésben szétválasztjuk az elemeket. Az asszociatív érvelésben vannak kvázilogikai érvek, a valóság szerkezetén alapuló érvek és a valóság szerkezetét megalapozó érvek. A továbbiakban ezt a rendszert részletezi.

A könyv leghosszabb egysége a kvázilogikai érveket tárgyaló 7. fejezet. „A kvázilogikai érveket úgy osztályozhatjuk, hogy először mindig a hozzájuk kapcsolódó formális érvekhez viszonyítjuk őket, majd második lépésként kiemeljük, amiben eltérnek, vitának adnak helyet, ezáltal nem kényszerítő erejűek lesznek” (68). A következő csoportokat tárgyalja PERELMAN: 1. Ellentmondás és összeegyeztethetlenség: ez utóbbival találkozunk a mindennapi életben, választásra kötelez, de feloldásukra számos érdekes lehetőség adódik; vannak közöttük a nemzetközi jogból vett példák, diplomatisztikus megoldások, nevetséges esetek (ilyen az autofágia). 2. Azonosság, definíció, analicitás és tautológia. 3. Az igazság szabálya és a reciprocitás: az előbbi LEIBNITZ szabálya, azt mondja ki, hogy „az azonos létezőket azonos módon észszerű tárgyalni” (79), kérdéses azonban, hogy mikor tekinthetjük a létezőket azonosaknak, melyek a lényeges, és melyek a lényegtelen tulajdonságaik; mikor lehet őket felcserélni. 4. A tranzitivitás, az inklúzió és a divízió érve: a felosztás érvei a jelenlétviséget is megteremtik a részek felsorolásával. Ide tartoznak tehát a nem-faj és az egész-rész érvelések. 5. A súlyok, a mértékek és a valószínűségek: az összehasonlítás érvei; kvázilogikai érvek, ha nem tényleges mérésről van szó. Fontos ennek a fejezetnek a zárómondata: „ritka, hogy a kvázilogikai érvek önmagukban meggyőzzenek: ki kell egészítenünk őket a valóság szerkezetére alapozott érvekkel” (96).

A valóság szerkezetére alapozott érvek más természetűek, két fajtájuk van: a sorrenden alapuló kapcsolatok és az együttes létezésen alapuló (8. fejezet: A valóság szerkezetére alapozott érvek). A sorrenden alapuló kapcsolatok azonos szinten léteznek, ilyenek az ok-okozati viszonyok. Az együttes létezésen alapuló kapcsolat nem azonos szinten álló valóságokat hoz létre: ilyen az egyén és tettei, ítéletei vagy művei közötti kapcsolat; filozófiai szempontból a tény (tett) és a lényeg kapcsolata. Ide vehetjük a tekintélyből szár-

mázó érveket, ez az argumentum ad verecundiam. Az ad personam érvelést helytelenítjük, „illetlen és hatástalan a szónokot támadni a tézis helyett, amelyet védelmez” (114). (Zárójelben jegyzem meg, hogy hazai érvelési és kommunikációs szakkönyveinkben a személyeskedést helytelenül ad hominem érvelésnek minősítik, valószínűleg külföldi informális logikák hatására. Az ad hominem az emberhez szóló érvelés, alapvető követelménye a retorikának, pozitív, sőt nélkülözhetetlen eljárás. A személyeskedés tehát az ad personam érvelés.) A szónok etikusa volt nagyon fontos, Arisztotelész a szónok éthoszáról írt mint a hatékony érvelés egyik eszközéről, a logosz és a pathosz mellett.

A példával történő érvelés gyakori (9. fejezet: Érvelés példával, illusztrációval és modellel). ARISZTOTELÉSZ a példát (görög: *paradeigma*) retorikai indukcióként határozta meg, kitalált (parabola, mese) és történeti példát különböztetett meg. PERELMAN azt hangsúlyozza, hogy a kitalált példában az egyedi eset egy szabályt igazol, a történeti példában az egyedi eset egyedi esetet világít meg. A példa és az illusztráció különbsége a következő: a példa elmondása után következtetünk, az illusztráció esetében a következtetés levonása után szemléltetünk. A modell a követendő személy vagy eset, lényegében tekintélyérv; ellentettje az antimodell.

„A filozófiatörténetben változó elképzelések alakultak ki az analógia szerepéről. [...] Az érvelés teoretikusa meg fogja állapítani, hogy az analógiához folyamodás a kommunikációs és a nem formális érvelés jellegzetessége” (10. fejezet: Analógia és metafora). Az $a : b = c : d$ analógia egy viszony összehasonlítása egy másik viszonnal; az a - b pár az analógia témája, a c - d pár az analógia phorosz, a téma megvilágítása. Az etika, a metafizika és a teológia területéről hoz példákat. Három terminus segítségével is kifejezhetjük a négy terminus között fennálló analógiát, mégpedig úgy, hogy az egyik terminus ismétlődik a témában is és a phoroszban is. HÉRAKLEITOSZ példáját idézi: Az Isten és az ember viszonyát könnyebben tudjuk elképzelni, ha összehasonlítjuk az ember és a gyermek viszonyával, azaz Isten : ember (téma) = ember : gyermek (phorosz). Az analógia kiterjesztése gyakran hasznos az érvelésben, erre Kanttól idéz egy példát. A metaforát az analógiához kapcsolja PERELMAN. Arisztotelész meghatározásából indul ki: „a szó más jelentésre való áttétele, mégpedig vagy a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy a fajról a fajra, vagy pedig analógia alapján” (Poétika 57b). Arisztotelész a metafora terminust trópus értelemben használja, a mai értelemben vett metafora az utolsó eset, analógia alapján jön létre, mégpedig úgy, hogy a téma és a phorosz területe összeolvad. Végezetül hangsúlyozza, hogy a filozófiai és a kreatív gondolkodás nem mondhat le a metaforáról, „Németországban H. BLUMENBERG egy új tudományágat fejlesztett ki, a »metaforológiát«, amely »központi helyet foglal el a kultúrák és gondolkodási rendszerek tanulmányozásában«” (143; vö. BLUMENBERG 1962).

Eddig tartott az asszociációs vagy összekapcsoló érvelés tárgyalása, most a disszociációs vagy szétválasztó érvelés következik (11. fejezet: A fogalmak disszociációja). KANT disszociációs technikájából indul ki, mely a látszat-valóság párosra épül. Végigköveti ezt a disszociációt PLATÓN barlang hasonlatától kezdve egészen BERGSON-ig, aki megfordítja a cselekedet-lényeg párost lényeg-változás párossá, ezzel az örökös változást téve lényeggé: „Csak ami mozog, az valós, konkrét; a forma csak absztrakció, a szellem alkotása” (149). Mindez a szellem leértékeléséhez vezet, ez jellemzi a kortárs egzisztencialisták eszméiről is, így SARTRE filozófiáját. Az argumentációban is jelentkezik a látszat-valóság szétválasztása, például akkor, amikor egy szónok azt állítja, hogy ellenfele ideológiája csak látszatdemokrácia, nem igazi demokrácia. Ilyenkor természetesen az állítást igazolni kell. A disszociációs érvelésnek megvannak a sajátos nyelvi kifejezőeszközei.

A könyv gerincét alkotó érvelési egységet az érvek általános jellemzőiről szóló fejezet zárja le (12. fejezet: Az érvelés terjedelme és az érvek ereje). A formális demonstráció esetén nem merül fel a terjedelem problémája, viszont lényeges az argumentációban. Az érvek száma a priori végtelen, ezért elkerülhetetlen a válogatás. Az érvek ereje a hatásozottságtól és az érvényességtől függ; a hatásozottság pedig a hallgatóság meggyőződésétől, hagyományaitól, az érvelési módoktól, az érvényesség a hallgatóság kompetenciájától. PERELMAN sok érvelési lehetőséget sorol fel, kitér olyan gondolatalakzatok alkalmazására is, mint a megelőzés, a sejtetés, a megengedés, az érvkölcsoznés. Minden argumentatív szituáció más, úgyhogy mindig meg kell vizsgálni az érvek terjedelmét és erejét.

A retorika ötös kánonja a következő: invenció (feltárás), diszpozíció (elrendezés), elokúció (kidolgozás, stílus), memória (emlékezetbe vésés), pronunciáció (előadásmód). Az invenció szokott a retorikák leghosszabb fejezete lenni, mert ebben kap helyet az érvelés. PERELMAN könyve nagy részében az érvelést tárgyalta, a stílust mindig az érveléshoz csatolta, most kerít sort a diszpozícióra (13. fejezet: Az érvek sorrendje a beszédben). Az érvelésben fontos a sorrend, mert módosíthatja az érvek elfogadását. Tárgyalja a bevezetésnek, az elbeszélésnek, a tézis elhelyezésének a problémáit, majd az érvek sorrendjét. Létezik azonban a hallgatóságtól független rend is, mégpedig olyan objektív rend, amelyet tudományos vagy esztétikai megfontolások vezetnek. DESCARTES módszerével vitatkozik. A gondot abban látja PERELMAN, hogy Descartes általánossá tette, azaz kiterjesztette matematikai módszerét az argumentációra is.

A retorika birodalma – ez a 14., összegező fejezet címe. PERELMAN áttekinti a görög filozófia történetét, végül ARISZTOTELÉSZ gondolatait közli: szétválasztotta a formális és a dialektikus/retorikus érvelést: a dialektikus érvelés és a retorika révén hatást gyakorolhatunk az emberek ítéleteire, és irányíthatjuk őket egy ésszerűbb helyzet elfogadására. PETRUS RAMUS (1515–1572) megszüntette Arisztotelész rendszerét, a stílusra redukálta a retorikát, és összemosta az analitikus és a dialektikus érvelést. DESCARTES (1596–1650) teljesen kiiktatta filozófiájából a retorikát. A matematikai érvelés analízisének eredményeit általánosította, s követelte, hogy a matematikában oly hatékony pontosság alkalmazható legyen minden más tudományterületen. A véleményre vonatkozólag kételkedéshez jutott. Hasonló volt az eredménye a FRANCIS BACON (1561–1626) által szorgalmazott empirizmusnak, az induktív módszernek. Mindez mozdulatlansághoz és konformizmushoz vezetett a jogban, a politikában, az etikában és a vallásban. DESCARTES minden tudást egy megingathatatlan evidenciára akart alapozni: „A tudományok tanítása máig a kartéziánus elképzelést követi” – állapítja meg PERELMAN (175). Ezzel szemben minden területen – akár vallás vagy filozófia, akár etika vagy jog – a pluralizmus a szabály. Ezek a területek csak az érvelési készletből, a jó érvekből vonják le racionalitásukat, amelyeket a bemutatott tézis mellett vagy ellen hozhatnak fel. Az argumentációban az értékek játszanak szerepet, s az érvek egész arzenálját használják. Világos, hogy az érvelés filozófiai formáit nem lehet a dedukcióra vagy az indukcióra korlátozni. Idézem a könyv két lezáró bekezdését:

„Így felfogva a retorika a nem formális gondolkodás hatalmas területét fedi le: ezért beszélhetünk a retorika birodalmáról; ebben a szellemben minősítette a retorikát W. JENS, a tübingeni egyetem professzora »a humán tudományok régi és új királynőjének« (*alte und neue Königin der Wissenschaften*).

A retorika, mint a meggyőző kommunikáció elmélete, újabban növekvő érdeklődést keltett a tudósok és filozófusok köreiben. Pedig Európában nemrég még megvetették, sőt

az Egyesült Államokban – ahol nagyon elterjedtek a *speech department*-ek – sem sikerült különösebb megbecsülést, tiszteletet kivívnia az egyetemi közösségben. Körülbelül húsz éve azonban a helyzet megváltozni látszik.”

Több mint negyven év telt el A retorika birodalma megjelenése – 1977 – óta. A könyv végén publikált bibliográfiát meg lehetne sokszorozni. Időközben az amerikaiak vaskos lexikonokat és összefoglalásokat publikáltak, a tübingeni retorikusok tető alá hozták a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* című tizenkét kötetes retorikatörténeti összefoglalást, s egymás után jelentetik meg a *Rhetorik-Forschungen* köteteit, előtérbe helyezve a toposzkutatást. ADAMIK TAMÁS és tanítványai jóvoltából magyarul olvashatók már a négy nagy klasszikus retorikai művei, megjelent a Retorikai lexikon, valamint a Régi-új retorika sorozat tizenhat kötete, tanulmányok sora. Megjelent első hazai retorikánk is magyar fordításban, PÉCSELI KIRÁLY IMRÉTLŐL a Bevezetés a retorikába két könyvben. Mégis él még valamiféle gyanakvás a retorikával szemben, amelyet eloszlathat PERELMAN most már magyarul is olvasható, hiánypótló könyve.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS 2004. A tudományos retorika és a filozófusok. In: Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra, *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest. 29–34.
- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- BLUMENBERG, HANS 1962. *Paradigmen zu einer Metaphorologie*. Bouvier, Bonn.
- GOLDEN, JAMES L. – BERQUIST, GOODWIN F. – COLEMAN, WILLIAM E. eds. 1984. *The Rhetoric of Western Thought*. Third Edition. Kendall – Hunt Publishing Company, Dubuque (Iowa).
- KNAPE, JOACHIM 2000. *Allgemeine Rhetorik*. Reclam, Stuttgart.
- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Presses Universitaires de France, Paris.
- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1969. *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- PERELMAN, CHAÏM 1977/2008. *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*. Vrin, Paris.
- RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk. 2011. *A filozófia és a szónoki beszéd*. Régi-új retorika sorozat 10. Trezor Kiadó, Budapest.

A. JÁSZÓ ANNA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

LexikoNet 2017

Diatopikus német tájszótárműhelyek találkozója

2017. november 9. és 11. között Bécsben, az Osztrák Tudományos Akadémia szervezésében került sor a német nyelvű országok, valamint a német mint kisebbségi nyelvet használó országok diatopikus tájszótár-műhelyeinek ötödik találkozójára, amely a német nyelvű tájszótár-szerkesztés legrangosabb nemzetközi szakmai fóruma.

DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2018.2.245

A konferenciával egybekötött műhelytalálkozó célja összetett: fórumot ad a lezárt szerkesztési munkálatok (sorozatok, kötetek, tájszótárprojektek) bemutatásához és a még folyamatban lévő tájszótárszerkesztés nyitott kérdéseinek szakmai megvitatásához, betekintést nyújt a nagy német tájszótárak perifériáinak (pl. adatbank), makro- és mikrostruktúráinak digitális megjelenítési lehetőségeibe és gyakorlatába, valamint nemzetközi kapcsolatrendszerét és szakmai beágyazottságot kínál a csatlakozó tájszótárműhelyeknek.

A résztvevőket Alexandra N. Lenz, a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézetének professzor asszonya, a *Variation und Wandel des Deutschen in Österreich* (Variáció és változás a német nyelv osztrák változatában) az osztrák tudományos akadémiai kutatási projekt vezetője és az Osztrák-Bajor Tájszótár munkatársai, Philipp Stöckle és Andreas Gellan kösöntötte. A háromnapos konferencia programjában a nagy német tájszótárak prezentációit tematikus kerekasztal-beszélgetések követték, amelyek a különböző típusú szótárak szócikkszerkezeteit, a szerkesztőségek klasszikus és digitális eszköztárát, az adatbankok menedzselését, és a szótárprojektek összekapcsolódásának lehetőségeit tárgyalták.

Az előadók a bajor, bajor-sváb, alemann, frank, hesseni, westfáliai és a magyarországi német nyelvjárások szókészletének lexikográfiai feldolgozottságával kapcsolatban a német nyelvterület nagy tájszótárműhelyeinek munkálatairól, eredményeiről és perspektíváiról számoltak be.

A nagy múltú Osztrák-Bajor Tájszótár (*Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich*) 2015-ig az *Ezses* címszóig publikálta anyagát. A több mint 3,6 millió lexikális egységet tartalmazó katalógus digitalizálása 1993-ban kezdődött. 2016 óta racionalizálták és újratervezték a lemmatizálendő egységek listáját, a mikrostruktúra információs kategóriáit, valamint konszolidálták az adatbankban archivált adatokat és keresési lehetőségeket. Az így módosított adatbank nem csak nyomtatott formátumú, hanem webalapú szócikkek szerkesztését is lehetővé teszi. A következő évek céljai közé tartozik az F és G betűk címszavainak és szócikkeinek kidolgozása, a főkatalógus céduláinak digitalizálása és más projektek (*Österreichische Dialektkartographie 1924–1956*, *Deutsch in Österreich*) adatbankjaival való összekapcsolása.

A Bajor Tudományos Akadémiához tartozó müncheni székhelyű Bajor tájszótár (*Bayerisches Wörterbuch*) nyelvjárási adatainak egy jelentős része papíralapú katalóguscédulákon, illetve kérdőíveken található. A gyorsabb feldolgozás érdekében a kérdőíveket a közelmúltban beszkenelték és megfelelő identifikációs rövidítésekkel (kérdőív száma, helyszíne, közig. egysége) látták el. A beszkenelt kérdőíveket kérdések szerint digitálisan feldarabolták, így a 108.000 kérdőív alapján kb. 6,5 millió lexikális egységet kaptak, amelyeket a LexHelfer szerkesztői program szortírozza. A www.bwb.badw.de honlap átfogó tájékoztatást nyújt a Bajor tájszótár alapját képező nyelvjárásokról, a szótár felépítéséről, a források jellemzőiről, a kérdőívek tartalmáról, és többek között a szótárprojekt kezdeményezőiről, EBERHARD KRANZMAYER és BRUNO SCHWEIZER nyelvöldrajzi munkásságáról is.

Az észak-bajorországi Frank tájszótár (*Fränkisches Wörterbuch*) adatgyűjtési területe közigazgatásilag adott: az Ober-, Unter- és Mittelfranken (Felső-, Alsó- és Középf Frank) területen beszélt keleti-frank, hesseni, thüringiai, sváb és bajor nyelvjárásokat 1913-tól dokumentálja. Az adatbankban 800.000 nyelvjárási adat található, amelyek szótó, jelentés, grammatikai jellemzők, szövegkörnyezet, transzkripció, adatgyűjtési hely, adatgyűjtői kommentár, szerkesztő kommentár, kérdőív és kérdés alapján kereshető.

A közép-németországi Hessen-Nassau tájszótár (*Hessen-Nassauisches Wörterbuch*), amely túlnyomórészt az észak-, közép- és kelet-hesseni nyelvjárásokat fogja át, jelenleg

46 füzetnyi (L–Z, A bizonyos részei) publikált szócikkkel rendelkezik. A kész szócikkek digitalizált faksimile formájában a <https://www.lagis-hessen.de> honlapon érhetők el. Ugyanitt a hesseni tájszótárban már lemmatizált, de szócikkkel még nem rendelkező nyelvjárási szavak keresethők nem csak a hesseni, hanem a délhesseni, rajnai, thüringiai és frankfurti szótárak lemmalistájában is.

A Magyarországi német tájszótár (Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten) nyelvszigethelyzetben lévő, Magyarországon beszélt közép- és felnémet nyelvjárásokat dolgoz fel primer szinkrón profilal. A nyelvjárási adatok digitalizálása 2010-ben kezdődött, az adatbankban jelenleg 13.000 nyelvjárási adat található. A 700 próbaszócikken alkalmazott mikrostruktúra-koncepció figyelembe veszi az adatolt nyelvjárások tipológiai sokszínűségét, ezen kívül a címszavak jelentéseihez szociokulturális kommentárokat kapcsol.

A Svájci idiotikon (Schweizerisches Idiotikon), amelynek korpusza a késő középkortól a 21. századig terjed, a szó szoros értelmében véve nem klasszikus tájszótár, keletkezési körülményeinek és az akkori szótárkészítés céljainak megfelelően sokkal inkább történelmi-etimológiai szótárnak tekinthető. 16 kész kötete 159.000 címszót tartalmaz. A szótári munkálatokat várhatóan 10 éven belül befejezik. A nyomtatott formában publikált szótár retrodigitalizálása több részből tevődik össze: egyrészt a már megjelent kötetek oldalankénti digitalizálását, másrészt elektronikus hozzáférési lehetőségek kialakítását foglalja magába (lemmalista, köznyelvi lista, nyelvtani és szemantikai regiszter, teljes szöveg keresése szempontjából). A szótár honlapján (<https://www.idiotikon.ch/>) a teljes digitalizált faksimile megtalálható, sok más érdekesség, pl. szófejtések, hangklippek mellett. A honlap naplózza a látogatók által keresett lemmákat, így a szerkesztők visszajelzést kapnak arról, hogy mely szavakra milyen időintervallumban hány alkalommal kerestek rá a szótárhasználók és érdeklődők az idiotikon elektronikus verziójában.

A Westfáliai tájszótár (Westfälisches Wörterbuch) az északnyugat-németországi Westfália alnémet nyelvjárásait 1969 óta archiválja, jelenleg a 3. kötetnél tart (H–L). A kilencvenes évek koncepcionális és infrastrukturális racionalizálása után átalakult a szerkesztési folyamat, amelynek következtében a 3. kötetet négy éven belül sikerült befejezni. A 4. és a záró 5. kötet szerkesztési munkálatai előreláthatóan 2020-ig fognak folytatódni.

A Bajor-Sváb tájszótár (Dialektwörterbuch von Bayerisch-Schwaben) Bajorország délnyugati területén található Schwaben közigazgatási egységének szinkrón nyelvjárási adatait tartalmazza. Adatbankjában 36.500 lemmához tartozó nyelvjárási adat található, amelyekből kb. 3.000 címszót publikáltak eddig nyomtatott formában. A tájszótárt 2017-től befogadta a müncheni Bajor Tudományos Akadémia, így a publikáció folytatódik, és a szócikkek a közeljövőben, digitális formában is elérhetővé válnak.

A konferencia zárószavában Alexandra N. Lenz és Philipp Stöckle összefoglalták a bemutatók és tematikus viták eredményeit és novumait, és kiemelték annak fontosságát, hogy a német tájszótárkészítés nemzetközi hálózatának kiépítése mind a szűk szakmai, mind a nemzetközi tájszótárkészítés számára elméleti és gyakorlati ismeretek bővülésével, szakmai előnyök biztosításával jár együtt.

A következő LexikoNet konferenciára 2018 novemberében Gießenben kerül sor.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Molnár Zoltán Miklós 70 éves*

Kedves Ünnepe! Tisztelt Molnár Zoltán Miklós Tanár Úr! Tisztelt Tagtársak, kedves Vendégeink! Egy hete, december 5-én töltötte be Molnár Zoltán Miklós a 70. életévét. Ezen a napon Szombathelyen a volt főiskola, jelenleg az ELTE Savaria Egyetemi Központja néven működő felsőoktatási intézmény dísztermében köszöntötték az ünnepeket a szombathelyi bölcsészettudományi centrum vezetői, munkatársai, egykori kollégák, pályatársak, barátok, tanítványok és családtagok; illetve felkért kollégák tanulmányaival egy köszöntőkötet készült Molnár Zoltán tiszteletére.

Az előző évszázad 2. felének évtizedeiben, különösen a 80-as években jelentős eredményeket ért el a magyar nyelvjárások vizsgálatában a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatói, kutatói. Szombathely dialektológiai központként működött. Az önálló kiadványok, a tanulmányok, a cikkek, amelyek az ott tevékenykedő lelkes, nagy munkabírásu nyelvész-kollégák munkájának eredményeként jelentek meg, valamint az ott szervezett dialektológiai szimpozionok erősítették Szombathely dialektológiai műhelyének pozícióját. Molnár Zoltán Miklós a debreceni egyetemi évek és az ott végzett oktatói-kutatói munka, majd disszertációjának megvédése után, 1978-ban ebbe a szellemi műhelybe kerülve, végigjárva a tudományos intézményekre jellemző ranglétrát, a tanársegédi beosztástól eljutva a tanszékvezetői (majd 2008-tól, a tanszékeknek intézetekbe tagolásától kezdve tanszéki koordinátorinak nevezett) feladatig, munkájával nagyban hozzájárult ehhez.

A II. világháború után, 1947-ben, a „halványkék választás” évében született Molnár Zoltán visszakerült szülei szűkebb pátriájába. A család dunántúli származása ellenére, édesapja munkahelye révén kerültek szülei 1947-ben Budapestre. Itt született meg Zoltán fiuk az aznap Magyarországon világra jött 513 és a világon aznap született 302 000 csecsemő egyikeként a Mikulás ajándékaként, ezért is kapta – az orvosok javaslatára – második keresztnévét Miklós püspökről. Ebben az időszakban divatos volt ez a keresztnév.

A háború utáni esztendőkből, ebben a nehéz történelmi időszakban, amikor kék cédulákkal nem éppen jogtiszta módon rendezték ünnepeink születési évében az első magyarországi országgyűlési választásokat, a politikai széljárás sem volt kedvező, de még az időjárás sem volt kegyes a dunántúliakhoz 47-ben: ekkor mérték ugyanis az eddigi legnagyobb hóvastagságot Magyarországon Kőszegnél.

Később a család Pápára került, itt végezte Molnár Zoltán a gimnáziumot. A középiskolai években megmutatkozott a nyelvek és az irodalom iránti érzéke és vonzalma, ezért választotta a tanári pályát magyar-országi szakon, a debreceni egyetemen. Itt fő kutatási területe a stilisztika volt, majd Szabó Géza, akkori tanszékvezető hívására Szombathelyre

* Elhangzott: 2017. december 12-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén.

érkezvén sokoldalú oktató- és kutatómunkába kezdett: névtudománnyal, nyelvműveléssel, nyelvöldrajzzal, szociolingvisztikával, etnolingvisztikával, tantárgypedagógiával foglalkozott, nyelvtörténetet is oktatott, de talán a legkedvesebb tudományterülete a nyelvjárástan lett. Hallgatóit is bevonta a nyelvjárási anyaggyűjtés és -feldolgozás folyamatába. Kutatói pályája során, előadásiban és publikációban hangsúlyozta az élőnyelv gyűjtésének fontosságát. Szervezője volt a Magyar Nyelvészeti Tanszék szakmai napjainak, tudományos ülésszakjainak, konferenciáinak. Kiemelkednek ezek közül a magyar nyelvjárás-kutatók nemzetközi szakmai tanácskozásai, a dialektológiai szimpozionok. 1981 és 2007 között vett részt az ünnepelt ezek szervezésében, de a 2015. évi VI. szimpozion előkészítésében is közreműködött és az egyik plenáris előadást is ő tartotta¹. A konferenciakötetek kiadásából is kivette részét szerkesztőként. Mindeközben 1988 és 1993 között a Maribori Egyetem Pedagógiai Kara Magyar Intézetének lektora is volt. Kiküldetése alatt közreműködött a muravidéki magyarság értelmiségképzésében, az intézményközi szakmai kapcsolatok ápolásában, a sokoldalú magyarságtudományi tevékenységben. Több hungarológiai központba is eljutott (Belgrád, Pozsony, Nyitra, Párizs voltak a helyszínek).

Gondot fordított a tudományos ismeretterjesztésre is: a TIT és a Veszprémi Akadémiai Bizottság tagjaként előadásokat tartott a nyelvészet népszerűsítésére. Az oktatási, kutatási eredmények terjesztése volt a célja, előadásiban a szakszerű tartalom és a népszerűsítő forma összhangjára törekedett. A tudományos közéletben is fontos szerepeket tölt be: ma is több nyelvészeti társaság tagja. Munkásságának egyik legnagyobb elismerése a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csúry Bálint-díja. A szombathelyi felsőoktatásért végzett munkáját a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja 2010-ben Arany Katedra-díjjal ismerte el.

Megtisztelő, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökségének felkérésére, a társaság tagsága képviseletében köszönhetem Molnár Zoltán tanár urat. Kedves tudományterületünk, a nyelvjárástan, továbbá dunántúli származásunk, protestantizmusunk is összeköt bennünket. Többször találkoztunk a szombathelyi dialektológiai szimpozionokon, s egy alkalommal, néhány évvel ezelőtt csörgött a telefonom. A vonal túlsó végén Molnár Zoltán tanszékvezető szólalt meg. Szombathelyre, a tanszék munkatársának hívott. Akkori életkörülményeim miatt nem tudtam elfogadni az ajánlatát. De visszavágyom szülőföldre, Vas megyébe. Boldog az az ember, aki földjeinek kultúráját, örökségét őrzi és adja tovább ott, azon a helyen, ahonnan származik. Mint ahogy Molnár Zoltán Miklós is. Öröm hallani a szombathelyi kollégák regionális köznyelvi beszédét; mennyire hitelessé válik így, nyelvjárásuk jellegzetességeit őrizve a dialektológia tanítása!

A tartalmas élet nem korfüggő. Az eddig írt mintegy 400 publikációjából is sokat tanultunk, gyarapodtunk, de a dialektológia, a nyelvöldrajz, a szociolingvisztika tudmánya, a nyelvészttársadalom továbbra is számít ünnepeltünk tudományos eredményeire, értékes gondolataira.

Tudom, hogy Molnár Zoltán tanár úr szabadidejében szép napokat tölt somlói szőlőjében, ezért is szólítom ünneplésre a jelenlévőket egy nyugat-dunántúli rigmussal, mely mellé egy pohár bor dukálna, Isten áldását, további alkotóerőt és -kedvet, családi boldogságot kívánva:

¹ Molnár Zoltán plenáris előadása a VI. Dialektológiai Szimpozionon, elérhető itt: [https://\[-\]sek.videotorium.hu/hu/recordings/11741/az-iv-dialektologiai-szimpozionrol](https://[-]sek.videotorium.hu/hu/recordings/11741/az-iv-dialektologiai-szimpozionrol)

„Nosza, pajtás, jó kedvvel tölts pohár bort, emeld föl, vígan legyünk,
mondjunk egy szép éneket, egy pár köszöntő verset énekeljünk,
köszöntést mondjunk mi is mindnyájan egyenlő jó szándékkal:
tartsa Isten, minden jóban részt vegyen, sok esztendőt tölthessen szerencsésen,
bú vagy bánat elkerülje mindhalálig,
szíve örüljön mindennek oly sokáig.”

Hivatkozott irodalom

- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 1982. *I. Dialektológiai Szimpozion*. (Szombathely, 1981. március 25–27.) MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 1990. *II. Dialektológiai Szimpozion*. (Szombathely, 1987. augusztus 24–26.) MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 1998. *III. Dialektológiai Szimpozion*. (Szombathely, 1992. augusztus 27–28.) Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk. 2002. *IV. Dialektológiai Szimpozion*. (Szombathely, 2002. augusztus 23–25.) Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely.
- GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2007. *V. Dialektológiai Szimpozion*. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.) Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
Miskolci Egyetem

Kemény Gábor 70 éves^{*}

Nagy örömünkre újabb tagtársunk ért el olyan életkort, amelyet évtizedes szokásainak megfelelően a Magyar Nyelvtudományi Társaság először ünnepel meg nyilvánosan. Ez a tisztesség most Kemény Gábort érte, aki tizenkét nappal ezelőtt, május 10-én töltötte be hetvenedik életévét: 1948. május 10-én született, Budapesten.

Életpályájának irányát, vagyis azt, hogy bölcsész lett, nyilvánvaló módon befolyásolta az, hogy édesapja Kemény G. Gábor, a neves történész, irodalomtörténész és bibliográfus volt. És az is, hogy édesanyja – ahogy maga Kemény Gábor egy helyütt megfogalmazta – „természettudományok és művészetek iránt érdeklődő, nagy olvasottságú »főállású anya« volt”. Humán érdeklődése még meg is erősödhetett attól, hogy a jó hírű József Attila Gimnáziumban (ahol 1966-ban érettségizett) latint is tanult. Egyetemi továbbtanulásában döntő szerepe volt annak, hogy az OKTV-n magyar irodalomból elért 10. helyezése lényegében egyenlő volt a felvétellel. Az akkoriban kötelező második szaknak előbb az orosz, majd a történelmet választotta, de más-más okokból végül is magyar nyelv és irodalom szakon végzett. Ennek a nem példa nélküli, ám mégis kivételes hely-

^{*} Elhangzott 2018. május 22-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén.

zetnek az volt a nagyszerűsége, hogy a minden magyar szakos számára kötelező tárgyak mellett speciális tanulmányokat is kellett folytatni: Kemény Gábor a 20. századi magyar irodalmat választotta. Mondhatni, innen már egyenes út vezetett Krúdy Gyula életművéhez, hiszen egyetemi szakdolgozatát Krúdy szimbolikus alakmásairól írta. Ezt követte számos könyv és tanulmány, melyekben az író regényeinek és novelláinak sok szempontú, de lényegét tekintve stilisztikai alapvetésű feltárását kapjuk.

Az eddig leírtakból nem következik magától értetődően az, hogy Kemény Gábor egyetemi tanulmányait kitüntetéses diplomával lezárva 1971 szeptemberében az MTA tudományos ösztöndíjas gyakornokaként a Nyelvtudományi Intézet Mai magyar nyelvi osztályán kezdjen dolgozni. A gyakornoki idő leteltével, 1973. szeptember 1-jétől hivatalosan („munkakönyvileg”) is ennek az intézménynek lett a munkatársa, és az is maradt nyugdíjazásáig, 2010-ig. Ilyen módon tehát nyelvész lett, hiszen ún. kisdoktorijának (1973), majd kandidátusi (1987), valamint nagydoktori értekezésének (2002) tudományterületeként a nyelvtudomány szerepel. Ő maga 2007-ben a rá jellemző fanyar humorral így nyilatkozik erről: „[...] eddigi pályafutásom során három olyan dologgal foglalkoztam [...], amelyet a szakma nem tekint »igazi« nyelvésznek: stilisztikával, nyelvműveléssel és szótárkészítéssel”. Igen, még ma is létezik a nyelvésznek ez a szűkkeblű értelmezése, de úgy gondolom, hogy aki az emberi lét nyelvi jelenségeivel foglalkozik – beleértve a nyelvhasználat lexikai vonatkozásait is –, és azt magas színvonalon műveli, nyugodtan nyelvésznek nevezhető.

Márpedig Kemény Gábor mindhárom említett területen tudása legjavát nyújtotta és nyújtja írásaiban. Ezek száma nem csekély: az MTMT-be 2018. január 16-áig 362 saját közleménye került be. Az adatbázis rendszerében tudományosnak minősített közlemények az említett számnak bőven több mint a felét teszik ki, és igen jelentős számú az ismeretterjesztő írások száma is. Ez utóbbiakat is fontosnak tartom, hiszen a nyelv iránt érdeklődő nem szakmabeliek hiteles tájékoztatása különféle nyelvi folyamatokról, változási irányokról, vagyis a nyelvi ismeretterjesztés (a Lőrincze Lajos óta emberközpontú nyelvművelésnek, Kemény Gábor által pozitív nyelvművelésnek nevezett tevékenység) a társadalom iránti kötelezettség teljesítésének egyik megnyilvánulási formája (és csak zárójelben: műveire 744 független hivatkozás történt – több mint irigylésre méltó szám).

Belepillantva Kemény Gábor közleményeinek listájába, 32 (részben társszerzős) könyvet találunk. Ezek közül az első 1974-ben jelent meg Krúdy képalkotása címmel: ez a bölcsészdoktori disszertációjának kiadott változata, mely egyben első publikációja is volt (Nyelvtudományi Értekezések 86.). Ezt még több stilisztikai témájú mű követte, melyek között természetesen Krúdy írásainak elemzése központi helyet foglal el. Ilyenek például: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában (1975); Szindbád nyomában (1991); Képekbe menekülő élet (1993); Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról (2016).

A Kemény Gábor nevéhez köthető nyelvművelő tematikájú könyvek közül mindenképpen ki kell emelni a Hivatalos nyelvünk kézikönyve című kiadványt, melyet BÍRÓ ÁGNESSEL és GRÉTSY LÁSZLÓVAL közösen írtak (1976). Erre a munkára 2007-ben így emlékezik vissza: „Minden sorát, amelyet én írtam bele, az a meggyőződés fűtötte, hogy a hivatali (egyben mozgalmi) zsargon kigúnyolásával, nyelvhelyességi és stilisztikai helyreigazításával egy-egy szöveget verhetek a korhadó kádári rendszer koporsójába. Nem hittem volna ekkor, hogy évek múltán némelyek a kommunizmus szekértolóinak, »kommunista nyelvész-basáknak« fogják aposztrofálni a nyelvművelőket”. Hát, igen... – A körülte-

kintő nyelvi tanácsadó mű ékes példájának tekinthetjük a GRÉTSY LÁSZLÓval közösen írt Nyelvművelő kézisztótárt (1996). Ez valójában betűrendes nyelvhelyességi lexikon, mely a mindennapi művelt nyelvhasználattal összefüggő legváltozatosabb kérdésekre javasol (és nem előír!) megoldásokat. Igen számos nyelvművelő cikkéből több válogatás is könyv formájában jelent meg, ezek közül csupán egyet említek: Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból (2007). Ebben a szótévesztésből keletkezett jelentésváltozásokról, a média nyelvi és stilisztikai jelenségeiről, a sporttal kapcsolatos nyelvi-nyelvhasználati sajátosságokról, új szavakról és új jelentésekről olvashatunk, természetesen a képszerűségről és a nyelvi képekről is több írásban.

Mind a stilisztikai, mind pedig a nyelvhasználati kérdésekkel való foglalatosság természetesen erős szálakkal kapcsolódik a szavakhoz. Így Kemény Gábor már nyelvészeti pályájának kezdeteitől jártas volt ennek a színes nyelvi részrendszernek a világában is. A korábban emlegetett „nem igazi” nyelvészeti területek közül a szótárkészítéssel azonban csak később találkozott: 1992-ben jelent meg a 14 000 címszót tartalmazó Képes diáksztár, melyet szerkesztőként GRÉTSY LÁSZLÓval közösen jegyeznek. – Stilisztikai, jelentéstani és filológiai ismereteit kiválóan kamatoztatta további két jelentős lexikográfiai kézikönyv összeállítása során. Az egyik a Magyar értelmező kézisztár második kiadása (2003), melyben lektorként, valamint a főszerkesztő PUSZTAI FERENC mellett az egyik szerkesztőként segítette a szócikkek kialakítását. A másik szótárban, a mai magyar lexikográfia legnagyobb munkálatában, A magyar nyelv nagyszótárában az általános lektorok egyikeként törekszik arra, hogy a szócikkek mind tartalmi, mind formai tekintetben megfeleljenek az elvárásoknak. Mivel az említett két utóbbi szótár előállításában magam is részes voltam, illetve vagyok, mindig érdeklődéssel olvastam a kéziratlapokra míves betűkkel írt különféle megjegyzéseit, melyek nemcsak a szócikkíróknak vagy szerkesztőknek szolgáltak tanulsággul, hanem én is sokat tanultam belőlük.

Eddigi publikációs tevékenységének bemutatása csupán vázlatos lehet, de mindenképpen ki kell egészíteni egy olyan műfajjal, amelynek megbecsültsége a tudományban a kelleténél kisebb. Ez pedig a recenziók, ismertetések világa. Természetesen nem az olyan írásokra gondolok, amelyek néhány sorban, csupán a tartalomjegyzék feldúsításával szólnak egy-egy adott műről, hanem olyanokra, amelyeknél a recenzensnek legalább annyit kell érteni az adott tárgyhoz, mint a könyv szerzőjének. Nos, a Kemény Gábor által írt számos ismertetés, különösen a vezető magyar nyelvészeti folyóiratokban megjelentek mindegyike igazolja azt, hogy bírálatai megalapozott tudásra épülnek.

Mindaz, amiről eddig szó esett, a következő „hivatalos” keretek között zajlott. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1973-tól 2010-ig végigjárta a tudományos ranglétrát segédmunkatárstól tanácsadóig. Eközben öt évig, 1988-tól 1993 végéig a Nyelvművelő osztály vezetői feladatait is ellátta. Miként arra beszélgetéseink során többször is utalt, ez az időszak számára inkább a lelkiismeret diktálta kötelességteljesítés volt, mintsem álmainak beteljesedése... Tudományos tanácsadóként 2002-től 2010-ig volt kutatói állományban. Ezt követően 2011-től egészen mostanáig megbízási díjas szerződéses munkatársként a Nagyszótár lektori feladatait látta el (és reményeink szerint még fogja a jövőben is!). Ezeket a lépéseket mindig megelőzte a tudományos fokozatok megszerzése, miként arról már szó esett: bölcsészdoktor 1973-ban, kandidátus 1987-ben, az MTA doktora 2002-ben lett, és ebben az évben történt habilitációja is a Debreceni Egyetemen. Természetesnek tekinthető, hogy tudományos teljesítményét különféle tudományos díjak is kísérték: 1978-ban

a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól megkapta a kiváló fiatal kutatóknak alapított Gombocz Zoltán-érmet, 1999-ben az Anyanyelvápolók Szövetsége a Lőrincze Lajos-díjjal ismerte el nyelvészeti-nyelvművelő tevékenységét, 2012-ben pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya Kosztolányi Dezső-díjjal jutalmazta stilisztikai munkásságát.

A tudományos közéletnek is rendszeres szereplője: számos konferencián és kongresszuson vett részt, és a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásain is mindig megtelt a nagyterem, hiszen a közönség bizton számíthatott arra, hogy a feldolgozott témáról tudományosan megalapozott, világosan megfogalmazott, élvezetes stílusú előadást hallhat. Tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak, az Anyanyelvápolók Szövetségének, évtizedek óta vesz részt a Magyar Nyelvőr és az Édes Anyanyelvünk. szerkesztésében, az MTA különféle bizottságainak tagjaként is hozzájárult tudományterületének fejlődéséhez. 2012 és 2015 között mindketten tagjai voltunk az MTA Nyelvtudományi Bizottságának. Ekkor többször is tapasztalhattam, hogy akár doktori pályázat előterjesztőjeként, akár könyvpályázat bírálójaként milyen akkurátusan, tárgyyszerűen, és mindig nagy empátiával végezte el a ráháruló feladatokat.

Hasonló tulajdonságokra az embernek szüksége van akkor is, ha tanárként is tevékenykedik. Kemény Gábor ezen a területen is kipróbálhatta magát, bár állítása szerint sosem készült tanárnak. Talán nem is lett volna az, ha Kabdebó Lóránt, a Miskolci Egyetem bölcsészkarának megalapítója – ahogy Kemény Gábor mondja – baráti módon fel nem szólítja őt arra, hogy tanítson stilisztikát a Magyar Nyelvtudományi Tanszéken. Végül is 1994 februárjától 2018 májusáig tartott a miskolci oktatói pálya (1997 és 2001 között a Széchenyi Professzori Ösztöndíj támogatásával), mely minden bizonnyal sok örömet szerzett ünnepeltünknek. Tanári és kutatói tevékenységét az egyetem 2018 májusában a *professor emeritus* cím adományozásával ismerte el. A Miskolci Egyetem mellett aztán tanított még a Budapesti Kommunikációs Főiskolán (mai nevén Budapesti Metropolitan Egyetem), valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén is. Ez utóbbi helyen, konkrétan a piliscsabai campuson a 2000-es évek elején több féléven keresztül tanított stilisztikát és szövegint: pénteki napokon hol a tanári szobában, hol az Anselmianum előtt sűtkérezve beszélgethettünk különféle, számunkra érdekes dolgokról. Nemrégiben Kemény Gábor azt mondta, hogy nem érezte magát sosem jó tanárnak, mert nem tudott kellően szigorú lenni: gondolom, nem csak ez az egyetlen kritériuma létezik annak, hogy valaki jó tanár-e vagy sem.

Tudós kollégánk születésnapj köszöntése ugyan tartalmas lehet azzal is, ha tárgyyszerűen csupán a tudományos pályáiv jelesebb eseményeit emeljük ki, ám a teljes emberi portréhoz a tudományon túli (innen, mellette?) vonás is szükségeltetik. Személyes kapcsolatunk nagyjából 1978-ig nyúlik vissza: ekkor többször jöttünk össze a fiatal nyelvészek legendás társaságában, a Bokorban, ahol Kemény Gábor és menyasszonya (majd felesége) is rendszeresen megjelent. Finom humorát, alapvetően derűs természetét már ekkor megismerhettem, majd később, a már említett közös egyetem, illetve tudományos munkálkodásunk során tapasztalhattam azt is, hogy – akár tudományos, akár köznapis dolgokról legyen is szó – véleményének kialakításában mindig megfontoltan, a bántás szándéka nélkül jár el, bár kritikáját sosem rejti véka alá. Talán csak kevesen tudják (ám a sport nyelvével foglalkozó számos írásából sejthetik), hogy Kemény Gábor nagy sportrajongó, kevés olyan sportág van, amely iránt közömbös. Viszonylag rendszeres találkozásaink

során gyakran esik szó aktuális sporteseményekről, és ha olimpia, labdarúgó-vb vagy -eb van, az alapvetően határozza meg napirendjét. És évekkel ezelőtt a Szótári Osztályon mindannyian nagy örömmel fogadtuk, amikor betegségéből felépülve visszatért közénk, hogy széles körű és mély filológiai-nyelvészeti tudását nagyszótári lektorként újra továbbadhassa a szócikkíróknak. Tartósan magas színvonalú tudományos munkáját nyilvánvalóan elősegítette családja szerető közege is: középiskolai magyartanár felesége, valamint – ahogy egy korábbi interjúban ő maga mondja – „két remek (jó, okos és szép)” gyermeke. És két és fél éve immáron fiúunokája is.

Kedves Gábor! Megtisztelő, hogy minden tekintetben mögötted ballagó pályatárs-ként köszönhetlek 70. születésnapod alkalmából. Mint tudjuk, a 60 szebb, de a 70 több – és még annál is van több! Kívánom, hogy tíz év múlva is legyen Társaságunknak alkalma arra, hogy nyilvánosan is felköszönthessen. Addig is légy családod öröme, környezeted, munkatársaid épülésére derűvel, bölcsességgel. Isten éltesen jó egészséggben!

GERSTNER KÁROLY

MTA Nyelvtudományi Intézet

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja. A Magyar Nyelv 2018. 1. számában Kontra Miklós tanulmányának két ábrája (a 7., 8. lapon) rossz technikai minőségben jelent meg, ezért itt újra-közöljük. (Az internetes megjelenésben a hiba nem következett be.)

1. ábra

Az Atlas of North American English 14.1. ábrája a Nagy-tavak környéki metropoliszokban ma zajló láncváltásról

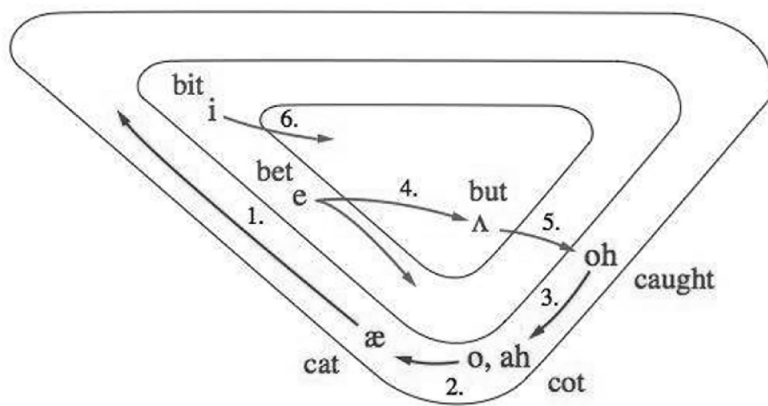
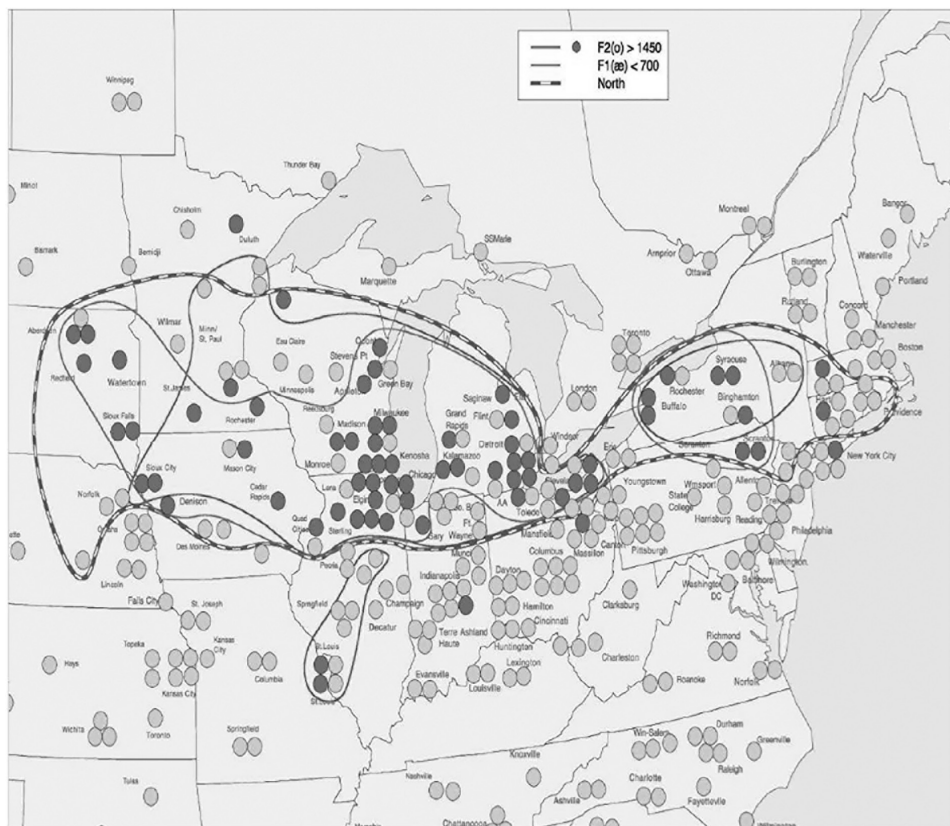

Figure 14.1. The Northern Cities Shift

2. ábra

Az [o] elmozdulása az [æ] irányába a Nagy-tavak környékén
(Atlas of North American English, 14.5. térkép)

Map 14.5. The fronting of /o/

Számunk szerzői

DR. BALOGH JUDIT, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balogh.judit@btk.elte.hu – DR. BARANYINÉ KÓCZY JUDIT, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok és Kommunikáció Tanszék, 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 42. baranyine.koczjudit@sze.hu – DR. BÓDI ZOLTÁN, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 1051 Budapest, Nádor utca 36., bodi.zoltan@manysi.hu – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–6., buky@hung.u-szeged.hu – DR. EÖRY VILMA, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 1051 Budapest, Nádor utca 36., eory.vilma@manysi.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS,

Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., foragacs@hung.u-szeged.hu – DR. GERSTNER KÁROLY, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, gerstner.karoly@nytud.mta.hu – DR. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, Miskolci Egyetem, 3515 Miskolc-Egyetemváros, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, tgzseniko@gmail.com – DR. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu – DR. A. JÁSZÓ ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, adamiktamasne@t-online.hu – DR. KATONA JÓZSEF ÁLMOS, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 1051 Budapest, Nádor utca 36., katona.jozsef@manysi.hu – KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – DR. KNIPF ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., elte.germanistik@gmail.com – P. KOCSIS RÉKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, p.kocsis.reka@gmail.com – DR. MÜLLER MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., muller.marta@btk.elte.hu – DR. RESZEGI KATALIN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., kataszakall@gmail.com – DR. STRAUSZ PÉTER, Budapesti Corvinus Egyetem, Vezetéstudományi Intézet, Vezetés és Szervezés Tanszék, 1093 Budapest, Fővám tér 8., peter.strausz@uni-corvinus.hu – TÓTH ATTILA, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 1051 Budapest, Nádor utca 36., toth.attila@manysi.hu – DR. H. TÓTH TIBOR, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 1051 Budapest, Nádor utca 36., h.toth.tibor@manysi.hu – VARGA MÓNICA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola; MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queeniemoni@gmail.com.